

632 167

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Т О М VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZENCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом Б. Беднарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Боднарського.

ЗМІСТ ТОМУ VI.

1. Політичні і торговельні відносини Руси і Візантії в X і XI століттю, нап. Др. Г. Величко	1—36
2. Suplika successorów Gonty u Zelezniaka, памфлет політичний з часів першого розбору Польщі, подав О. Макарушка	1— 6
3. Наймика Т. Шевченка, виклад габілітаційний д-ра І. Франка	1—20
4. Архив скарбу коронного в Варшаві, замітка археографічна М. Грушевського	1— 4
5. Патологічні переміни в яєчку (муді) при деяких інфекційних хворобах, нап. *.*	1— 4
6. Miscellanea: Бібліографічна рідкість — д-ра І. Франка, „Статут друкований“, Київський каштелян і козаки. Слобода Полтава в 1630 р., Похоронне поле каменного віку в с. Чехах — М. Грушевського	1—12 1—38
7. Наукова хроніка: огляд часописей за р. 1894	1—68
8. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на ст. 68)	1— 5
9. З товариства	

Inhalt des VI Bandes.

1. Russisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr Gr. Veliczko	1—36
2. Bittschrift der Honta's und Zelizniaks Erben, ein politisches Pamphlet mitgeth. von E. Makaruszka	1— 6
3. „Die Magd“ (Najmiczka) von T. Szevczenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko	1—20
4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hruszewskij	1— 4
5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *.*	1— 4
6. Miscellanea	1—12
7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894	1—38
8. Bibliographie	1—68
9. Berichte über die Thätigkeit des Wissenschaftlichen Szevczenko-Vereines	1— 5

НБ ПНУС

632167

63 2 16 7

Записки наукового
Товариства ім. Шевченка:
Т. VI, кн. 2
1895

45.00

63 2 16 7

Бібліотека
ім. Василя Стефанива

БІБЛІОТЕКА

ІНВ. № 63 2 16 7

Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії в X і XI століттю.

Написав

Др. Гриць Величко.

Не легко знайти два краї, що з географічного погляду показували б більшу суперечність, як Русь і цісарство візантійське, а мимо того агадуючи Русь все нагадуєсь, хочби і ненароком, Візантія а опис історичного розвою Руси не був би докладний, ба і неможливий без все-стороннього поясненя культурно-політичних і торговельних взаємин сего краю з цісарством всхідно-римским.

Розгляньмо ся наперед побіжно в географії обох країв, щоби виробити собі оєуд, о скільки природні обставини сприяли або противились обоїлїнним відносинам, узглядняючи очевидно простор сих країв в X віці.

Географія Руси і Візантійського цісарства.

Русь в політичнім значіню займала значну часть сарматскїї низини, межи 42° а 56° сх. д. від острова Ферро і 48° 60° півн. шир. Переїчно вивисшає ся низина ледви 150 метрів понад уровень моря, але не єсть всюди однаково рівна, бо ту чергують ся незначні горбовини, названі переїсно „височинами“ з обширними, майже рівними низинами. Давнійше творили з тих височин два хребти: уральско-балтійський і уральско-карпатський, та докладний номір виказав, що названих хребтів нема, а з півночи до полудня тягнуть ся: височина приволянська і центр льна¹⁾ а третя — прикарпатська, слїдує в своїм напрямі Карпатам. Руська держава з X-го столітїя займає західну часть центральної височини з єї відногами в валдайських горбах (356 м.), прїдїїпрянсько-ниньську низину, цілу майже прикарпатську ви-

¹⁾ А. Тилло — Гипсометрическая карта Европейской Россіи (Петерб. 2,520,000).

сочину, що найвище вносить ся в північній абочи галицького Поділля. (Камуля в Гологорах 477 м.) Сі і так пезначні височини, розміщені на великім просторі, мало змінюють монотонність величезних розмірів¹⁾ і найчастіше не бачимо значної різниці в високости, так помалу і незаметно підвисає ся або знижує ся терен. Лише з полудневого заходу граничать з Русію гори Карпатські²⁾, однако оселі Русинів не заходили глибоко в тих горах, де й нині ще великі простори над горішню Сьвічею, Лімницею і обома Вистрицями зовсім незашемкані. Низинний характер краю і величезні простори дозволили витворитись великим, сплавним рікам, а їх області водні не відділені від себе гірськими хребтами так, що перехід з області одної ріки до другої незвичайно легкий, а ще більше в північних землях, де маємо багато болот, озер і багон. Ту на весну, коли стають сніги і в ріках настає повінь, буває таке, що чорноморські і балтійські ріки лучать ся з собою, і на случай потреби легко перенести або переволочи човна з області одного моря до другого. Діл, де ріки найбільше наближують ся, так і називали „волоком“. Значнійшу перешкоду натрапляємо лише на полудни, бо ріки пробивають ся серед гранітових верств, що дуже трівкі що до ерозії і часто творять „пороги“ т. є. камінні лави і бистрини. Межи ними пливе спінена ріка бистрою течією, часом спадає каскадами і лише на весну, в повінь, можлива туди переправа в часі кількох тижнів. Такі пороги має Дністер, Бог і Дніпро, та й всякі допливи двох послідних, але найславнійші пороги дніпрові, бо Дніпром вела дорога водна із Скандинавії в Грецію. З Чудського заливу йшла ся дорога через Неву до Ладogi, звідси Волховом до Новгороду і Ільменьського озера, а через Ловать і недовгий волок на горішню Двину. Ще один незначний волок вів на Дніпро, звідки Чорним морем проста дорога в Византию. З області Дніпра легко дістатись в області Двини, Ніви, Висли і Оки; — такі вигоди подала природа комунікації на сарматській низині, а зимою ставляє она ще трівкі мости на кожній замерзлій ріці, засипуючи білою неленою багна, озера і всілякі непроходні місця.

Цісарство византийське виказує в орографії цілковиту суперечність з Русію. Займає оно полудневу часть балканського півострову, Малу Азію і сусідні острови межі 37° а 59° сх. д. а 35°—45° півн. шир. (майже пятайцять степенів ближше до екватора). На Русі була скрізь низина, ту скрізь країна гориста, або високоровень, а малі долини зна-

¹⁾ Elisée Reclus — Géographie universelle V. 279.

²⁾ Чи Русини угорські були в X і XI-ім століттю в північно-східній Угорщині, чи прийшли вже пізнійше, чи се остаточно рештки Словін, що спаслись ту від мадирського погрозу, годі нині на певно сказати.

ходять ся хиба коло устя рік. Значнійші долини суть коло устя Марици, Стримону і в Тесалії — в Європі, і над Меандром і Кайстром в Малій Азії. Нам — жителям безкрайної низини, малі грецькі долини, славлені в історії як долина Еврога, Ілїсу і ин. видають ся смішно малими. Вирочім грецько-византийська країна була дуже гориста. Численні, залутані системи гірські балканського півострову, що виходять часто поза 2000 метрів висоти, сприяють оборонности краю, розчленованю его на невеликі окремі частини. Мала Азія єсть височиною на 1000 метрів високости в середині, з окрайними горами на 3000 метрів. Збіч Малої Азії до моря дуже стрімка з винятком західного побережа, де ріки виріли собі долини і розбили височину то на хребти з сьхідно-західним напрямом, то на сумські, паралельні долини річні, отворені до Егейського моря. Коли зважимо, що і балканський півостров значнійшими своїми долинами і незвичайно викровним, дуже добрим, побережем звертає ся до сходу, то зрозуміємо, чому жите Греків обертає ся коло моря Егейського і Мраморного, і чому осередок держави мусів витворитись не в середині європейської або азійської половини держави, але над морем. Очевидно, що найдодільніша столиця була там, де Європа і Азія найближше сходять ся, коло догідного Золотого Рогу над Босфором. Руська держава знова осередку не має. Поки дороги зі Скандинавії в Грецію мала велике значіне, поти столиця держави мусіла бути на тій дорозі, спершу Новгород, далі Київ. Одначе природа не змушує на Русі наперед строго до вибору місця на більші центри, а дозволяє вибрати собі їх на великих просторах, а центри витворюють ся нераз штучно від волі володарів.

Ріки грецькі пезначні, бо гори і височини не сприяють ту витворови більших рік. Один Галіс (Кізіль Ірмак) визначаєсь богатством води, але пливучи з височини спадає катарактами, несплавний і не дає доступу до середини Малої Азії.

І в кліматі Русі і Византії заходять величезні різниці. Щоби наглядно виказати ту різницю подамо кілька дат кліматичних сьогочасних¹⁾:

	г. шир.	г. дов. від Грінїч	висота над морем	сїчень				рік	
				сїчень	цвітень	червень	жовтень		
Руська держ.	Петербург ²⁾	59° 56'	30° 16'	10	9.4	2.0	17.7	4.5	3.6
	Київ	50° 26'	30° 31'	180	6.0	6.7	19.1	7.6	6.8
Греція	Царгород	41° —	28° 59'	—	5.8	11.6	23.5	14.1	16.3
	Смирна	38° 26'	27° 16'	—	8.2	14.6	26.7	16.9	18.7

¹⁾ Дотеперішні досліді не виказали наглядно значної зміни клімату в часах історичних, тому не помилилось дуже, подаючи для характеристики клімату з X і XI столітя дати з нинішнього часу.

²⁾ Hann — Handbuch der Klimatologie.

З порівняння цифр видно наглядно, що середня температура в Греції на 10—15 степенів (Цельсія) вища, як на Русі, що в Греції, в надморських околицях нема власливої зими, бо найхолодніший місяць має ще все 6 до 8 степенів тепла. Такий сам контраст бачимо, як не в висоті атмосферичних опадів, бо сі в північній Греції виносять 530 мм., в Царгороді 700 мм і в Смирні 610 а на Русі мало що нижші: в Білозерку 521, в Києві 528 мм.¹⁾ то бодай в розкладі їх на поодинокі часті року. На Русі 39%, часом до 50% опадів приходить на літо, а в Греції літо майже без дощів, бо ледви 4—10% дощів припадає літом, а в заміні за то 39—43% зимою. Коли зважити, що полуднєне сонце в Греції усуває скорше слід дощів, що земля чим ближше до рівника, потребує більше вохкості в порівнянню з північними сторонами, і дощі там нагальні, то пересвідчимось, що Русь є в порівнянню з Грецією краєм вохким, і сумрачним. Найкраще доказує сю обставину процент днів захмарених в році. Русь має 65% днів хмарних, а в Греції панує все погода, бо ледви 17% днів непогідних. Пануючі вітри на Русі — північно-західний і західний літом а меньше-східний зимою. В Греції найчастійше віє північно-східний пасат (званий ту воріасом), нераз так постійно, що завішені предмети приймають горизонтальне положене і не рушають ся.

Фльора і фавна приподоблюють ся всюди до геологічно-кліматичних обставин. Поведім на Русі лінію від Тернополья на Київ, Чернігів до Тули, то поділимо Русь на дві, дуже відмінні половини. На північній-заході країна, покрита пісками, глиною і вапнами т. є. скалами ератичними. То морени з ледівців, що в періоді ледовім найшли сюди зі Скандинавії і Фінляндії. Полудневий захід покритий лессом, біложовтавою, дуже урожайною глиною, що ту в суміші з органічними останками перетворились в верхній верстві в славний чернозем. Богатші дощами, хмарні північно-західні околиці заняті скрізь лісами мішаними або чатинними, як де не покрили їх багна, озера або не винищила людська рука. Полуднево-східна країна єсть безлісним степом з характеристичними травами, ковилию і тирею, та корчами дикої вишні (*Prunus Chamaecerasus*), ракити (*Cytisus bifloris*) і т. и. — І фавна не однакова. В лісах були або є жубри, тури, лосі, олені, дикі казани, бобри, а на степі сусли, сайчаки і інші звіри, приспособлені щоб жити на степу. Не треба думати, що перехід з лісної до степової полоси є наглядний. Межи обома частями лежить ще переходова лісно-степова полоса, де черно-земні рілі степові чередують ся з гаями „чорнолісу“ із граба,

¹⁾ Wild — Regenverhältnisse des russischen Reiches.

дуба, ліщини. Буків ту зовсім нема. Ближше до Чорного та Азовського моря стають степи менше буйні і приймають часто прикрий, пустинний вид. Русь історична мало заходила в степ, она держалась лісною або займала ще більшу часть переходової полоси, лишаючи степ кочовим народам, Печенігам, Хазарам, пізнійше Половцям і Татарам.

Коли порівнаємо фльору Русі і Греції, то ся послідна ріжнороднійша і більше мальовнича. Красні форми рослинности, лагіднійший клімат з усе погідним небом будить у мешканців півночі тугу за полуднем. Середземно-морська країна чарує незвичайно своєю прелестю і старинні люди вже розуміли то добре, порівнюючи свою сьвітлу, веселу вітчизну з суворою півночю¹⁾. Барва неба і моря темнійша, а виразні риси на виднокрузі видають ся наглядно в прозорій, чистій атмосфері. В блеску сонця стають форми рослинні красні, а на весну повстає ту так чудесний ковер цьвітний, що ми понятя о тім мати не можемо не бачучи сего власними очима. І дерева не такі, як у нас. Пінії вносять свої віти до неба, темно-зелені кипариси і вічнозелені дерева, як дуби (*quercus ilex*, *q. coccifera*, *q. aegilops*), оливне дерево вражають нас, що привиклисьмо до лісів з нетревалим листом. Непрохідні корчі з трівким, грубим листем олеандрів і миртів збили ся в великі гущавини²⁾. По садах подибуємо дерева фігові і міддалові, а на висших абочах гір богато каштанів їдальних і волоских орхів. Але нема тут великої пуші лісної, ані розкішних степових лугов. Замість лугов травястих подибуємо згадані корчі на каміністій почві, а Грек, що не чує ся свобідним в високопеннім європейскім лісі, назвав лісами дніпрові і дністрові „плавні“ т. є. просторі мокрі дуги в долинім бігу сих рік, покриті очеретом або вільхою, березою і осикою.

До тих ріжниць треба додати ще одну може найважнійшу з погляду історичного а то, що Русь є країною континентальною а Греція морською. Русинам замкнули приступ до моря на півночі чудські, на полудни могольські племена, а Русини, бодай загал їх, не привичаєні до торговлі, не дуже звертали увагу на море і переважно оселями своїми не сягали до моря, до Чудського заливу або до Чорного і Азовського моря. Зовсім инакше у Греків. Ту море усім — центром життя, осередком, що лучив поодинокі, нераз дуже порозкидані часті держави, розділені ще крім того одні від других високими горами. Не дивниця, що напрям життя обох народів звернув ся з причин природних в иньший бік. Греки мають численні заливи, пристані, острови, живуть на морі, і є то нарід торговельний, а в дальшій лінії і промисловий, а Русини поробились на

¹⁾ Grisebach — Vegetation der Erde I B., 241.

²⁾ Grisebach l. c. 283

пизині хліборобами. Хід історії ще заострив природний напрям, а рускі землі запізнилися з веїляких причин в розвою людскости о добрих півтори тисячі літ в порівняню з Греками і почали що лише творити новий парід, коли Греки вже переживали ся і вироджували ся.

Політичні взаємини.

Початок і розвій рускої держави припадає на час розбудженої енергії Норманів, що поруч з иньшими причинами може по трохи служити доказом норманьского походження руских князів. Що се не було унікатом в історії, знаємо з иньших подій. Меткі, проворні Скандинавці розбрелися по усій Европі, лишали веюди слід незвичайної сміловости і сили то торгуючи з усїякими народами, то найчастійше яко розбишаки морекі або сухопутні. Про безнастанні їх розбишацкі походи на заході, про поїздки на морях аж навіть до Америки, знаємо досить із жерел середовічних, бо Нормани являють ся тяжкою язвою Европи в 9 і 10 століттю, але про походи їх на всхід маємо мало звісток, бо всхідня Европа була ще тогди покрита темрявою. Та все таки з руских, византійских та арабских жерел можемо, хоч по части, витворити собі погляд на розвій подій серед сарматекі пизини. Сьмілим Норманам, що зачували про славу і богатства византійского царства, треба було проложити собі дорогу і сюди, але плавба морска у всхідню часть Середземного моря навкола цілої Европи через гібральтарскій пролив за далека, небезпечна, а часто через магометаньских сусідів і не можлива, тож Нормани пошукали собі другої дороги через всхідно-европейску пизину. Ту природа утворила сїть водну, що вела із чудеского заливу аж до Босфору. Бєть то згадана вже „путь изъ Варяговъ въ Греки“, мало догідна в инїшім часі до плавби пароходами, бо часто за плитка, але зовсім можлива до їзди човнами. Ріки пливають серед пизини поволі і можна супроги води тягнути човна, та окрїч того Дніпро сам займає три четвертини дороги, а що тече у море Чорне, то улєкшує незвичайно їзду в низ. На місцях, де рік не ставало, можна було в багнїстїї околици човна легко по болоті перетягнути, або і на плечах легко перенести, а хоть би хто і покинув судна свої серед дороги, то му матеріялу на пові в лісній нолосї Руси не хибувало. На щастє, не багато було місць, де треба було човна волічи; один раз із Ловати в Двину, а другий раз із Двини в Дніпер а серед малої води ще раз через пороги дніпрові. Ся дорога водна багато близна, як навкола Европи, а що головне, то безпечнїйша, бо вела серед краю, де жили не з'організовані зразу чудекі, а дальше славянські племена без усякої звязи політичної. Лише в долїшній части Дніпра можна було напасти на хижі, кочуючі племена,

що бачно зорили за богатими купцями і необережними перехожими. Коли переправи випали добре, забрали ся Нормани до укрїплення важнїйших місць стратегїчних на новій дорозї, щоби мати запевнений, вільний перехід а в дальшїй лінії змагалися заняти і країну по обох берегах. Найскорше заняли Нормани устя Неви і край над Ловатю-Ільменом, бо се найблизша околиця до їх вітчини, найбільше схожа що до клімату і плодів до Скандинавії, дальше йшов забор верхівя Двини і Дніпра себ то полонкї і смоленської країни, а згодом київської землі. Хоч найвне оповіданє Несторової літописи про зазив варяжских князів має мало правдоподібности за собою, то все таки хід історичний розвою Руси з'ображений у нїй вірно, бо з північного Новгороду йшла концентрация рускої держави на полудне. Першїй після Нестора князь руский, Рюрик, панував ще в новгородско-заволоцких землях, а вже другий — Олег заволодїв Київщиною. Чи все так бистро йшло, можна сумніватись, хоч годї заперечити, що князям приходило легко зананувати над славянськими племенами, бо они з давен-давна привикли були до чужих панів: Сарматів, Готів, Гунів, Хазарів ¹⁾ і без великого жалю міняли їх. Племенам сим байдуже було, кому платять дань, а новий пан, що не всїв ще добре укрїпитись в новій країні, давав лекше відчувати свою силу, як давнї, засїжені вже пани. Князі мали більший вплив лише в озерно-новгородскїї области і в вузкій нолосї понад Дніпром ²⁾, в невеликій віддали від замків і городів княжих; на иньші подальні племена вплив княжий розширив ся помалу. Але номінально була Русь в половинї X-го столїтя велитезною державою на значнім просторі від Ладоги і Неви на півночи меньше більше до Сули, Росї і середного Дністра на полудни. Границя західна з литовськими племенами і Польщею а ще більше на всходї з чудеско тюркськими племенами була непевна і міняла ся безнастанно. Причиною нестійности рускої держави був власне брак певних природних границь. Серед безкраїї пизини не було окремих географїчних одниць з визначними, легкими до оборони границями, не було тому і трївких політичних тіл, бо коли одна сторона з яких будь причин ослабне, то друга могла без великої трудности заволодїти нею. Не було ту гір високих, де горстка людей вдержить цілі армії, ні широкого моря, що все творить пїйкрасну політичну границу. Мимо своєї великости не мала руска держава великої живучости і концентрації в собі. Не була се держава в новочаснім розумїню, а радше зліпок численних слабо повязаних або і ворожих собі племен всїякого

¹⁾ Липшиченко — Взаимныя отношенія Руси и Польши до половины XIV столїтя. Часть I. Русь и Польша до конца XII вѣка. Київъ 1880. ст. 72.

²⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи съ древнїйшихъ временъ, I, 1874. ст. 218.

походження. Сі племена удержувала в єдності лише власть князя, а князь заснував свою власть не на симпатії народів, не на спільній вигоді, обопільним інтересі, а за помочю численної дружини, яку собі набирив з усіх усюдів. Головна часть дружини була з Норманів ¹⁾, або як їх на Руси називали Варягів. Нормани служили в наймі в войску византийським ²⁾, де з часом після Варягів називали усіх наємних жовнірів Варягами (*Βαργγαί*), служили вони і в руській войску. Норманським очайдушам тісно було в своїй земній, скупій вітчизні і вони розсипувалися по цілій Європі для грабежів і виступу ³⁾. По при Варягів приймали князі інші елементи в свою дружину, бо ся становила одиноку опору влади. Власть князя показувала ся в тім, що князь вибирав дань від поодиноких племен ⁴⁾ футрами, шкірою, воском, медом — чим можна було. Дальші племена не радо платили данину, і князь виправляв ся на них і вимушував дань силою, грабив і забирав після впадоби, що попало, особливо в початках, коли та держава що йно почалась творити. Більшість племен була славянська, але на півночі і північнім сході належали до руських князів чужі народи: Чудь, Вєсь і Мєря. Релігія була у всіх поганська, та не однакова у народів славянських і чужих, не однакові були у них обичаї-звичай. Усе не держалось купи а єдність держави, розвій її, залежав головню від особи князя. Коли князь був хоробрий, енергійний, то розширював на всі боки пострах свого імені і границі своєї держави. Таким князем був Олег, а в пол виш X-го століття грізний і вельми воєвничий Святослав.

Недавня руська держава не була культурна. О значнійшій промислі або торговлі і бесіди не було. Люд зіспокоював сам власні, невеликі потреби. Одежу ткав з вовни або льну, обуве робив з гарбованої шкіри або лямі. Кушніри, теслі-рубачі, ткачі, гончарі були звичайні ремісники на Руси. Збіжа сіяли стільки, щоби вистарчали на потреби свої, бо вивозити на продаж не було куди, а як би й було куди, як до Візантії, то за далеко. Що ціннійше, як віск, мід, футра, забирав князь або хижі сусіди, так що серед простих людей не було мастків, але не було і вимог, більших потреб, так що богатства не росли і все було в застою. Виріжнювались ту хиба князі і дружина, бо єї нагро-

¹⁾ Bestuzew-Rjumin — Geschichte Russlands, übersetzt von Schieman, Mittlau, 1877. I B. S. 81.

²⁾ Василевскій. — Русско-византийскіе отрывки, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1876. Мартъ ст. 186, 187.

³⁾ Значна часть істориків не признає походження Русинів із чужинців, вона заперечує норманське походження Русинів-князів.

⁴⁾ Соловьевъ — История Россіи съ древн. в. см. Москва. 1874. I. 218

маджували добичу воєнну і дань і маючи гроші, видавали їх на предмети розкоши для себе і своїх жінок.

Інакше було все в цїсарстві византийськїм, або як самі Греки називали, ромейськїм. Царство вєхїдно-римське займало в X століттю південну часть балканського півострову і Малу Азію. Італійські посїлости коло Барі, Таренту, Венеції і Тавроменіум на Сицилії, а також темат Херсону на Таврії були за-надто малі і за дуже віддалені від решти держави, щоби творити єї есенціональну складову часть. Головна вага царства була тоді в Малій Азії. Тут лежали найважнійші і найбогатші темати: Опсикіон, Оптіматон, Буккелярійон, Арменійкон, Самос, Тракезіон і Анатолікон, що з тематом Тракії і Тессальонїки в Європі були підставою сили і значія грецького царства. Держава грецька не була так обширна, як руська, але була густо залюднена, а столицею єї було світове-торговельне і промислове місто — Візантія. На чолі правительства стояв цїсар з абсолютно-необмеженою властїю. В державі була як найбільша централїзація, а цілий апарат урядничий фунтував під розказами абсолютного володаря. Населєне було грецьке, або хоч розуміло по грецьки і стояло на високій степені культури. Богаті урядничі, промислові і купецкі верстви мали великі вимоги в розкоши і культурних потребах, а царський двір, приборчна свита і старі аристократичні роди видавали величезні суми, щоби високий свій стан гідно запрезентувати. На покритє розкішного життя висших станів йшли доходи з торговлі і промислу. В руках Греків була найважнійша в світі торговля ві Вєсходом, а численні, великі фабриканти і дрібні промисловці удержували значний промисл, головню в річах розкоши, уборів і прикрашень. Населєне було досить фанатичне через безнастанні війни з Магометанами і неприязнь з Заходом. Вєхїдний — окремих обряд, одинаковий язик і почутє висшости над прочим свігом удержувало Ромейців в єдності, а людність, що від давна привикла без опору слухати розказів царських, була вдоволена, коби лише війни не непокоїли єї в особистих занятях і щоби не відбирали єї численних забав в іподромі і театрах. Великі богатства, висока культура а слїдом за тим і вигідне, збабіле житє підорвали значно ромейську хоробрість, а войско було переважно найняте, дуже часто з чужих племен. В грецькій войску знаходились люди вєїляких сусїдних пацій: Славяни, туркські номади і ин., а навіть далекі Нормани, що визначувались великим зростом і незвичайною хоробростію та служили в приборчій царській сторожі. Наслїдом такого стану були безнастанні революції, бо симпатичні у жовнірів наємних та амбїтні полководці бажали осягнути й цїсарський вінець.

Які-ж були взаємини межі висококультурними, пребогатими Греками та молодю, воєвничюю державою нормано-руських князів?

В взаєминах двох народів найбільшу роль мають природні обставини. Коли сі сприяють взаєминам, то мимо всяких перешкод взаємини суть живі і часті, коли-ж в природі нема прихильних обставин, то обоюсторонні відносини можуть штучно запалахкотіти на якийсь час великим поломенем, але загасають опісля на довгий час. Найчастіші взаємини витворюють ся межі сусідніми народами, бо сусіди мусять стикатись безпосередно — менше, коли їх розділюють непрохідні гори, як Піренеї або Альпи, більше — коли нема межі ними непрохідної природної границі. Русь і Візантія мало коли були безпосередними сусідами, а то тоді, як тмутороканська земля під Кавказом належала до Руси. Але тмутороканська земля не була важною, складовою частию Руси, а сусідній, херсонський temat мав більше торговельне ніж політичне значінє. Навіть тоді, як Тмуторокань належала до Руси, дорога із осередка Руси, Києва, не вела через Тмуторокань, а через придніпрянські степи, так що все рускі землі були відділені від грецких колюній над Чорним морем широчезною половою степів, а від Царгороду відділювало Русинів ще бурливе се море, що дало ся нераз в знаки руским суднам, більше як грецка фльота і грецкій вогонь. Пусті, без постійних осад, степи були в надморскім поясі навіть похожі літом на пустиню і становили самі собою велику перешкоду для переходу. Сумного досвідку зазнав ту перекий цар, Дарій. Судячи по нинішнім стані степів неораних і засіяних хлібом, перехід не повинен би бути тяжкий, але инакше було в давніші часи, коли не було постійних осель на степу, а до природних перешкод долучували ся ще й політичні. Русини не сусідували з Греками. В давнійшій добі рускої історії бачимо ясно, як природа зазначувала Русинам границю на полудни. Русини держались лісної полосої, не так густо і сміло заселявали переходовий пояс від лісних до зовсім степових околиць, а вже коли зважувались на чистий степ, то хіба понад ріками, де в плавнях і по збочах берегів річних траплялись ліси займища. Густий ліс давав захист від нападу ворогів, а гаї серед степу — потрібний материял на будовлі, укріплення. За те степи були догідним місцем для побуту кочовничих, перехожих народів. Для них початок лісного поясу був огненною стіною і по за ню не сміли вони переходити, бо степова орда не чула себе добре в лісі і не мала ту вигідних обставин до життя.

Тоті отже степові народи розділювали Русинів від Греків і були важною перешкодою до політичних взаємин. Від VI до XIII столітя краї чорноморські є місцем побуту для всіляких перехожих народів могольско-чудского роду: Болгар, Аварів, Угрів, Хазарів, Печенігів, Торків, Половців і Татарів. Декотрі з них, як Болгари, Авари і Мадяри перейшли лише через чорноморські степи, иньші не йшли дальше та закінчили ту свою вандрівку. Походячи із полуднево-сибірських або

центрально-азійської височини — отже із країв з острим кліматом, покритих пустинями або нужденними степами, знаходили сі номади на заході простори з чим раз лагіднішим кліматом, зарослі буйною, травистою рослинністю, де могли свобідно вести дальше але вигідніше кочовий спосіб життя, до котрого навикли в первітній своїй вітчизні. Історія всіх тих племен одна і та сама. Народи тоті виривались й бурею падали на рускі границі і на краї чорноморські, нищили і палили все, але остаточно осідали в степовій полосі, нападали на сусідів Русинів і на колюнії грецкі або змушували їх оплачувати ся. Помалу зачинають вони під впливом висшої культури народу підбитого або сусідів приймати їх культуру і осідати, але тратять заразом силу свою і енергію. Коли вже починали із сусідами зживати ся, впадає нова орда. Частина попереднього племені гине в боротьбі, частина розходить ся серед сусідів, а решта лучить ся з новою ордою¹⁾ і знова зачинає ся давнійша історія. В часі ослаблення і повільної цивілізації степового народу зачинає руска людність колюнізувати величезні степи, спускає ся ріками часто аж до моря і тоді сходить ся безпосередно із Греками, але в часі нового нападу і приходу нової орди відсуває ся знов далеко на північ, сягає ледви по середий Дністер, Бог, Рось і Сулу, і доки требає експанзивна сила нових номадів, доти переривають ся майже зовсім політичні взаємини Русинів з Греками. Довго то одлако не требає, бо Греки навязують торговельні відносини з кочовим народом і силкують ся перейти в Русь, що пізійше була з ними звязана тісними, моральними путами.

Так отже природа кинула межі Русинів а Греків просторі степи, а історія поставила цілу низку степових племен, а що природної основи не має, не може довго остоятись, тому той бачимо, що хоч політичні взаємини обох народів заясніють нераз ясною половою, то се не жива, довговічна половина, а хвилевий промінь. Що межі наслідницею колишньої Візантії — турецким цісарством, а межі нинішню Росією політичні взаємини дуже живі, то се сталося можливе аж тогди, як зломалась сила кочових орд, коли пусті степи заселились численними осадями і винувилась неприхідна просторонь межі всхідно-європейскою низиною а балканьським півостровом. В давнійшу пору було кілька проб заповнити розділну пропасть, та азійські степи викинули таку силу номадних племен, що проби сі так і полишились пробами, аж поки руский народ не скріпшав в борбі з кочовими племенами і зразу воєнним а опісля мирним, колюнізаційним способом не випер Татар на полудне. Коли на сарматській низині запанувала одна держава, то їй легко прийшло ся

¹⁾ Житецкий — Сибяна народностей въ Южной Россіи, Киевская Старина 1883, май, с. 22.

вздержати і придавити ослаблені номадні племена та віддати значні простори (як ногайський степ) на колонізацію рільничому, переважно українсько-руському населенню. По передуж треба було якихсь незвичайних, вигідних обставин до того, щоби політична зв'язь Руси з Візантією змоглась сильніше. Такою вигідною обставиною був головно бистрий політичний розвій молодій рускій державі в X століттю. Се річ природна, що новий, повний сили і енергії організм, пробує своїх сил відповідно до своїх потреб і понять. Руский князь на чолі численної, навченої до борби дружини, забагає грецких багатств, предметів розкоші, що мають незвичайні чари і принаду в очах варвара. Походи руских князів на грецкі землі задля грабежи зачинають ся ще в IX століттю; про многі з них не знаємо, про деякі розкажує нам літопись руска не все вірно, та грецкими жерелами можна сі оповідання перевірити хоч в часті.

Перший, звісний нам з первоначальної літописи похід зробили Аскольд і Дир, вже 866 р. Вони відділились, як каже літопись, від дружини Рюрика, щоби дійти до Царгороду, та по дорозі занували пад Києвом і звідтам вже виконали свій первістний намір; але-ж напад на Візантію не вдав ся, 200 човнів прибуло до столиці, але буря розбила їх і ледви мала часть Норманів вернула домів, в Київ. У Греків не згадуєсь імен Аскольда і Дири, але є звістка про похід Русів із 864 р.; човна рускі потопились чудом, бо мати Божа омором своїм вірних своїх боронила¹⁾. Літопись подає той похід під 866 р., а Куник думає, що він відбув ся в 865 р., бо в письмі пани Николая до цісаря Михайла III є натяк про похід Русів в тім часі²⁾.

З грецких жерел довідуємось ще про два походи Русів на Грецію, або грецкі осади, незвісні із рускої літописи. В житю сьв. Стефана Сурожекого є звістка, що з Новгороду прийшов великий князь Русів, Бравлиц на Сурож³⁾, а в житю сьв. Георгія Амастридского також згадуєсь про нахід варварських Русів, народу дикого і грубого, на городи над Пронтидою і на Амастру, город коло Синопі⁴⁾. Той похід відбув ся найнізнійше з початком X-го столітя.

Великий похід зробили нормано-руські князі в 907 р.: „иде Олегъ на Греки, поя множество Варягъ и Словѣнь, Чюди и Кривичи и Мерю

¹⁾ *Χρονικὸν Γεωργίου ἀμαστρίτου μοναχοῦ* — Учення Записки втораго одѣла Имп. Академіи Наукъ, кн. VI, стор. 736, 737.

²⁾ Куникъ — Извѣстія Ал Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть I. стр. 176.

³⁾ Житіє св. Стефана Сурожекого — Лѣтопись занятій археографической комисіи, выпускъ IX. СПетербургъ 1893. стр. 100.

⁴⁾ Житіє св. Георгія Амастридскаго I. с. стр. 66.

и Поляне, Сѣверю и Деревляни и Радимичи и Хорваты и Дулѣбы и Тиверцы“¹⁾. З численною дружиною з усіх підбитих племен вибирає ся Олег під Царгород, але Греки замкнули пристань і місто. Олег руйнує околицю города і змушує Греків до умови, в якій Греки дають Русам численні і великі привилеї торговельні. Найважнійші точки умови такі: увільнене всіх товарів від мита і забезпечене удержане на шість місяців для кожного руского купця. Мешкати мають Руси коло церкви сьв. Мами, за мурами міста, а входити до міста можуть лише громадами що найбільше по 50 людей разом і то без зброї. Сей ностідна точка показує, що торговля у Русів була сполучена з розбиванем і що Греки невірно відносили ся до варяжских купців²⁾.

Не знати, котра сторона не додержала умов миру, бо вже в 941 р. вибирає ся Русь на новий розбій. Умови були без сумніву для Візантійців за тяжкі, так що вони не вповнювали їх докладно, а знову Русь, видаючи уступки зі сторони Греків а пізнавши на купецких подорожах багатства Царгороду, забажала нових скарбів. Однакож перечисляла ся дуже. Князь руский Ігор йшов, як его попередники, морем, але часть флоти его спалив протовестиярий Теофан. Ослаблений на мори висів Ігор на берегах Анатолії і нищив єї огнем і мечем; рускі воїни визначували ся страшеним звірством³⁾: „овѣхъ растишаху, гвозды желѣзныя посреди головы вбиваху“⁴⁾. В Анатолії одолів Ігоря полководець Варда і доместик Іван, так що прийшло ся Ігореві забиратись звідси. Пробував ще щастя в Тракії, тай там не ліпше йшло, бо Теофан розбив Ігоря, і лише недобитки дістались з Ігорем на Русь⁵⁾. Щоби направити невдалий свій похід, вибирає ся Ігор з численнішим войском, взявши до помочи ще й Печенігів, а щоб бути незалежним від иримх Чорного моря, пійшов сухопутєм. Греки воліли окупитись від напасливого князя, і сей вернув ся від устя Дунаю з золотом і дорогими матеріями⁶⁾. В 943 р. зайшла взаємна умова, але вже не так догідна

¹⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. I. 9.

²⁾ Соловьевъ. I. с. 113.

³⁾ Куникъ. Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Приложение къ XXXII тому Записокъ Импер. Академіи Наукъ, СПетербургъ, 1878. ст. 177.

⁴⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. I. 18.

⁵⁾ Соловьевъ I. с. 119.

⁶⁾ Сей другий вахід Ігоря може тільки видуманий літописцем, щоби прикрасити перший невдалий похід, бо де інде, крім первоначальної літописи, про него не згадує ся.

для Русинів¹⁾, бо вже нема згадки про удержане руских купців. Дорогих матерій (поволок) можуть рускі купці купувати найбільше за 50 золотих. Також зобов'язують ся Русини не шкодити херсонським риболовам при устю Дніпра і не сьміють зимувати в лимані дніпровім²⁾.

По смерті Ігоря в 945 р. управляє рускою державою, в імени малолітнього Святослава, енергічна Ольга. Рівночасно увільнює ся з під опіки тестя, Романа Лекапена і его синів правний цісар ромейский, Константин Багрянородний. Користаючи зі смерті Ігоря, старали ся всілякі племена увільнити ся від данини і звязи з Києвом, а Ольга мада досить клопоту, щоби привернути їх до послуху. Тому походи на Візантію мусіли устати. Впрочім мала Ольга иньшу причину, щоби залишити чвари з Царгородом. Она приняла звідси віру християнську і дивила ся з почесітю на центр всхідного відлomu християнства. 957 р. поїхала Ольга до Царгороду (по думці деяких авторів — вже будучи християнкою, по думці других аж ту приняла хрест) і ввела цісаря в клопіт, бо царедворці мусіли вигода, з якими почесітями приймати чужу княгиню³⁾. Звісно, як точно означений і величавий був церемоніал на царскім дворі. Цісар, пан сьвіта, перед котрим всі падали на коліна, не міг понизити ся до повитаня княгині варварів, як рівної собі правительки. Стрїча була не дуже почесна для рускої княгині, бо Ольга мусіла стояти межі грецкими дамами і тим хіба виріжнювала ся від них, що не потребувала бити низьких поклонів перед цісарем⁴⁾. Константин обдарував Ольгу дарунками, і вона вернула до Києва, щиро сприяючи справі християнства, та старала ся на дармо сына свого прихилити до нової віри. Християнство входило помалу до Руси із Греції. Привозили его найперше словянські і варяжські воїни на службі грецкій і численні купці, що довго побували в Царгороді і пізнали моральну перевагу християнства над своєю поганською вірою і були очаровані блеском церковних обрядів і сьвітлич церемоній. Вже Аскольд і Дир були християнами, а за Ігоря присягають в Києві християни-Руси в церкві сьв. Ілії; мусіло в Києві число християн бути вже значне, коли мали свою власну церкву. Християнство і поганьство істнували у Полян побіч себе за панованя Ольги

¹⁾ Сергєевичъ. — Греческое и русское право X вѣка, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія т. 219, 1882. ст. 83.

²⁾ Полное собраніе рус. лѣт. I. 22.

³⁾ Про приїзд Ольги в Царгород і приїсте єї на дворі цісарскім є докладний опис Константина Порфирогенета, гл.: Corpus scriptorum historiae byzantinae, Constantini Porphyrogeneti imperatoris de cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1829, II. 15, стр. 594—598.

⁴⁾ Соловьевъ, I. с. 133.

і єї наслідників¹⁾, і хоч династія була поганської віри, та відносила ся толерантно до иньших релігій.

Спокійні взаємини Руси з Візантією змінили ся, від коли прийшов до повнолітности буйний Святослав. Се найсьмілійший і найбільше воєвничий із усіх варяжско-русских князів при вступленю на престол мав він під своєю властію землі від Ладоги майже до порогів Дніпра. На заході була дика Литва і держава польска, а на сході не підбиті ще Вятичі, Болгари над середною Волгою, Мордва (Буртаси) межі Цною і Волгою і Хазари над долішною Волгою із столицею Ітіль, що була посередником межі середною Азією а Європою, і з важним містом Саркел, що лежало над Доном. Святослав вибрав ся насамперед против Хазар, зайняв Саркел і Матарху. Підбивши в 966 р. Вятичів, а дальше розбивши камских Болгар і Буртасів, пустив ся Волгою вниз ку устю, здобув Ітіль і знищив зовсім Хазарів²⁾. Незабаром він замотив ся в справі балканського півострова. Тут вже двічі змінялись володарі. Константин Порфирогенет лишив престол своему синові, Романові II, а вдова Романа Теофано віддала серце своє і престол в імени малолітних синів славному полководцеві, Никифорові Фоці. З Никифором Фокою зачинає ся ряд славних цісарів, що відновляють давню силу і значіне політичне цісарства супроти Музульман, Болгар, народів півночі і заходу. Цісар Никифор побив Гамданідів в Азії і упокорив Арабів так дуже, що не мав з того боку жадної перешкоди і міг звернута увагу свою виключно на справу болгарську. В Болгарії по славнім царі Симеоні, що посїдав майже увесь балканський півостров, наслідив слабосильний і недотепний Петро. Візантійці мусіли страшенно жохатись Болгар, коли такому нетязі платили сорок літ данину та й ще єму одинісенькому в історії всесвітній призначили титул васілевса (βασιλευς), чим зрівняли его з своїм цісарем. Никифор пізнав, що Болгарія за Петра то не давна Болгарія, перед якою дрїжали усі сусіди, а найбільше сама Візантія. Мимо великого обсягу, бо границя Болгарії з цісарством грецким ішла від Меземврії на Адриянополь, Тессалію до північної Тесалії³⁾ і побережа морского супроти острова Корфу, а північна границя йшла по Дунай, держава болгарска хилить ся до упадку. Користаючи з слабосильности Петра, бунтує ся Шишман і загортає західну часть

¹⁾ Самоквасовъ. Хронологическая классификація могилъ южной Россіи. Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1890, V, ст. 23.

²⁾ В. Завитевичъ. Великій князь Святославъ Игоревичъ и историческое значеніе его богатырскихъ подвиговъ, Труды Кіевской духовной Академіи, 1888, мартъ II, стр. 372, 375.

³⁾ Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1786, S. 185.

Болгарії, але і східної не вмів Петро захистити від нападу Сербів, Мадярів і Печенігів. Цісар, бачучи упадок Болгарії, відрікаєся платити данину і зневажає Петрових послів на святачній приняттю в Царгороді під позором, що Петро невдержує напад Печенігів на цісарство грецьке¹⁾.

В поході на Болгарію забрав цісар лише кріпости на полудни від гір Родопских, дальше не запуслав ся, памятаючи добре, скільки бід зазнали Греки в недоступних проходах Родопу і Балкану. Никифор рішив ся ужити супроти Болгар давньої методи візантійської²⁾. Він закликав на ворога иньший нарід — Русів, падаючи сил грецьких. Ще Константи Багрянородний радив воювати з Болгарами за помочию Печенігів, але Никифор волів Русів, бо були ліпші воїни, а що були також відділені від Греції просторими стінами, то з далека були менше небезпечні для Греків, як ближні Печеніги. Святослав мав численну, сильну і добре зорганізовану дружину, чого не було у Печенігів. Воїни его, добре вправлені і навчені в численних походах Святослава до воєнного ремесла, доказували чуда під проводом богатырського свого начальника³⁾. Нема що обманювати себе, що до зазиви Святослава могло Никифора привести пересвідчення про висність моральну, або ліпшу управу, порядок Русів. В очах цісаря, а впрочім потрохи і дійсно, були Русини такою самою дикою ордою, як і Печеніги, а жорстокість і нелюдність Русів не змаліли від попередних часів. Щоби розбудити жадність у Святослава вислав цісар в посли Кальокіра⁴⁾, херсонського Грека, що був сином протеуона і в своїм місті, сходячи ся з усілякими народами, навчив ся кількох мов і привик до крутанни з дикими сусідами. Кальокір вибрав ся на чолі світлого посольства з даром 1500 фунтів золота до Києва⁵⁾. З великим трудом вспів він перейти через край Печенігів попри дніпрові пороги, бо Печеніги чатували на добичу. Кальокір побачив силу Святослава і піддав ему думку забрати зовсім Болгарію до себе, відступаючи ему той край, колиб Святослав поміг ему досягнути цісарського престолу⁶⁾. Руска дружина поплила вниз долі Дніпром в човнах, видовбаних із одного пня. Прихід Русинів застав Петра зовсім неуритованого. Руси висіли на берег при устю Дунаю і тут ждало їх 30 тисяч Болгар, що хотіли їм боронити вступу, але сї люди без ляку,

¹⁾ Schlumberger. Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas. Paris, 1890, 549—557.

²⁾ Завитневичъ — Великій князь кївській Святославъ і пр. I. с. 377.

³⁾ Schlumberger I. с. 559.

⁴⁾ *Λεόντος διακόβου ιστορία*. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, lib. IV, p. 63.

⁵⁾ Leo Diaconus I. с. V 77.

⁶⁾ Соловьевъ, I. с. 138.

що, як казали, бояли ся тільки одної річи, а то, щоби їм небо не впадо на голову, кинули ся як вовки на Болгар, бігли супроти ворогів з тяжкими мечами, ховаючись за великими щитами, співваючи страшну воєнну пісню, що аж птахи небесні гинули з переляку¹⁾. Болгари не вдержали першого нападу, утекли і замкнули ся в Доростолі, нижній Силістрії. Святослав заняв згодом цілу країну, а на столицю вибрав собі Переиславець, над полудневим рукавом Дунаю, там де нині село Преслав, коло Тульчи. Відинь і Білгород впали в его руки і все втікає перед Русами, що господарять люто, роспинають Болгар на хрест, других вбивають на палі, иньших стріляють як дикі качки, або забивають цівьями в голову. Болгар опанував страшений ляк, сам цар їх знятий параліжем, дотліває в своїм житю. Добича Русів була величезна, бо у Болгар набирали ся скарби з довголітних їх роабів на Візантії. По побіді руского князя вислав Никифор решту обіцаних грошей, сподіючись, що Святослав верне сятий славою і загарбаними скарбами до своєї держави. Алеж пляни его не здійснили ся²⁾, бо Святослав ані думав уступатись з Болгарією і хотів у Переиславець перенести свою столицю³⁾. Нема що тому дивуватись, бо богата і тепліша Болгарія притягала північного варвара, що тепер міг бути ближше до Візантії. Аж напад Печенігів на Русь і облога Києва змусили Святослава покинути Болгарію та ратувати Київ. Колиж прогнав Печенігів, а мати змерла, вернув назад до Болгарії, та застав вже иньші відносини.

Цісар Никифор вернувши в 969 р. назад з походу на Сараценів, пересвідчив ся, що руский князь єсть багато небезпечнішим сусідом, як слаба Болгарія, і старає ся приєднати собі Болгар до вспільної борби з Святославом, щоби его вигнати з наддунайского краю. Цісар вислав зручних і симпатичних для Болгар дипломатів: Никифора Бротіка і Филотея, єпископа євхаїтейского. Сї посли умовили ся до спільного діла, а для закріплення умови заручено дві болгарські князини за пісарів Василія і Константина, а до часу повнолітності вислано їх до виховання під опіку цариці Теофанії. В заклад мира післано в Царгород обох болгарських царевичів, Бориса і Романа. Поки Никифор приготував ся до борби з Русами, змирає цар Петро, а царем болгарским оголошує ся тепер Шишман, голова антивізантійської партії в Болгарії, що вдержує ся в західній частині. Маємо отже тепер два болгарські царства з окремими царями, але у східній нема властиво царя, бо царевичі пробувають в Царгороді. Аж коли Святослав появив ся паново, висилає Ники-

¹⁾ Schlumberger, I. с. 569.

²⁾ Schlumberger, I. с. 736.

³⁾ Полное собрание рус. летописей I. 27.

фор обох братів на царства¹⁾. За підмогою Греків удає ся Борисови II відсунути Давида, Шишманового сина, що хотів і східну Болгарію віддати у византийської партії. Святослав вступив тимчасом за Дунай з 60-тисячною армією. Ціла Болгарія повстала супроти наїадників, але під Переяславцем побив Святослав Болгар, а обох царів взяв в неволю. Також столий город Болгарів, Великий Преслав, попав в руки Русам разом з північною Болгарією, межі Балканом і Дунаєм. Руский князь лишає тут Свенальда з залогою, щоби боронив Преслава і стеріг царів, сам здобуває решту краю, а на весну 970 р. переступає Балкан, щоби поміряти ся з Греками, союзниками болгарськими.

В Царгороді і в околиці повстав великий переляк, бо Руси показали себе нераз дуже немило для Греків. Цісар намагає перевести спішні приготування до тяжкої війни, але вже не судилось ему вести її. Цариці Теофанії наскучив простий, непривітний вояк Никифор, бо вона пішла за значно старшого від себе полководця не з любови, а з вирахованя. Залюбившись в гарнім Івані Цимисхії, помогла ему вбити цісари новий цісар, боячись опії народу, не лише не оженив ся з нею, а ще казав її вигнати з царського двірця і розлучити з синами²⁾. Всі тішили ся з смерти Никифора, а найбільше вороги Сарацени і Русини. Одначе новий цісар був гідним наслідником Никифора. Він звернув ся насамперед з пронозицією до Святослава, щоби прийняв грошове відшкодуванє за свій похід, а сам покинув Болгарію, а коли сей не годить ся, виступає до війни з ним. Союзників Святославових, Угрів і Печенігів, розбив Варда Склір в Тракії, а сам цісар в бистрім поході перейшов Балкан і з'явив ся нагло під Преславом. Русини не сподівали ся нападу, бо тогди були великодні свята у Греків, але били ся хоробро і не аступали з поля битви, аж цісар вислав на ліве крило руске легію безсмертних. Русини втратили більш восьми тисяч людей і мусіли уступити до города, але Греки здобули город, а по довшій опорі і кріпость, куда пакінець Свенальд схоронив ся з своїми. Коли огонь примусив Русинів вийти з кріпости, то вони били ся ще в поли, поки їх знов 7 тисяч не лягло³⁾. В Преславі попав цар Борис в руки Греків; Цимисхій, не хочучи собі зараз знеохочувати Болгар, обійшов ся з ним ласкаво, так що Болгари йдуть тепер вєспільно з Греками супроти Руси-

¹⁾ Schlumberger, I. c. 739.

²⁾ Schlumberger, I. c. 759.

³⁾ G. F. Hertzberg Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen das Ende des XVI Jahrhunderts, in „Onckens Allgemeiner Geschichte“. Berlin 1888.

нів⁴⁾. Цісар грецький ще раз хотів спокійно полагодити єпір, але надармо, і обидві сторони ворожі приступили до рішучої битви під Доростолом⁵⁾. Русини поуставляли щільно свої щити мов стіну поперед себе, кинулись з косями на Греків і нанесли їм великі страти, так що омаль не погнали їх, коли-б цісар з безсмертними не здержав був погрому. На стороні Греків була чисельна перевага, а Русини були ще в ворожій землі, в незаних околицях. У Греків була добра кінниця і фльота на Дунаю відрізала Русинів від того боку. Ще раз пробує Святослав пробитись через ряди ворожі, але коли єго намаганє було безуспішне, то знеміжений просить мира⁶⁾. Мимо того, що з 60 тисяч руских воїнів лишило ся тільки 22, годить ся Цимисхій на мир, боячи ся більших даремних страт, бо хоробрі руски полки могли в рознуці дати ще тяжкі удари грецькій армії. Оба володарі з'їхали ся разом, а Святослав за ціну вільного відходу годить ся віддати Доростол, уступитись з Болгарії і не воювати на будуче з Греками. Лев Диякон так описує Святослава: „На скитській лодці, веслючи заєдно з другими, приїхав князь, середнього взросту з густими бровами, синіми очима, малим носом, оголеною бородою і густими вусами. Голова оголена, лише на однім боці висів жмит волося, що вказував на знаменитий рід. В однім уху висів кільчик з двома перлами і рубіном. Впрочім одіж біла і крім чистоти не виріжювала ся нічим від одєжи дружини“. Руска літопись описує похід Святослава инакше, бо після неї виїшов Святослав всюди побідно⁷⁾ але мусімо скорше повірити Византийцям, бо Святослав уступив остаточно з Болгарії, а був би сего не зробив, як би побідив був Греків. Греки не віддали тепер Болгарії правному цареві, Борисови. Цари Бориса усунули з престолу, і він мусів прилюдно віддати цісареві мантию царєку і червоні чоботи — ознаку власти царської⁸⁾, а молодшого брата навіть оскоплено. Також патріархат болгарський знесено, а лише західна Болгарія удержує ся в независимости під сином Шишмана, Самуїлом⁹⁾. Руский князь Святослав не вернув до Києва, по дорозі вбили єго Печеніги. Так нещасливо закінчив буйний Святослав ємлі свої походи.

Факт забору Болгарії Святославом так многозначний, що живцем силує нас до політичних комбінацій. Щоби то було, як би таки

¹⁾ Завитневичь, I. c. 381, 383.

²⁾ *Λεογτος διακόβων ιστορία*, liber 9. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, стр. 149—156.

³⁾ Jirecek, I. c. 156, 187.

⁴⁾ Полное собрание русских летописей, I. 29.

⁵⁾ Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1876, s. 188.

⁶⁾ Hertzberg, I. c. 175.

Святослав і Русини вперше були вдержатись в Болгарії? Тоді історія пішла-б зовсім инакше. Вихідні і полудневі Славяни були би в безпосередній звязи, ба в однім політичнім тілі. Ненависні Греки, відвічні вороги балканських Славян, зійшли би на другорядне становище і вже в десятім століттю сповнилось би завітне стремленє Росії пнішної, щоби панувати над водною дорогою до Середземного моря. Чомуж нановане Святослава в Болгарії мало такі хисткі основи? Безперечно, що Святослав натрапив на таких удалих цісарів як Фока і Цимисхій, що скоро вигнали північного князя із наддунайської землі; але були й глибші, природні причини, що остаточно були би довели північше до того самого результату, який приснішив Цимисхій. Святослав не виступав ворогом Греків в купі з Славянами-Болгарами, а поводив ся люто і дико над Дунаєм, так що культурніші Болгари воліли єднатись з неконвічними своїми ворогами Греками, як терпіти жорстокість руского князя. А що межі Болгарією і Русею лежали величезні степи, заселені хижими Печенігами, то звязь межі обома краями була дуже утруднена, а найчастіше і зовсім перервана. Межі Переяславцем на Дунаю і першими рускими оселями було багато миль краю незаселеного постійно, степи пнішної київської, херсонської і бесарабської губернії і просторі комиші плавнів дунайських. На колонізацію тих степів треба було роботи кількох поколінь, але могольські, перехожі племена не допускали того. Як небезпечна була дорога з Болгарії в Русь, дізнав сам Святослав, поклавши свою голову на дніпрових порогах.

Час безпосередно по смерті Святослава не сприяв живішим взаєминам політичним Руси з Візантією, бо на Руси настали усобиці. Святослав назначив був найстаршого сина, Ярополка, князем в Києві, другого Олега в деревлянській землі, а третій Володимир мав княжити в Новгороді. Колиж межі братами настали усобиці, то наймолодший Володимир, що близше був до Скандинавії і легше міг набрати норманської дружини, став в 980 р. єдиноподержавцем Руси. В Грецькім цісарстві зайшли за той час великі зміни. Цісар Цимисхій, вигнавши Русинів з Болгарії, побідив і Арабів в Азії, а слава єго імени греміла скрізь, і за єго то панованя сповнило ся подруже Отона II з родичкою цісаря, Теофанією, найстаршою із дїтний цісаря Романа і Теофанії. Славному єго панованю положила кінець отруя з руки євнуха, Василя, що в імени правного цісаря Василя, сина Романа II і Теофанії, думав вести керму держави. В той час справи грецького цісарства дуже погіршили ся. Звісний нам з побід над Русинами Варда Склир оголосив себе цісарем в Азії, а Фатиміди каїрські в Азії і Отон II в Італії загрожують цілості імперії. На них ще не кінчить ся спис ворогів цісарства, бо в Болгарії збунтувались мешканці, не хочачи зносити грецької кормиги. Оба здегра-

довані царі, Борис і Роман, втікають, але-ж Бориса случайно вбито, а євнух Роман не може знайти послуху, і царем цілої Болгарії стає володар західної єї часті (Македонії і Єпіру), Самуїл. Столицею єго єсть Преспа коло Охриди а держава єго займає усї землі, якими володів цар Петро¹⁾. Самуїл здобуває навіть Тесалію і обягає Коринт. Похід цісаря Василя в середину Болгарії під Софію сучасну силує Самуїла покинути Гелляду, але не ослаблює Болгарії, бо цісар побитий вертає до Царгороду. Становище цісаря було в тій хвилі дуже критичне. В єго руках були тільки частина Тракії, побереже Гелляди і частина островів, а що найважніші часті держави в Малій Азії попали були в руки претендентів. Замір Варди Склира наслідуює і то дуже щасливо Варда Фока, братанич Никифора Фоки. Він оголосив ся в 987 р. цісарем, заняв майже цілу Малу Азію²⁾, побіджає Варду Склира, а 988 р. виступає на Царгород.

В такій прикрій хвилі звертає ся цісар Василій за помічю до руского князя Володимира, що був вже єдиноподержавцем, розширював границі своєї держави на всі боки і належав до найбільше могучих сусідів. Володимир згодив ся дати поміч за ціну, як цісар видасть за него сестру свою Анну, і обіцює сам стати християнином. Християнство, як се вже знаємо, не було рускому князеві повиню. В Києві було багато нововірців, і на княжім дворі існувало християнство. Ще бабка Володимира, Ольга, прийняла нову віру і старала ся очевидно і внуків своїх до неї прихилити; одна з жінок самого князя була Грекиня: се була мати Святтополка, а попередно жінка Ярополкова. Могучий Володимир хоче блеск своєю престолу підвишити подружем з грецькою царівною. Таке бажанє ввело цісаря Василя в прикрій клопіт. Всї дами висшої веретви византійської, а ще більше царівни, одержували незвичайно старанне вихованє і цісарі грецькі не щедрились зовсім видавати дочок і сестер своїх за князїв сусідних³⁾. Навіть подруже сина і наслідника великого Отона I, цісаря західно-римського, з Теофанією, старшою сестрою Анни, уважали Греки мезаліансом і вирост заявили се Ліютирандови, послони Отона I. що хотів перевести се подруже. Греки сказали Ліютирандови, що вони не звикли царівен своїх видавати за варварів; коли-ж сей вказав на се, що преці болгарский цар, Петро, жонатий з їх царівною, а що цісаревич римский, то не дикий Болгарин, то Греки відновили, що

¹⁾ Липовскій — Изъ исторіи греко-болгарской борьбы въ X—XI вѣкѣ, Журналъ Мин. Народн. Просв. 1891. ст. 126—131.

²⁾ Василевскій — Русско-византійскіе отрывки. Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876. Мартъ ст. 127.

³⁾ Hertzberg — I. с. 193.

Марія, болгарська цариця, не єсть правдивою царівною, бо вродила ся, заки дід її, Роман Лекапен, став царем Византії¹⁾. Яка-ж ріжниця межі Отоном II а Володимиром, поганином, вже немолодим, що був ще до того многоженцем і цілковитим варваром, який мало ріжнив ся в очах Ромейців від ханів могольських орд. Прикрі обставини примусили Василія годитись на прикре діло, а Володимир вислав єму воєнну поміч в 988 і в перших місяцях 989 р. За помочію руских полків розбито Варду Фоку, а коли ще єго постиг удар апоплектичний, і цісар, позбувши ся грізного суперника, опинив ся в ліпших обставинах, то не хотів вже доповнити даної обіцянки і видати сестри за руского князя²⁾. Володимир хоче силою добитись свого і вибираєсь на Херсон, головну кольонію грекку на Понті. По довшій облозі здобув Володимир Херсон через зраду Грека Атанасія, що порадив рускому князеві перейняти труби водні³⁾. Брак води змусив Херсонян піддати ся. Грецький цісар, маючи досить клопотів з Болгарами і задумуючи розправити ся з ними рішучо, не хотів межі своїми ворогами мати могучого Володимира і з тяжким серцем згодив ся вислати сестру до Херсону⁴⁾. Володимир охрестив ся літом 989 р. в Херсоні, а може ще попередно в Київі⁵⁾. В Херсоні оженив ся з Анною і по весілю вернув ся на Русь. Не в 988 р. але в осени 989 р. відбуло ся хрещенє Руси в Київі⁶⁾. Літопись первоначальна признає хрещенє Русинів на 988 р. і за нею всі згодили ся на сю дату; аж повійші досліди і критика фактів історичних доказують досить ясно, що великий князь Володимир охрестив Русь аж в 989 р. після того, як вислав поміч цісарови против Варди Фоки. Доказує се також виразно арабска хроніка Ал-Мекина, секретаря Саладина, що був християнином (виписки з тої хроніки, подані в „Журналь Министертва Народн. Просвѣщенія, 1876, мартъ стр. 140). Але-ж бо всім годі розстатись з утертою вже і прийятою датою і найшлись також горячі оборонці давнійшої гадки, що хрест відбув ся таки в 988 р., як н. пр. Соболевский⁷⁾.

¹⁾ Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle etc. p. 626.

²⁾ Завитневичъ — О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевляпъ, Труды Кіев. духовной Академіи, 1888, I. 134.

³⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей I. 46.

⁴⁾ И. Линниченко — Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси. Кіевъ. 1886, I. 8.

⁵⁾ Завитневичъ. — О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра, Труды Кіев. дух. Акад. 1888. I. 134.

⁶⁾ Линниченко — Современное состояніе и пр. с. 19.

⁷⁾ А. И. Соболевскій — Годъ крещенія св. Владиміра, Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, книга вторая, отдѣлъ II. стр. 1—6.

Посвоївшись так близько із грецьким цісарем, вислав єму Володимир помічні полки на війну з Болгарами, і ся поміч дала остаточно Василію спроможність почислитись з Болгарами. Цісар Василій уважав задачою свого житя нищити Болгар і свій плян перевів так знаменито, що сливе в історії під назвою Болгаробійника. В царі Самуїлі найшов цісар грецький гідного супротивника. Спершу велась борба непевна, бо годі було від разу дібратись до Болгар, котрих природа боронила дуже добре в неприступних горах та лісах. Але перевага була все по стороні Византийців, ще коли грецькі сили збільшились помічними полками рускими. 996 р. побив цісар Самуїла над рікою Сперхеєм, і тільки війна з Арабами здержала безпосередній упадок болгарської держави¹⁾. Коли Греки воювали в Малій Азії і Сирії з Арабами, могли Болгари легко надолужити свої страти в неприсутности і клопоті свого ворога, але Володимир був все грізним помічником за плечима Болгарів, і вони не сміли вихиснувати прихожої хвилі²⁾.

1014 р. починає ся наново люта війна болгарська, а цар Самуїл потерпів страшний погром коло проходу Кімбалунтон³⁾. Жорстокий Василій каже п'ятнадцять тисяч полонених Болгар осліпити і тільки на сто людей лишив одному одно око, щоби сліпців міг завести до Болгарії. Самуїл умирає з переляку на страшний вид стільких жертв, а єго держава тревала ще чотири роки. Сина-наслідника Самуїлового, Гаврила Радомира, вбиває стрийний брат Іван Володислав, син Арона, і сей боронить ся завзято на заході супроти Греків, але Василій забирає систематично Болгарию чим раз дальше, аж випер болгарского володаря до Альбанії, де сей в битві коло Драчу (Дураццо) з розпуки гине. Царевич Фружин борєсь безнадійно короткий час в альбанських горах, але вже 1019 р. святкує Василій Булгароктон свій великий триумф над Болгарами⁴⁾, а сильна недавно Болгарія стає складовою частию византийської імперії. До побіди Греків причинила ся багато руска поміч, а Русини помагали Василію ще в поході під Кавказ шеститисячним полком⁵⁾.

Хрещенє Володимира і Руси і приязні наслідком того взаємини межі Русію і Византією мають незвычайне значіне, бо викликали ве-

¹⁾ Hertzberg — I. с. 186.

²⁾ Василевскій — Русско-византийскіе отрывки, Журналь Мин. Нар. Просв. 1876. мартъ. ст. 123.

³⁾ Липовскій — Изъ исторіи греко-болгарской войны въ X—XI в., Журналь Мин. Нар. Просв. 1891. 135.

⁴⁾ Jireček. Geschichte der Bulgaren S. 196.

⁵⁾ Василевскій — Русско-виз. отрывки, Ж. М. Н. Пр. 1876. 123.

личезну зміну і цілковитий переворот в політичних, а в дальшій лінії і культурних відносинах на сході.

Політичні відносини прибрали на сході Європи зовсім иньший напрям. Політика візантійська добилась того, що Русь змінилась із грізного ворога в вірного спідручника. Хрещенє Русь і військова поміч надали Візантії повну перевагу на балканськiм півострові, причинили ся до упадку Болгарії і словянської справи на Балкані. Тоді Русь втратила зовсім те значінє політичне, яке зачала набирати на сході Європи від часу Святослава Ігоревича, бо перестала виступати самостійно і перемінилась в політичного клієнта ромейського цїсарства.

Ще важливіші були культурні наслідки хрещеня. Від часу хрещеня зближило ся цїсарство ромейське до Русь і мало рішучий вплив на загальний її розвій, материяльний і духовий аж до XIII столітя і мимо живих взаємин з Заходом вплив той перемагав у всіх сферах¹⁾. Нема тут нічого незвичайного. Візантія була царицею тодішньої культури і для всіх туранських, германських і словянських народів видавала ся осередком блиску, краси, багатств, високої освіти і незрівняної культури²⁾. Коли-ж ще Русь охрестила ся, то і морально підпала під вплив грецький, взявши з Візантії свою віру і нову культуру. Разом з новою вірою прийшли, розуміє ся, і учителі її, духовні із Греції. Зразу усе духовенство руске мусіло бути грецьке, або із Греції, а і пізнішє всі висші сановники церкви були з дуже незначними виїзками — Греки³⁾. Митрополит перший, Михаїл, був Грек або згречений Сириєць, иньші наслідники его: Леонтій 992—1008, Іоан I 1008—1035, Феопомп 1035—1049, Іларіон 1051—54, Єфрем 1054, Георгій 1062, Іоан II 1077—78, Іоан III 1089, Єфрем 1096, Николай 1097—1101, Никифор і т. д. — все самі Греки, винявши Іларіона, що був Русином з роду, а став митрополитом тому, що князь Ярослав захав війну з Греками і не хотів мати Грека на впливовім становищу. Також єпископи були довгий час майже тільки з Греків, і хіба на низші місця духовні почали скорше висвячувати Русинів. Коли зважимо, що духовні були на Русь одинокими ученими, що они надавали тону опінії публичній, що будучи посланцями, займались в канцеляриях княжих, кермували часто політикою, то зрозуміємо, що й політичне становище грецького духовенства мусіло бути значне і нераз мусіло навести князів на свою сторону. Все таки

¹⁾ Липшиченко — Взаимныя отношенія Руси и Польши. Часть I. Кієвъ 1884. стор. 194

²⁾ Hertzberg — I. с. 190, 191.

³⁾ Bestuzew-Rjumin — I. с. 175.

висше духовенство, привикши в Царгороді до послуху цїсарєви, не ві- відіграло на Русь такої ролі, як латинське духовенство у всякій західній державі, не старалось творити серед держави окремого тіла і вивисшатись над власть княжу, і Русь тому лише оминула борбу церкви в державою, що приняла християнство з Греції¹⁾.

На політичні як і культурні відносини мало хрещенє Русь із Греції вплив і в тім напрямі, що втягнуло Русь в сферу впливу Візантії; від часу хрещеня Русь візантинїзм розширяє ся незвичайно на сході Європи і в нашій часті свїта витворює ся культурний дуалїзм²⁾ та в взаєминах Русинів до західних сусїдів, як Поляків, Угрів, причиною ся до антагонїзму релігійного і національного. Дуалїзм культурний трєває по трохи й до нині межі греко-всхідно-словянським і латино-германо-романським свїтом.

Чи хрещенє Русь з Візантії було щастєм для Русь, тяжко запевнювати. Правда, що культура візантійська в X ст. була далеко висша від західної, але она не розвивала ся дальше та закрестенїла в собі, а Русини, перенявшись нею, відділились по часті від заходу, що пізнішє бистро розвивав ся. Хоть Русини мали часті і живі зносини з заходом, то все таки всхідна віра і візантійський вплив культурний здержували вплив заходу. Письмо, язик літературний, релігійні симпатії і понятя, — все ділило Русинів і иньших клієнтів Візантії від заходу. Ще перед суперечки Фотія, а дальше перед цілковитим розривом церковним за Михаїла Керуларія в 1054 р. трєвав антагонїзм межі церквою східною та західною, межі свїтом латинським та грецьким. Не різниці обрядові, як пости в суботу, бежженність клиру, миропомазанє святичениками, прїсний хлїб при причастю і ин. були причиною роздору, а неохота Ромейцїв до Латинян, погорда Греків до варвар і бажанє царгородских патріархів, коли не вивисшитись, та вирівнятись з римськими папами. Хотяй Русь приняла хрещенє в часі єдности церков, то пішла у всіх обрядах і рїжницях догматичних за Греками. Ще в часі єдности пише митрополит Леонтій твір полемічний против Латинян (о прїснім хлїбі³⁾). За розділом від заходу пішла і дальша політика і історичний розвій Русь. Чи приняте старославянської, чи староболгарської мови за церковну і літературну було

¹⁾ Bestuzew-Rjumin — Geschichte Russlands, übersetzt von Schiemann. Miltau. 1877. I B., 94.

²⁾ Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des osmanischen Reiches. München. 1891, S. 25.

³⁾ В. Калинниковъ — Митрополиты и епископы при св. Владимірѣ, Труды Кієв. дух. академіи. 1880. V. 530, 549.

надто хосенне для розвою Русинів, можна сумніватись. На всякий случай припізнало оно у Русинів, як у всіх иньших (греко) славянських народів, роввій народної, живої літератури. Спершу було се догідне, бо Русини розуміли язик словянський і могли хіснувати з викладу нової віри і книг, занесених з Болгарії. Але що се не був язик живий, бо не свій, то лише нечисленна верства духовних і висшого стану могла зго собі яко тако усвоїти. Мертвий язик не може видати багато здорового, тревалого насіння. На заході було ще гірше, бо латина була зовсім незрозуміла, але тому ту дала себе скорше почути потреба живого язика, а подібність церковно-літературного язика до руского спинювала витвір живого язика у нас, як і в других словянських народів, що віру свою приняли з Византії. Західно-латинські Словяни: Чехи, Поляки, Хорвати багато скорше розпочинають свою літературу в мові народній, як східно-грецкі.

Згадалисьмо вже, що проповідь християнської віри прийшла із Византії на Русь в староболгарській мові, бо грецка була б для словянських Русинів зовсім незрозуміла. Межи духовенством а особливо низшим, було багато Болгар або Греків, що розуміли по болгарски, і хоч Русини прийняли культуру з Византії, то приймали її за посередництвом полудневих Словян¹⁾, в словянській одежі. Однакож суть культури була зовсім византійська, і вплив византійства на всі течії народного життя і у Словян полудневих і у Русинів скрізь панував. З літератури византійської брали рускі письменники живцем взірці до своїх праць, як літописий, житій святих і пр. З Греції брали собі Русини архітектів до будови церков, монастирів і палат княжих; а олтарі, прикраси і знаряди церковні²⁾ треба було до найменьшої дрібниці привозити із Греції. Погляди правно-політичні, а найбільше право церковне розвивалось під грецким впливом, а се послідне мусіло бути взяте в цілости із Греції. Взавши собі за задачу виказати політично-торговельні відносини Русів з Византією, не можемо розводитись над впливом культурно-моральним, але нераз оба єї впливи так тісно зливають ся, що треба й про них хоч побіжно згадати.

Культурно-моральні впливи Византії тревають і по смерті Володимира Великого дальше, ба ще більшають, але взаємини політичні Руси з цїсарством византійским слабшають з тої причини, що кожда з сих

¹⁾ Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur. München. 1891. Seite 26.

²⁾ Krumbacher — I. c. 27

двох держав підупадає політично на якийсь час. Зі смертю Володимира настають на Русі поділ і усобиці межи синами. Ярослав, князь Новгороду ільменського, шіг, живучи найближше до Норманів, завівати численну варяжску дружину на поміч і прогнати двічі Святиполка Окаянного, але мусів спершу ділитись державою з хоробрим Мстиславом із Тмутароканя, безпосередним сусідом Греків на кімерійськім Херсоневі. Згаданий Мстислав боров ся славно з Хазарами на Таврії, помагаючи Грекам в 1016 р. розбити Хазар і заволодіти півостровом. Аж по смерті Мстислава став Ярослав князем на цілу Русь з виїмкою полоцького князівства і заравом одним з найбільше могучих володарів європейских. Посвоячений з богатьма династіями заходу: королями Швеції, Норвегії, Англії, Франції, Угорщини, з князями німецькими, приймає Ярослав цивілізаційні впливи Византії, але в сфері політичній не хоче її уступати.

Цїсарство ромейське підупало по смерті Болгароктона. Від 1025 до 1042 р. засідало шістьох цїсарів на византійским престолі, межи ними два рази жінка із македонської династії, Зоя. Заслуги македонського роду коло відновлення блеску і могучости Византії були так великі, що Византійці годились на то, щоби дочки Константина VIII самі панували, або після впадоби роздавали престол. По довгих заколотах віддала Зоя престол 1042 р. третому своему чоловікови, Константинови IX Мономахови.

В часі єго панованя сталась пригода, що привела до війни межи Русю і Византією. В Царгороді і в цілій Греції було багато Русинів-купців і наємників — воїнів, а богатші Русини жили відай для вигоди і розкоші в тім світовім городі. В 1043 році вбито в суперечці, чи колотнечі випадковій якогось знаменитого Русина¹⁾; Ярослав хоче пімститись за смерть свого визначного мужа і посилає численну армію під начальством найстаршого сина, Володимира, і воеводи Вишати морем до Греції²⁾. Мономах хоче дати відшкодованя, коли-ж Русини не здержують ся в поході, мусить рад не рад готовитись до оборони. Русинів, що жили в Греції, взято в неволю, щоб не збунтувались і не могли получитись із полками рускими, а в Босфорі уставлено фльоту, щоби не пустити Русинів в Царгород. Начальник фльоти Василь Теодороканон побив часть рускої фльоти близько Босфору, а природа нанесла Русинам ще тяжший погром, бо буря рознесла і потопила рускі човни, і нужденні

¹⁾ August Gfrörer — Byzantinische Geschichte. III. S. 277.

²⁾ Соловьевъ — I. c. I. 210.

судна із видовбаних пнів розбивались коло скалистих берегів¹⁾. Останки рускої фльоти мусять вертати не вдіявши нічого, але Греки переслідують Русинів на моря, поки їх Русини десь в околиці Варви зі стратою не відогнали. Частина руских полків не могла зміститись на човнах, висіла на берег і вертала під начальством Вишати на Русь, а Володимир вернув врештою морем. При устю дунайським оступили Греки Вишату і взяли єго з усіми товаришами в полон; багато Русинів осліпили, других або запродали в неволю, або відослали в Царгород²⁾. Аж по трьох літах пустили Вишату на волю³⁾, коли стала згода. Для скріплення згоди оженив ся син Ярослава Всеволод з дочкою Мономаха, тому то син з того подружа зовесь Володимиром-Мономахом.

Подружа належать до важних фактів в взаєминах двох народів і мають дуже важне політичне значінє, коли женять ся династичні родини. Що Грекині, як жінка Ярополка⁴⁾, а опісля й Володимира Великого, мусіли культурно впливати на своїх мужів-Русинів, проте годї сумніватись, а яке було політичне значінє подружа Володимира з цісарівною Анною, вже знаємо. І в пізнійших часах не переставали звязки родинні межі Рюриковичами і цісарями грецькими. Першою жінкою Святиполка Із'яславича була ніби Варвара, дочка чи родичка Алексія Комнена³⁾, але ся звістка непевна; син цісаря Алексія, також Алексій, був зятєм Володаря Ростиславича.

Хоч взаємини отже Руси і Византиї не перестають, бо на се вказують родинні подружа, то політичні взаємини чим раз менші, бо Руська держава і Византия вже хилять ся до упадку.

На Руси настав по Ярославі Мудрім постійний поділ межі родиною княжою, аразу межі п'ятьох синів, пізнійше на численні части, так що до кінця XI ст. подибуємо на Руси дуже багато уділів: в Києві, Новгороді, Переяславі, Чернигові, Вишгороді, Турові, Луцку, Звенигороді, Теревовлі, Перемишлі, Володимирі Волинським, Курску, Смоленську, Витебську, Полоцку, Суздали, Муромі, Тмутороканю, Дорогобужі і ин. Очевидно, що розділена Русь не має вже політичної цілості, а безнастанні усобиці ослабляють єї чим раз більше.

¹⁾ Gfrörer — I. c. 278.

²⁾ Б. Дорь — Каспій, о походахъ древнихъ Русскихъ въ Табаристанъ, приложеніе къ XXXVI тому Записокъ Императорской Академіи Наукъ. Спб. 1875. стр. 45.

³⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей. I. 66.

⁴⁾ Strahl — Geschichte des russischen Staates. Hamburg. 1832. I B. 202

Не ліпше діє ся і в цісарстві грецьким. Супроти Константина Мономаха виступає трьох претендентів в ряду: Маніак, вбитий коло Острова, Лев Мелітен, осліплений, а однакова доля постигла й третього, Льва Тонікія. Від 1054 р., від смерти Константина Мономаха, до 1081 р., поки не вступив на царський престол Алексій Комнен, панує за 27 літ семох цісарів: Теодора — дочка Константина VIII з македонського роду, Михайло Стратіотик, Ісаак Комнен, Константин X Дука, вдова єго — Евдокія Макремболітисса і муж єї Роман VII Діоген, син Евдокії Михайло VII Паррапінак і Никифор Вотоніят. Багато претендентів намагає доступити царського вінця, бо династії міняють ся безнастанно, а члени з родин кожного бувшого цісаря уважають й себе негіршими і змагають ся зайняти високий престол, а всі значнійші полководці, навчені давнійшою практикою, бажать найвисшої власти. Найтяжших страт дізнає цісарство грецке від часу Михайла VII. Немогучий сей і нужденний цісар тратить решту полудневої Італії, що здобуває Роберт Гіскард; супротив него бунтує ся Болгария, а Турки під Малек-Шахом розширяють границі своїх посіlostий коштом Греції. Загальне невдоволенє вихиснує вожд, Цезар Дука, а цісар єднає ся з Турками і відступає їм усї землі, які за час бунту Дуки здобули. Греки зненавиділи тепер свого володаря ще гірше, і в 1077 р. оголосили ся цісарями двох начальників войска: Никифор Вриенній і Никифор Вотоніят. Сей останній став цісарем, але мусить престолу свого боронити перед претендентами: Василяком, Константином Дукою, Никифором Меліссеном, поки Алексій Комнен єго самого не проганяє. За час воєн внутрішних заняли Турки майже цілу Малу Азию з ввійською надбережного поясу і островів, а норманський Роберт Гіскард так маловажить собі силу цісарства, що задумує зайняти Царгород і заволодіти цісарством. Лише геніяльний Алексій Комнен успів видвинути Грецію із цілковитого упадку і привернути навіть на якийсь час давнійший блеск. Очевидно, що цісарство грецке, заняте внутрішніми війнами, само в розкладі, не може думати про ширшу політику, тому і взаємини політичні з Русію, також поділеною і ослабленою, дуже незначні і більше випадкові. Найживійші взаємини задержують ся там, де оба народи сусідуєть з собою, отже на півострові Таманським, поки там існує тмутороканське князівство, підвладне князям руским, а в Крими грецькі осади.

1064 р. втік Ростислав Володимирович, невдоволений, як думают, з володимирського князівства, яке му стріи визначили, до Тмутороканя, де було прибіжище руских князів „изгоівъ“, вигнав звідси Гліба Святиославича і утвердив ся остаточно тамже, задумуючи набрати численної дружини серед кавказских народів і опісля доходити своїх прав на Руси.

Тут підбивав він гірські племена і почав загрожувати своєю силою грецким інтересам що до осад кримських. Греки лякались надто могутого сусіда, вислали катопана (намісника) херсонського до Ростислава і отруїли його ¹⁾.

Русини помагають також грецким цісарям кілька разів гамовати бунт в Херсоні. Той багатий город торговельний, третій в Греції після величини і значія, підупадає, від коли цісар Теофіль відобрав ему самоуправу і назначив свого стратига. Тоді почав рости Судак, а Херсонці не рато зносили панованя Византиї, а що мали за сусідів всілякі племена варварські, жадні до грошей, та могли легко одержати поміч і опирати ся підбояви. Коли Михайло VII Дука воював з Болгарами, збунтував ся і Херсон в 1078 р. а на просьбу цісаря вибрали ся рускі князі, Володимир Мономах і Гліб Святославич усмирити его. На вість про упадок Михайла VII вертають ся рускі князі, але Херсонці мстять ся на Русинах, забираючи їм судна²⁾.

Значно пізнійше, бо в 1095 р. вибрав ся знову Володимир Мономах з Давидом Ігоровичем і Ярославом Ярополковичем на Херсон. Під Теодозією побідили Русини Херсонців і змусили їх повернути страти з попереднього походу³⁾. Мусимо одначе зауважити, що звістки про оба походи Мономаха, хоч знаходять собі віру в декотрих істориків, находять ся лише в зводі татищевскім, тож певности про них нема.

Про часті і близькі взаємини Русинів з Византийцями свідчить факт, що коли великий князь Всеволод Ярославич побідив неспокійного та буйного Ольга Святославича, то заслав его в Грецію в 1079 р. Тут інтернували політичного в'язня в Царгороді, а опісля заслали в Родос⁴⁾, і так Всеволод, жонатий з грецкою цісарівною, був на якийсь час вільний від буч сего дуже рухливого князя, якого позбавив він був его батьківщини.

Про приязні відносини Всеволода до Греції маємо ще одну історичну згадку. В 1084 р. князь Давид Ігорович, що не одержав від своїх стрійв жадного уділу, а мусів прецін заспокоїти потреби своєї дружини, вибрав ся на устя Дніпра, забрав в полон Греків, як думають звичайно — грецких купців і відобрав у них товари. Але торговля з Византиєю була дуже цінна для Києва, і Всеволод не хотів неприязни

¹⁾ Полное собрание руск. лѣт. I, 71.

²⁾ Ястребовъ — Херсонсь Таврической, Киевская Старина 1883, ст. 39.

³⁾ В. Ястребовъ — I, с. 39.

⁴⁾ Полное собрание русских лѣтописей I, 87.

з Греками, тому мусів грабеж Давида нагородити Грекам, а незадоволеному князеві дати уділ в Дорогобужі¹⁾.

Бачимо отже, що взаємини політичні межі Русию і Византиєю в XI століттю чим раз більше слабнуть з всіляких причин, зато торговельні взаємини требають дальше і мають в культурній історії Руси велике значінє.

Торговельні взаємини.

Межі Русию і цісарством грецким були живі взаємини торговельні. Вже сама природа обох країв з ріжним підсонєм і ріжними продуктами заохочувала до обопільної виміни, а історичні впливи збільшали ще незвичайно природний напрям. Греція давала Руси а) свої власні, сирові продукти полудневі, б) передавала Руси товари левантинські, а що була осередком промислу, то привозила в Русь, в) свої промислові вироби. Колиж ще Русь охрестилась, то Греки достарчували Русинам всяких г) предметів культу християнського.

Низші верстви Руси ноганської та загал її мешканців мали малі потреби і самі їх собі домашнім промислом заспокоювали. Словянські племена жили в нужденних хатах, по багнах та по лісах і над ріками, а бідне населенє мало своїх гончарів, теслів та иньших дровосіків, кожемяків і ткачів, що вдоволяли невеликі та доконечні вимоги невибагливих людей. Скоту і збіжа не було куди збути, тож не продуковано їх більше над потребу, а що цінніші продукти, як футра звіврів, мед, віск забирали князі в данину.

Колиж низші верстви словянські мали малі потреби і ледви чи купували що із грецких товарів, то князь і дружина їх були багатші, і для них то йшли з Греції в Русь всілякі предмети розкоші. Через Русь йшла велика дорога із Варягів в Греки і очевидячки тудою прямували товари грецкі із Греції до Скандинавії, що зачалась безнастанним грабуванєм вікінгів по усій Європі; тому то через Русь провадила ся в IX і X століттю, ба і пізнійше жива транзитна торговля грецкими продуктами. Щорічно за часу Константина Порфірогенета вибирались численні ватаги Русів в Царгород. Човни з одного пня видовбаного робили Сла-

¹⁾ Соловьевъ — I, с. II, 30.

вяни зимою, а рускі люди закупували їх і їдали в Царгород за купном¹⁾.

Власних, сирих плодів висилала Греція в поганський період не багато на Русь, і то вино, овочі полудневі, срібло і золото²⁾. Значнійша була торгівля плодами всхідними. В цілій добі історичній від найдавніших часів до нині має торгівля зі Входом т. є. Індією, Персією, Китаєм та Сувдайськими островами найбільше значінє, а народи, що мають ту торгівлю в своїх руках, суть найбагатшими в світі. Не інакше було і в середніх віках. Торговельними портами середземельного моря, куди торгівля зі Входом скуплювала ся, були Александрия, Тир, Берит, Трапезунт, а найбільше Византия, столиця грецького цїсарства. Греки мали торгівлю зі Входом виключно в своїх руках, поки Італіяни її неперехопили. До VII столїтя посїдали Греки найважнійші краї для торгівлі із Входом, а то Єгипет і Сирію і другорядні точки на Чорнім морі. Торговля йшла тогди морем Червоним до Єгипту, а Перським заливом до Сирії. Сухопутня торгівля прямувала також до Сирії, а по трохи до Трапезунту.

Розрієт Арабів в VII столїттю здержав трохи на якийсь час торгівлю, але колиж панованє Арабів стало трївке, то торгівля ся відновилась на ново і кількома дорогами йшла до країв середземноморських. Предвічні дороги торговельні через Червоне море до Єгипту і залив перський до Мезопотамії і Сирії мали як давнїйше своє значінє. Підїє ся також тракт торговельний із Персії і Мезопотамії, а разом через Персію в Індію, Китай до Трапезунту над Чорним морем і утворила ся нова дорога на долїшну Волгу з центральної Азії, відколи Хазари заснували упорядковану державу над Волгою і Доном зі столицею Ітілем, бо тепер могли жидівські, магометанські і християнські купці свобідно осїдати в Хазарії. Безносередна торгівля зі Входом була в руках магометанських купців, але сї не перевозили левантинських товарів дальше, але віддавали їх грецьким купцям³⁾. Греки брали всхідні товари в Александрії, Антиохії і Трапезунті та звідси перевозили їх морем або сухопутною дорогою через малу Азію в Царгород, що в середні віки мав що до торгівлі значінє нинїшного Лондону або Нового Йорку⁴⁾.

¹⁾ Constantinus Porphyrogeneta — De administrando imperio (Corpus scriptorum historia byzantinae) cap. 9. p. 74—79.

²⁾ Соловьєвъ — Исторія Россіи I, 253.

³⁾ Heyd — Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, I, 46.

⁴⁾ Hertzberg l. c. 203.

Важними емпоріями торговельними були ще в Греції Тессальонїка і Херсон.

Левантинську торгівлю вели найцїннїйшими товарами. З Китаю через Персію, а від часу Юстиніана з самої Персії і з Сирії, менше з Малої Азії спроваджували шовк, з Перського заливу перли, з Індії дороге камїне, перець і всїяке корїне; се послїдне привожене ще із Молуків; з Арабії і нинїшного Сомалю спроваджували миро і кадила. Араби виробляли також шовкові тканини і начинє з дорогих родів дерев з прикрасами різьбленими. В цїсарстві грецькїм плекали в X і XI столїттю мало шовковиць, бо що найважнїйша область, яка поставляла шовк, т. є. Сирія, принала Арабам. Шовк вирабляли в цїсарських гїнекеях в Царгородї, але найбільше привожене єго і лише переробляно в фабриках грецьких.

Промисл грецький шовковий, вовняний і бавовняний дїйшов до високого ступня, а грецькі тканини, особливо шовкові, продавали ся на вагу золота. Найчастїйше строгі укави цїсарські не дозволяли зовсім їх вивозити, бо варварські народи були незвичайно жадні на грецькі „паволоки“¹⁾. Пригатаймо собі, що навіть грізним Русам не вільно було після договору Ігоря з Греками вивозити бїльше тих матерій, як за пятдесятє золотників.

Дорогі тканини бавовняні, шовкові, оксамити, полотна тонкі, вироби з золота і срібла в формі всїяких предметів розкоші і прикрас, може й оруже були разом з корїнем і полудневими овочами найважнїйшим предметом торгівлі Руси поганської з Візантією в добу поганську. Колиж Русь охрестилась, то з приходом нової культури і з зростом освїти змогла ся незвичайно потреба що до усїх згаданих предметів торговельних, а прибув ще понит за предметами нових вимог, незваних доси: за книгами і т. н., а головно стала Византия достарчати в Русь предметів християнського культу, як олтарїв, риз церковних, приборів свьачених, прикрас церковних і сосудів. Коли на Руси вяростала освїта, то вяростали і богатєства, і в часом стала Русь дуже важним торгом для грецької торгівлі і промислу.

Який вплив має торгівля на історію Руси, вже натякалисьмо при політичних взаєминах; в першій добі торгівля впливає навіть рішучо на розвій її історії. Велика торговельна дорога із Скандинавії в Грецію вела через Русь і оба найбільші міста княжої Руси, Київ і Новгород, за-

¹⁾ Dr. Wil. Heyd — Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, 1879, Stuttgart, S. 63.

²⁾ М. Грушевський — Очеркь історії Київської землі до кінця XIV в., Київ 1890, стр. 391.

вдячують своє значінє і зріст тій обставині, що лежать на торговельній дорозі. Київ має ту вигоду, що ближше Царгороду і лежить серед урожайної країни, а Новгород має ще звязь з Волгою і є головним складом для Скандинавії¹⁾). Перший важний город, Полоцк, важний з тої причини, що тут відходить від головної дороги побічна вітка Двиною до Балтійського моря²⁾). Також Десною вверх йшла водна дорога в область Оки, а Сеймом в область Дону. Можливо що й оминали пороги Дніпрові через Самару, Вовчу і Міус в Азовске море³⁾). Нормани, потрібуючи звязи в Византию, заволоділи водною дорогою і утворили так руску державу. Не маловажні також сухопутні дороги торговельні йшли з Києва в Курск і над середню Волгу, через Волинь „в Ляхи“, через Василев, Мунарєв в Галицку землю⁴⁾).

Спершу купцями були в Русі головнo Нормани — в перийод поганський аж до Володимира. Рускі купці, що жили коло церкви св. Мама за Царгородом, були переважно Нормани, і они лучили часто торговлю з розбоєм. Тому то і стережено нильно тих небезпечних гостей. Колиж вже витворилась постійна руска держава і прийняла хрещєне, то рускі князі не були раді варяжским приходням і заперли дорогу, бодай норманській, захожій дружині, а далі і купцям. Скандинавці не могли вже самі йти до Византиї, тай не потребували вже відбувати далекої дороги, бо безпечно і вигідно могли діставати потрібних річій грецких в Новгороді. Русь стала для Скандинавії на довгий час торговельцем на грецкі товари, і Скандинавці називали Русь дуже часто просто Грецією⁵⁾). З грецкої торговлі прибувала в нинішні рускі землі грецкі монети, хоч в давних скарбах її знаходить ся не багато, особливо в порівнянню з арабскою, що нагромадилась в Русі з торговлі з магометанськими купцями над Волгою, у музулманських Болгар і безпосередно з краями східними, починаючи з VIII столітя; найбільше монет арабских і туркестанских з IX і початку X столітя, опісля вже нагло устають, бо очевидно зносили торговельні перервали ся, і тоді тим більше значінє здобула торговля Русинів з Греками. Які важні були торговельні взаємини Греків з християнською Русію, вказує обставина, що неприязні відносици не тревали довго, бо потреба взаємна торговлі

¹⁾ Heyd — I. c. 83.

²⁾ Соловьевъ — I. c. 251, 252.

³⁾ М. Грушевскій — Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столітя. Киевъ 1891, стр. 386.

⁴⁾ М. Грушевскій — I. c. 387.

⁵⁾ Heyd — I. c. 79.

⁶⁾ Heyd — I. c. 66.

змушувала обі сторони годитись. Так було по війні в 1043 р. і по нападі Давида Ігоровича на грецких купців при устю Дніпра.

Транзитова торговля була на Русі ще межі Грецією і Німеччиною. З Києва йшли грецкі товари через Галицку землю в середню Германію¹⁾).

Щож могла Русь давати Грекам за так численні і незвичайно дорогі предмети грецкі? Торговля звіжем, деревом або не істнувала, або була дуже невелика задля далекого, небезпечного перевозу. З Русі йшли до Греції віск, мед, футра і невольники. Футра, влосне в бобрів і чорних лисів²⁾) брали Русі вдань від підбитих племен і звозили їх лодками в Царгород або в Болгарію³⁾). Святослав так каже до матери і до бояр: „не любо ми есть въ Киевѣ быти, хочю жити въ Переяславли на Дунаи, яко ту есть середина въ земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъъ злато, поволоки, вина, оwoщеве разноличныя, изъ Чехъ же изъ Угоръ сребро и комони, изъ Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь“⁴⁾). Хоть футра були цінні, а грецкі і арабскі дами дуже їх пошукували, то все таки ані торговля футрами, ані торговля шкірами і медом, не можуть врівнати цінні дуже дорогих грецких товарів. Мусів бути иньший якийсь дорогий товар у Русинів, щоби за него могли Русини діставати золоті і иньні дорогі предмети і продукти. Таким дорогим товаром були невольники⁵⁾); тільки торговля невольниками може нам вяснити, як Русь могла оплачувати многоцінні грецкі товари. Варяжскі князі набирали в поганський перийод невольників з усіх усюдів підчас своїх воєнних походів; колиж Русини охрестились, то продавано в Грецію полонених ворогів, а борба зі степовими номадами давала Русинам все нагоду набрати собі невольників. Що степові номади робили те саме з Русинами ще в більшій степені, се річ дуже зрозуміла, а руских невольників продавано до Сирії, Египту і иньших магометанських країв, бо магометани потребували все багато молодежи в гарєми на евнухів і до работ. Не хибувало Русинів на півострові пиринейскім а навіть і в полудневій Франції. Богато невольників приводили Нормани на торг в Новгороді, щоби їх вимінати на грецкі товари, а тих невольників придбали они собі в своїх походах по західній і північній Европі⁶⁾).

¹⁾ Василевскій — Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ, Журналъ Мин. нар. проsv., 1888, ст. 145.

²⁾ Грушевскій — I. c. 391.

³⁾ Соловьевъ — I. c. I, 254.

⁴⁾ Полное собрание рус. лѣт. I, 28.

⁵⁾ Hertzberg — I. c. 204.

⁶⁾ Соловьевъ — I. c. 254.

Обміну товарами робили головню в Византії, але Греки мали ще численні осади торговельні, ба навіть окрему провінцію (тема) на Таврії. В X і XI століттю належали до Греції таврійський півостров, устя Дунаю і численні осади на північнім березі чорного і азовского моря. Згатати треба Білгород над лиманом Дністра, Олеше при горлі Дніпра, Русію або Керч нинішню, Тану коло устя Дону¹⁾ і Матарху (та Матарха), що належала часом яко Тматорокань і до Русинів. Найважнішим городом торговельним був ту Херсон, третє місто в Греції що до торговлі і богатства²⁾.

Suplika sukcesorow Gonty y Zelezniaka,

памфлет політичний з часів першого розбору Польщі,

подав Остап Макарушка.

Призбируючи матеріали до критично-наукового виданя „Гайдамаків“ Шевченкових, попав я цілком припадково на цікавий памфлет політичний, що находить ся в бібліотеці ім. Оссолінських у Львові в збірнику манускриптів № 526. картка 39 і 40. Зваживши, що на Україні приспособлюєсь виданє актів до сего, ще досі так мало поясненого, періоду історії нашого народа кінця XVIII віку; зваживши далі, що памфлет політичний часом служить ще до далеко яскравішого освітлення фактів, ніж урядовий документ, попросив ся секцією історичну наукового товариства ім. Шевченка о опублікованє його, в надії, що він може послужити знавцям дотичного періоду нашої історії.

Прочитавши сей памфлет, видно, що він направлений був головню проти особи князя Поніньского. Але кідько правдивого сьвітла кидає він на Гайдамачину, на становище короля польского, Станіслава Августа Понятовського, що до неї, на погляди невдоволених станом річи польских патріотів, що з посеред них відай сей памфлет вийшов. Вже др. Іван Франко замітив був в критиці своїй на „Гайдамаків“ Шевченкових („Сьвіт“ 1881. стор. 160), що рух гайдамацький 1768 р., званий коліївщиною, мав в собі багато посторонних примішок. „Діло було запутане: по за рухом і в самім руху стрічали ся та йшли в розрив з собою ріжнородні соціяльні та політичні змаганя: московського двора, польскої шляхти, понів, козацької старшини, міщаньства та богатшого-вольного козацтва і в кінци „голоди“ пролетаріяту. Тому то і так багато різнородних причин подають історики для докладного виясненя гайда-

²⁾ Жигецкій — Смяна народностей въ Южной Россіи, Кіевская Старина, 1883. ст. 446

³⁾ Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX і X в. Кіев. Старина 1889, т. XXV, стр. 284,

мацкого руху. Що одною з важних причин були особисті інтереси деяких польських магнатів, як Браїцького, се річ, що на неї годять ся майже усі історики. Гонта мав ділати в порозуміню з ними і за їх намовою. Ба, що більше: сей памфлет посуджує самого короля, союзника Катерини II, що рухови гайдамацькому пособляла, про зносини з Гонтою і Желізняком, „którzy z nieposzlakowaną wiernością rozkazu (sic!) WKМci wykonywaiąc“, заохотили своїм похвальним приміром до діла иньших людей, так що делегати, а з ними Поніньский, є лише в самій річі „naśladownikiem wielkiego Gonty i Zeleznaka“. Поніньского, всемогучого тоді, як побачимо, магната, поставлено тут нарочком на рівні з Гонтою і Желізняком, щоби його понизити в опінії патріотів польських, що ще так добре памятали зненавиджених ватажків¹⁾.

З характеристики Адама Лодзі князя Поніньского, що її подав Вал. Калинка у свому ділі: „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta (Poznań 1868 I стор. CLXXV—VI)“, пізнаємо і причини, чому ліпша частина суспільности польскої, ненавиділа його. „Був то, каже сей польський знаменитий історик, один з найогидніших людей, яких видів в Польщі вік XVIII, той вік так багатий на ріжнородну огиду! Август III наділив его гідністю надворного „дигнітара“, то-ж в початках панованя Станіслава Августа сирив в саскій династії; р. 1767 звязав ся з Москвою, потім Волконский дорого окуплював його. Але його наслідник Сальдери назвав його в очи „нікчемником“, так як колись Рейтан зробив йому докір на соймі, що він в Радомі запродав ся Москві; не здержало се однак Поніньского і не перервало його кар'єри в Польщі! Жадний до влади і значіння, але пустий і легкодушний, діяльний і запопадливий, без найменшого почуття права і моралі, незвичайно захланний на гріш, а притім незмірно марнотравний, Поніньский арозумів, що по першій поділі Польщі чужі монархії потребувати муть чоловіка, що підняв би ся переперти на соймі, так званім поділовім (19/4—18/5 1773) potwierdжене їх заборів“²⁾. І сойм прихилив ся 14 мая

¹⁾ Годять ся порівняти другу подібну звістку:

(Gonta) dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł, trzeciego dopiero dnia ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił. Nie mógł znieść słów tych Branicki, i znowu dla przytomnych nie mógł cofnąć dekretu, krzyknął, żeby wiele nie gadał, na trupie exekwować dekret. Kazał zaraz po wymówionych tych słowach zaprzędz pojazd i wyjechał.

(Rzeź Humañska czyli Historia Rewolucyi zrobionej przez Zeleznika i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, докладnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucyi naocznego świadka. Obraz Polaków i Polski. E. Raczynskiego t. XV, str. 115).

²⁾ Опис подій на соймі 1773 у Рачиньского т. XVI: Krótki rys życia Tadeusza Reitana str. 130—142.

1773 на сторону Поніньского: potwierdжив бажаня монархії. Алеж і сойм той складав ся з самих нікчемних послів, „wybiórków społeczeństwa“, як їх називає єпископ Красиньский. З причини ревних заходів і агітацій єпископа Солтика, що повернув саме тоді з глибокої Москви з заслання, порішило багато соймиків провінціональних абстиненцію і не вислало послів на сойм поділовий. Лише 111 шляхтичів, що в послованю шукали наживи і були так нужденні, що не лише давались підкуплювати, але не соромились приймати порядніші убраня, куплені за гроші заграничних репрезентацій в Варшаві, potwierdжили своїми голосами (проти 5) перший поділ своєї вітчизни. Треба тут для ноясненя додати, що Поніньский удавав ся ще перед соймом до Петербурга і звідтам вернув з порученням до Штакельберга, призначений на маршалка конфедерації; від трьох держав запевнено йому пенсію місячну 7000 дукатів, а притім необмежену підмогу їх посольств в Варшаві. „Маршалком іменував ся сам на кілька днів перед отворенем сойму і спрошував до свого приватного мешканя сенаторів і послів, де надією нікчемного зиску намовив деяких підписати конфедераційний акт. Ті підписи умостили йому дорогу до того, що навіть сойм признав його маршалком мимо всіх заходів супротивних Рейтана та його 4 товаришів. Відтак наклонено і короля, щоби приступив до конфедерації. Ставши маршалком всемогучої в Польщі конфедерації, задумав Поніньский стати і станув небавом верховником всіх властей і магистратур. Через два літа своєї могутости незвичайної тряс значіннем і майном панів, тримав в своїх руках мало що не майно цілої Річи посполитої. Всім обертав, всім торговав: ухвалями соймовими конфедерацкими sancita, вироками судів, арендою староств і дібр поміщицьких, ба навіть нагородами для заслужених і карами злочинців: всюди невтомимим зором глядів він користий для себе. Король мусів окупитись єму сумою 800.000 злр., зі скарбу виміг для себе 400.000 дотації; за час сойму сплатив не лише великанські довги, але мимо своєї казкової марнотравности зібрав висше трьох мільонів готового гроша в краю цілком збіднілім, де гріш був так рідкий! Несовістний обманщик зістав в нагороду за свої провини князьом, підскарбим великим коронним, покритий ордерами союзних держав, а від Річи посполитої дістав пенсії 120.000 злр. А однак, нім 20 літ минуло, з тих багацтв, з сєї сьвітлости не остало ся нічого: Поніньский умер, як жебрак, на улици, відтручений всіма, на порозі дверей свого давного слуги“.

Ще один важнійший момент в памфлету належить піднести. Там агадано, крім провин предків Поніньского, про його насильства, сповнені над жидами. Коли відбуло ся приведенє в памфлеті ограбленє жидів — паневно сказати годї. Може бути, що рапорт з дня 10 вересня 1774 р.,

поданий у Германа¹⁾, стоїть в якійсь посередній звязи з насильствами Понінського: „Слухаючи польских магнатів і панів, можна би гадати, що коли ходити о податки, не ма для них вітчизни! Всього хотіли би звалити на жидів, на духовенство, на міщан і на чужинців, але на себе і на своїх хлопів не приймають жадного обов'язку для Річи сполитої“.

На останок належить висказати здогадку про час написання і про авторство памфлету. Імен, помічених на памфлеті, історія не знає. Про сина Гонти говорено вправді між народом р. 1789, коли ніби готовилась ворохобня: мав він вернути ся з Румунії, де перебував по смерті батька і громадити людей до повстання. Авторами отже не могли бути ніякі сукцесори Гонти і Желізняка, автором був чоловік освічений, як видно з памфлету, добре освідомлений в тодішнім стапом політичним, що знав добре історію родини Понінських: автором був певно Поляк зі сторолицтва Солтика і Рейтана, а може навіть сам єпископ Солтик. Памфлет дине паскрізь гіркою ірорією і безпощадністю для Понінського. Повстатим міг він, як думаю, по соїмі поділовім (1773), а найпізнійше до року 1775, в часах мочучости і сьвітлости маршалка кн. Понінського. Пізнійше памфлет такий не був би мав найменшого політичного інтересу.

Kopia supliki od successorow Gonty y Zelezniaka podaney J. K. Mci. Nr. 2. Nayiasnieyszy Panie! Zadne pod słońcem królestwo nie przyszło ieszcze do tego stopnia pomyślności, żeby choyność z dostatkami y nadgrode z zasługami porownać mogło, iedna iest Rsta Polska, która pod Twoim słodkim panowaniem w tey naywyższej stanęła sławie, że kiedy inne potencie pomnażały uczestnikow do zgromadzenia dochodow swoich, w tenczas wspaniałość i mądrość Twoja wystawiła światu komissją rozdawniczą. Nie przestaną nigdy w naypozniesze wieki, Nayiasnieyszy Panie, głosić choyność Twoię ci wszyscy, ktorych teraz obfitość łask, od tronu Twego płynąca, naymnieysze dopełniła pragnienie. Rozdałeś miury między wielkich w oycyznie ludzi, podzielіłeś między znakomitych patryotow, w delegacyi zasiadających, wszystkie krolewsczyczny, wyznaczyłeś pensye z skarbu dla ministrow y konsyharzow Twoich, wysoką mądrością słynących. Teraz zas, gdy żadnego nie masz obywatela, ktoregoby nie przewyższala nadgroda, osmielamy się zbliżyć z głęboką do maeistatu WKMcі pokorą. My sukcesorowie sławnego Gonty y Zelezniaka, niosąc przed Tron Twoy rowne wszystkim zasługi przodkow naszych y z niemi rowną nadzieię, że w teraznieyszim szafunku łask Twoich nie zapomnisz o nas. Nie wiemy z iakich powodow przeswiętna delegacya pod tytułem: „nad-

¹⁾ Herrmann: Geschichte des russ. Staats. Hainb. 1853. B. V. S. 552.

groda zasług“ o wielkich dziełach sławnego Gonty y Zelezniaka zamilczeć mogła? wszakże oni byli naypierwsi, ktorzy z nieposzlakowaną wiernością rozkazy WKMcі wykonywaiąc, zachęcili chwalebny przykładem tych wszystkich ludzi, co teraz zacmić usilują szacunek wielkich mężow blaskiem iednym czynności swoich, a przeciez tak przeswiętni delegaci iak y JO. Marszałek niczym więcej w samey rzeczy nie iest ani bydz może, tylko nasladownikiem wielkiego Gonty y Zelezniaka. Nie mowiemy, Nayiasn. Panie, ani duchem zazdrosci ani umysłem wyniosłości, ale tylko żądamy przelożyc przed tronem Salomona Polski krzywde naszą, że xiąże Poniński, nastąpił w regestrze zasług y w szafunku łask Pańskich to mieysce, które przez wszelką sprawiedliwość należało y należy naszym przodkom. Osądz, WKMcі, naywyższym rozumem swoim co kto więcej uczynił nad walecznego Gontę y Zelezniaka? ieżeli się chlubi xiąże Poniński, że został marszałkiem w Warszawie (choć nieobrany), wszakże nikt nie obrał Gontę y Zelezniaka pod Humaniem, a przeciez podobnym iak X. M. sposobem uczyniony vice marszałkiem Zelezniaka, z reszty konfederatow swoich porobił delegatow. Ieżeli xże Poniński wynosi cnotę swoię, że obiawszy łaskę przesladował zaraz narod żydowski iako nieprzyjaciol wiary chrzescianskiey, ktorych sprowadziwszy z Warszawy pod pretextem likwidacyi długow y podatkow, odarł z fortuny, majątkow y na ostatek pogłowne dla siebie naznaczył, rowney żarliwości dał dowody Gonta, kiedy wyciąwszy ich kilka tysięcy w Humaniu y Ukrainie, wszystkie dostatki zabrał. Prawda, że w sposobie postępowania zdaie się bydz roznica, iz xiąże Poniński marszałek konfederacki poszedł sławy drogą polityki, a Gonta drogą męstwa y oręża, zawsze iednak zasługi obydwow zmierzały do iednego końca, wszakże wytrząsać dowcipem cudze kieszenie, albo ie szablą użynać, powinno bydz rownym zaszczytem, byle koniec wyprożnienia workow był dopełniony. Ufundował xże Poniński w Delegacyi swoiey naywyższe sądy y naywyższą władzę, do ktorey pozwami pociągniono naymaiętnieszych obywatelow w sprawach od wiekow zaspokoionych, a to końcem, żeby się każdy z nich okupił, potym żeby się szlacheckie substancye tak były zaklucone, iżby nikt ani dziedzictwa, ani spokoyności nie mógł bydz bezpiecny. Jezeli nie dostało się tego szczęścia Marszałkowi Humanickiemu, które dzisiaj ozdoba iest Marszałka Konfederackiego, że nietylko dyktuie formę rządow dla całego Królestwa, ale ieszcze wchodzi w nayskrytsze z dworami negocyacye, smiem iednak upewnić WKMcі, że gdyby wyroki Boskie pozwoliły były dłuższego życia wielkiemu Goncie, z większą daleko sławą dla kraiu zawarłby był traktaty, y z większą rostopnością ustawy podyktował. Nie chcemy w ni-

czym pokrzywdzać xiążecia Ponińskiego, ktorego cnota y talenta chociaż iest rowna doskonałości sławnego Gonty przeciez poznaiemy z te-razniejszego dzieła, ze xiąże Jegmć nie musiał znaleźć porządnego archiwum co do sposobu negocyacyi po antecessorach swoich: tak się zdaie że więcey musiało bydz manuskryptow informujących, iak pozywać lutrow w Wielkiej Polsce? iak ktuzić Unrugow o falszowanie monety po trybunalach, iak skubać szezne y czopowe? iak czerwone złote obrzynać? iak pensyki u dworu saskiego wierszami wypoetować, a nizeli iak z Dworami negocyować. My zaś, Nayiasniejszy Panie, będąc plemieniem Chmielnickiego, wzięliśmy w sukcessyi zasługi, cnotę męstwo y wszystkie po nim negocyacye traktatu Hadziackiego et pactorum subjectionis z Rossyą, z ktorych każdy poznać może, ze lepsze były kondycye prowincyi kozackiey, nizeli teraz tych wszystkich krolestw, ktore xiąże marszałek z delegacyą swoią dał y darował sąsiedzkim potencyom. Spodziewamy się tedy, Nayiasniejszy Panie, po sprawiedliwości WKMcі, ze zapatrzwszy się na rowny wymiar zasług JO. xięcia Marszałka Konfederackiego z zasługami Gonty, marszałka Humańskiego, uczynić zechcesz rowny podział nadgrody, a iako ieden iest przyozdobiony mitrą, tak y my zniżamy głowy nasze pod Tron Jego, aby nam na nie takze mitry włożył. Prosiemy ieszcze o tez same pensye y podatki na krymki żydowskie, a iezeliby napszykszeniem naszym miał bydz skarb WKMcі obciążony, więc miłościwy Panie pozwol WKMcі, zeby xiąże Marszałek z przyszłym z łaski Pańskiej xięciem Gontą, marszałkiem Humańskim, dzielił się wszystką nadgrodą tak, iak się dziela sławą y cnotą, zasługami y męstwem. Składamy tę pokorną suplikę u Tronu WKMcі. Sukcessorowie Gonty y Zelezniaka: Wasyl Gonta. Iwan Zelezniak.

НАЙМИЧКА Т. ШЕВЧЕНКА

*Виклад габілітаційний, виголошений у львівському університеті
18 лютого 1895.*

Всі критики, котрі доторкали ся творів Шевченка, згідно називають Наймичку одною з его найкращих поем. Совінський перекладаючи єї на польске назвав єї правдивою перлою української поезії, а Француз Дюран назвав зарівно саму основу як і виконанє поеми — геніяльним надбавєм вселюдської літератури. Що помимо того ся поема як раз найменше була розбрана і коментована, сему причиною мабуть єї простота і натуральність. Читаєш єї — а все здаєть ся таке ясне, так природно з собою повязане, а притім висказане так просто і безиретенсионально, немов кождий епізод, кожде слово поеми вихоплене прямо з душі читача, так що єму й здумати собі важко, щоб що небудь могло бути не так, щоби в тій прямій, ясній та прозорій течії було можна що небудь змінити, додати або відняти.

Глубшій аналіз показує нам, що ся простота, ясність і гармонійність поеми є здобутком довгої і інтензивної творчої праці поета. Ми знаємо, що ся тема занимала его досить довго і що він обробив єї два рази: раз в повісти, написаній мовою російською, густо перемішаною зворотами українськими, а другий раз в поемі, написаній по українськи. Порівнанє тих обох творів дає нам можливість заглянути глибоко в робітню творчого генія Шевченкового. Для критичного аналізу є се дуже вдячна тема, тим більше, що процес творчости Шевченка задля браку таких свідощів, які пр. маємо в мемуарах та кореспонденциях західніх писателів, доси доволі темний. Розбір Наймички мусить мати певне значінє ще з иньшого погляду. Йдучи слідом за сучасною європейською критикою, а по троха навіть із спеціально-націоналістичних мотивів (Петров) деякі критики новішими часами зняли у нас річ про впливи, яким підлягала наша новіша література, а особливо єї головний кори-

фей Шевченко. Найширше поставив се питанє др. О. Колесса в своїй книжці „Шевченко і Міцкевич“. Правда, не показано тут і не було наміром автора показати цілого комплексу різнородних впливів, яким підлягав Шевченко при твореню своїх поем в ріжних часах, та все таки др. Колесса своєю працею кинув чимало ясного світла на сей процес. До Наймички він не доторкнув ся, бо про вплив Міцкевича на сю поему нема що й мовити.

О скільки теория посторонних впливів на якогось писателя при поетичнім твореню має своє повне управленє а показ тих впливів відслонює нам важні культурно-історичні течії і взаємини міжнародні, о стільки для характеристики поодинокого поета важна річ показати, як він перетворював у своїй душі ті чужі, нанесені елементи. З того погляду творчість Шевченка не була ще предметом спеціального дослїду, а й др. Колесса, котрий в своїй праці пераз доторкав ся сего питання, не звів своїх заміток про ріжницї між Шевченком і єго літературними взірцями в одну цілість так, щоб ми могли мати ясний погляд на метод, а яким поступав наш поет при твореню, і на те, чи і на скільки той метод був відмінний від метода єго польських та російських взірців. Отже поема і повість „Наймичка“ дають нам можливість прослїдити і показати той метод далеко докладнїше і релєфнїше, нїж порівнанє Шевченка з Міцкевичем, Жуковським, Козловим, Пушкіним і т. и., де часто саме сконстатованє впливу опирає ся на аналогїях ситуацій або провідних думок або на схожости деяких зворотів, фігур поетичних і т. і. Тут маємо два твори того самого поета, на ту саму тему, один прозовий, другий віршований. Очевидна річ, що один із них служив взірцем для другого. І от являє ся зовсім природне питанє: як Шевченко користував ся своїм власним взірцем? Що відповідь на се питанє може дати нам ключ і до того, як користував ся Шевченко чужими взірцями, значить, може кинути світло на те, в яким значіню і розмірі треба прикладати до Шевченкової творчости теорию посторонних впливів, сего, думаю, не треба й доказувати.

Поперед усього слівце про хронологію і бібліографію обох „Наймичок“. Ми не знаємо докладно, коли була написана поема „Наймичка“. Се тільки можемо сказати напевно, що повстала вона перед 1847 роком, себ то перед арестом Шевченка¹⁾. По своїм повороті

¹⁾ Твердження Петрова (Очерки истории украинской литературы XIX стол. Киев 1894, стор. 329 прим.), буцім то „Наймичка“ була написана ще перед р. 1840 і вперше була напечатана в „Кобзарі“ 1840, а мабуть проста помилка. Ані в „Кобзарі“ 1840, ані в „Чигиринськім Кобзарі“ 1844 „Наймички“ нема (гл. Комаров, Бібліографічний покажчик нової укр. літератури — Рада, укр. альманахъ на 1883 рік, стор. 448).

з заслання Куліш віднайшов єї рукопис в однім хуторі на Україні — може таки у якої родички своєї жінки, і опублікував єї 1857 р. в другім томі своїх „Записокъ о Южной Руси“, яко твір якогось невіданого поета. Тільки в р. 1860 „Наймичка“ напечатана була в Петербурзі осібною брошурою-метеликом з підписом Шевченка, а 1867 р. вона вийшла в петербурське (Кожанчиківське) видавє Кобзаря. Натомісьць що до повісти „Наймичка“ маємо дуже докладну дату: 25 лютого 1844 р. Переяслав. Заходить питанє: що було перше написане, поема чи повість? Прямого свідощтва про первенство одного або другого твору нема, але я думаю, що доволї буде тільки прочитати уважно один і другий, щоби дійти до переконаня, що поема не могла попередити повісти. Головним аргументом мнї видає ся те, що повість має дуже виразний і навіть яркий кольорит льокальний, кольорит не рідної сторони Шевченка — правобічної Капівщини, котру він, як нпр. у Гайдамаках, міг малювати з памяти, а власне кольорит лївобережної Переяславщини, Кременчуцького повіту, т. є. власне тих сторін, по котрих Шевченко в початку 1844 р. їздив. Повість писана під живим вражінєм коли не подїй, виведених в нїй, то околиць, людей і їх оповідань; можна сказати сьміло, що при всїй ідеалїзації змісту і головних осіб (про що скажемо далї) малюнок окруженя, ландшафт схоплений з живої натури і виведений рукою великого артиста, огрітий теплом щирої любови.

Тимчасом у поемі що бачимо? Перше явище, яке нам в нїй впадає в око, се цілковитий брак льокального кольориту. Стен покритий туманом, а котрого виринає могила — отсе крайобраз пролога; гайок, ставок, млин, насїка і хутір — отсе місце, де відбувають ся дальші подїї поєми. Де, в якій стороні широкої України се діє ся — про се ані слова. Навіть згадка про найблизше від хутора сего — Городище нічого не мовить, бо сел з назвою Городище по Україні є сотні. Отсей брак льокального кольориту я вважаю важним доказом того, що повість Наймичка написана була перед поємою. Само по собі явище те не було би ще таким доказом; ми знаємо, що Шевченко хоч маляр і великий любитель пейзажів, в поєві не часто їх малював. Він концентрував тут свою увагу на людях, на їх чутях і ділах. Та все таки в творах, писаних первісно по українськи, ми маємо декілька чудових малюнків пейзажів — і то не припадкових та неозначених, а певних, ясно означених місцевостей. Такі місця є в Гайдамаках, в ліричній поємі Сон, у поємі Сотник і т. і. Але цікаво те, що власне в поємах, яких перший концепт писаний був по російськи, місцевий кольорит являє ся найбільше затертий і неозначений, так само, як і в Наймичці. Поєм таких маємо головню дві: Варнак і Княжна. Російська, прозова версія Варнака писана в Києві 1845 р., а поема Варнак писана в оренбурських стєнах, деєь

в початку 50-тих років. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровськiм укріпленю, а поема коли не вся, то бодай викинчена в Нижнiм Новгородi 1858 р. Отже у всiх тих творах поет поступає зовсiм анальогiчно: в прозовiй версiї льокальний кольорит сильний, яркий, в поемi бiльше або менше затертий. Ся анальогiя по моїй думцi сильно промовляє за першеньством повiсти. Та не тiлько один кольорит льокальний в поемi блiдший, нiж в повiсти. Ми наведемо далi ще цiлий ряд иньших спостережень, котрi промовляють за тим не менше виразно. Щоби покiнчити з хронологiєю зазначу ще, що й видавець росiйських творiв Шевченка (Горленко) в передмовi пiдносить, що повiсти Наймичка, Варпак i Княжна послужили первообразами для пiзнiйших Шевченкових поем на тi теми¹⁾. Покiйний проф. Огоповский в передмовi до свого видання Кобзаря твердить, що Наймичка була написана перед Сном i Кавказом²⁾. Се твердженє загальне i кинене без доказу. Коли зважимо, що Сон написаний був у Петербурзi в червнi 1844 р. по поворотi в України i по написаню повiстi Наймичка, а Кавказ в пiвтора року пiзнiйше, 25 грудня 1845 р. вже на Українi, то побачимо, що се хронологiчне означенє дуже не докладне i в основi не перечить першеньства повiстi перед поемою. Та мiнi здаєть ся, що воно прямо неправдиве, i що Наймичка написана була по тих поемах полiтичних, в 1846 роцi, а може й ще пiзнiйше.

Се сконстатованє хронологiчного першеньства повiстi важне для нас якo основа дальшого аналізу, котрий в противнiм випадку мусiв би дати зовсiм противнi результати, i сьмiю сказати, довiв би нас до зовсiм хибного погляду на процес творчостi поетичної у Шевченка.

Пригляньмо ся тепер змiстови повiсти про Наймичку. Вона розпочинає ся дуже гарно репродукованим оповiданєм цароднiм про те, вiдки пiшла назва Ромоданового шляху, що лучить Кременчуг з Ромнами, а далi описом околицi, через котру йде той шлях. Недалеко сего шляху над Сулою лежить село, i опять поет малює нам принадний пейзаж, а описля зачинає своє оповiданє новим малюнком — поворотом женцiв з поля. Перед веде найкрасша дiвчина в селi — Лукія, вибрана дiвчатами на царицю. Вона несе вiнок, сї батьки гостять женцiв. Та входячи в село женцi побачили на деяких воротах настромленi вiхи — знак, що в селi заквартировано вiддiл кавалерiї. Вечiр про те кiнчить ся пiснями, танцями, iдiлиєю. „Як би завтрiшнього дня не вiйшли до села драгуни, —

додає від себе автор, — то вся ота історія могла-б і скінчити ся іділією; та драгуни скоро вступили, зараз завязали драму*. Перинетій тої драми автор не описує, а перескочивши з рік часу переводить нас відразу на иньшу часть околиці при Ромодановім шляху, до хутора козака Якима Гирла. Опис того хутора дуже гарний і дрібний. Оповіданє зачинає ся в полудень лiтнього, серпневого дня. Яким i єго жiнка Марта, старi та бездiтнi козаки, полуднують. З розмови їх довидуємо ся, що вони дожидають чумакив, далi сумують, що у них нема дiттей; сю розмову перериває нлач дитини, не знати ким пiдкиненої пiд їх ворота. Прегарно, наскрiзь реальними штрихами змальована радiсть старих. Потiм поет додає, що „челядь вернувши ся з села оповiдала, що бачили на могилi якусь молодицю; вона зразу сьпiвала якусь пiсню i заплакала, а коли ми перехрестили ся, то вона щезла“. На другий день Яким iдучи до села, щоб охрестити дитину, опять бачить сю жiнку „в рапiшньому туманi на могилi, лицем обернену до єго хутора“; на єго питанє вона вiдповiдає, що шукає загубленої корови.

Дитину охрестили i назвали Марком. Проходить мiсяць i другий. „На могилi близь хутора майже кожного рана i вечера челядь бачила тасмичу молодицю i почала балакати, що се мабуть щось не с-проста. А се була зовсiм проста рiч: бiдна молодиця була не хто другий, як покритка i мати маленького Марка. Вона сердешна не могла вiдiрвати ся вiд того мiсця, де виростало єї бiдне, єї прекрасне дитя. Кiлька разiв вона приходила нiчу до самого хутора, обходила кругом него, провiдила безсоннi ночі в ровi, або в недiлю, коли челядь виходила в село, вона потаємно пiдкрадала ся до самих ворiт, щоби почути хоч один голос своєї милої дитини. Кiлька разiв вона зважувала ся вiйти на подвiрє i випросити назад або нарештi вкрасти свою дитину, бо без неї й годi було жити на сьвiтi, без неї хлiб не iв ся, вода не пила ся, сонце боже не сьвiтило i не грiло“.

Отся експозиция повiсти вмищена в прологу i двох перших роздiлах поєми. Як я вже замiтив, поет перероблюючи повiсть на поему по-викидав усi описи мiсцевости. Не спокусила єго й живописна сцена повороту женцiв з поля з Лукiєю якo царицею; вiн анi одним словом не натякнув, хто були родичi Лукiї, котра в поемi названа Ганною. З єї монольогу на могилi ми довидуємось тiлько, що вона була богата. Хто став ся причиною єї упадку, хто був батьком єї дитини — про се анi слова. В своїй Катеринi висьпiвав Шевченко так глибоко i голосно деморалiзацiйний вплив московської солдатчини на украинський сiльський люд, що тут мабуть не хотiв сего повторяти i волiв сю часть експозицiї лишити зовсiм на боцi. Певна рiч, поет зробив се для того, щоби сконцентрувати нашу увагу на особi молодицi, та ми побачимо далi, що

¹⁾ Поємы, повiсти i розказы Т. Г. Шевченка писанны на русскомъ языкѣ. Кiєвъ 1888, стр. IV.

²⁾ Кобзарь Тараса Шевченка (вид. Тов. ім. Шевченка. У Львовi 1893), т. I. стор. ХCVIII.

си концентрація не вийшла на користь поеми, бо не дозволила поетови всесторонньо схарактеризувати власне сю головну фігуру.

Далі цікаво те, що коли в повісті молодиця являє ся тільки на могилі або ходить довкола хутора, в поемі автор дозволяє нам глибоше заглянути в її душу. Тут він вкладає в її уста монолог, що має троха відслонити нам її попередню історію, але робить се тільки в найзагальніших фразах. Натомісць дуже ядро малює поет її горячу любов до дитини.

Дитя моє, мій синочку,
Нехрищений сину!
Не я тебе христитиму!
На лиху годину
Чужі люди христити муть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу слезам
І пошлю до тебе.

В кінці поет вкладає в уста молодиці пісню, про котру досить нескладно було натякнено в повісті, пісню про вдову, що породивши двох синів пустила їх на Дунай, а опісля, коли вони між чужими людьми вирости, за одного вийшла за муж, а за другого віддала дочку. Шевченко не каже молодиці співати всієї пісні, котрої кінець входить в цікль темних легенд про Едіпа та кровосумішку. Але початок пісні, де змальовано безсердечну безжурність вдови, що викидає своїх дітей, поклав тут Шевченко мабуть для контрасту з поступком молодиці, що має бути темою поеми.

Хутір діда і баби, в поемі Трохима і Насті, змальований також загально, і характеристика обох старих не є і в сотій часті така повна та широка, як в повісті. Настя в поемі майже зовсім щезає, пересуває ся як тінь; Трохим виступає троха виразнійше яко добродушний дідусь, у котрого слізлива чутливість перемішана з веселим, сердечним гумором. В повісті він змальований далеко докладнійше. Там ми дізнаємо ся поперед усього, що він козак, коли в поемі сего не сказано; далі бачимо, що він письменний, любить читати псалтир і при всій своїй золотій добродушності любить показувати вид строгий, особливо супроти жіноцтва, любить іноді жартуючи бурчати на жінок, має живу фантазію і любить строїти пляни, котрі потім холоднійша розвага розбиває. Та при тім

всім у него лишили ся ще ознаки давньої козацької, свободної вдачі. Єго так і тягне воля, степ, чумакування; з людьми висших верстов він поводить ся вільно, без приниження, а коли з їх боку бачить легковажене або в загалі невідповідне заховане, то зовсім недвоячно проявляє їм свою погорду і ставить ся до них сьміло, як ось в сцені, коли п'яні драгунські офіцери добивають ся до єго брами, а один із них кидаєсь на него з гараником.

Як бачимо, постать Якіма в повісті обрисована дуже гарно, коли тимчасом Трохим в поемі ледво тільки нашікований. Певна річ, що й тут Шевченко поступив сьвідомо, не хочачи вдавати ся в дрібну характеристику Трохима, котрий остаточно в поемі є особа другорядна. Та все таки важно тут зазначити другу кардинальну ріжницю між повістю і поемою: коли в повісті Шевченко виступає з усіма прикметами епіка, склонного до реалізму, хоч і далекого від усякого бруталізму, то в поемі він поступає зовсім інакше, тут він переважно лірик. Описи і властиве оповідане він редукує до мінімум, інколи навіть впадаючи в сухість, та за те старає ся чисто ліричними акордами порушити наше серце, викликати в нім чутя анальогічні до тих, які переходять персонажі єго поеми. Сцена, в котрій у-перве виступають дід і баба і котра кінчить ся найденєм дитини, показує се дуже добре. В повісті читаємо (подаю сєй уступ в своїм перекладі):

„Се було в місяці серпні. В неділю, так коло полудня, Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік не молодий уже, та сьвіжий і здоровий; вуси і чуб були не то щоб сиві, а шпаковаті. Сорочка на ньому чиста, біла, шаравари також білі; він не любив усяких московських китайок і носив усе біде; чоботи на нім добрі, кохтові. Раз глянеш на него, то й зараз скажеш, що се чоловік заможний, — уже з лица якое се видно.

Швидко за ним вийшла й жінка єго Марта, літ може зо сорок а може й більше, чисто і гарно вбрана, в жовтих сапанцях, в плахті і шовковій червоній юці — хоч би й старій, то й до лица-б було.

Винесла Марта попереду лавку, покриту килимком і поставила єї перед чоловіком, а потім уже винесла миску з варениками і тарілку зо сметаною і все те поставила на тимчасовому столі перед чоловіком і сама сіла біля него.

— Нумо полуднувати, Якіме! — промовила до чоловіка.

Яким перехрестив ся і сказав:

— А коли чолуднувати, то й полуднувати. Господи благослови.

І за сим словом розправив свої шпаковаті вуси і вжив вареника.

Після вареників Марта винесла миску сливок і жовту запахущу диню; покоштували і сливок і дині децицю. Після полуденку Марта прабрала се і опять сіла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки, далі Марта злила річ.

— Щось отсе довго не видати наших чумаків з рибою!

— Єге, довгенько щось не видати!

І Яким замовк; єму немов не хотіло ся вести розмову; та й то загалом він був не балаклявий.

Троха переждавши Марта опять забалакала:

— Я все думаю, Якиме, на кого то ми після себе добро своя покинемо? Не дарував нам з тобою Господь ані дочки ні сина, так і помремо одині.

— Так щож з того, що помремо? Добрі люди поховують, а добро поживуть.

— Звісно, поживуть, куди-ж ему й діти ся! А всеж воно-б краще, як би була своя рідна дитина.

— Так деж ві взяти, коли Господь угнівав ся на нас за гріхи наші.

— Еге, прогнівили ми Господа милосерного, не потішив він ледачу старість нашу. Так і гробовою дошкою вкриємось, і нікому буде з душі заплакати, нікому буде помянути душі наші грішні.

— Знаєш що Якиме? Поїду я завтра до Бурта і відвезу отцю Нілові на сорокоуст і за твою і за свою душу: нехай одслужить, коли помремо.

— Ти все щось таке наторочиш, що аж слухати ніяково! Ну, скажи таки, розумна голово, як його живому чоловікови по своїй душі та сорокоуст правити?

— Ні, Якиме, не по живій душі, а по покійній, — а я думаю зробити се на те, щоб опісля не лишити ся без поминків.

— Бог ласкав, не лишити ся! А я ось що думаю: чому се наша челядь так довго з села не вертає?

— Цить, цить, Якиме! Чувш? О, ще раз!

— Що таке ще раз?

— Чувш?... Дитина плаче.

— Так і є! За ворітьми.

— Ходімо поглянути, Якиме!

— Ходімо!

І прудко мов молоді вони схопились з призьби і пішли до воріт.

Хтож виповість радість старої Марти і Якіма, коли вони побачили під перелазом дитину, обгорнену старою сірою свиткою, а головка прикрита зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тільки й могла промовити стара Марта сплеснувши в долоні.

А старий Яким, знявши бриля, молив ся Богу.

— Якиме — мовила Марта взявши дитину на руки — поглянь тільки, яке здороне та гарне!

Яким узав дитину на руки і сказав:

— Ходімо в хату! Воно біденьке голодне.

І вони пішли в хату зі своєю дорогою знахідкою.

В поемі ся сценка є темою другого розділу і я не можу відмовити собі приємности привести весь той розділ, щоби яркійше показати ріжницю поетичної роботи в однім і в другім творі.

І дід і баба у неділю
 На присві в-двох собі сиділи
 Гарненько в білих сорочках.
 Сіяло сонце в небесах;
 Ані хмариночки, та тихо
 Та любо як у раї.
 Сховало ся у серці лихо,
 Як звірь у темнім гаї.

В таких раї чого-б, бачця,
 Старим сумувати?

Чи то давнє яке лихо

Прокинулось в хаті?

Чи вчорашнє, задалене,

Знов заворушилось?

Чи ще тільки заклоулось

І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
 Старі сумують. Може вже
 Оце збірають ся до Бога,
 Та хто в далеку дорогу
 Їм добре коний запряже?

„А хто нас, Насте, поховає,
 Як помремо?“

— „Сама не знаю!

Я все отсе міркувала,

Та аж сумно стало:

Одинокі зостарілись....

Кому понадбали

Добра сього?..“

— „Стривай лишень!

Чи чувш? щось плаче

За ворітьми.... мов дитина!

Побіжія лиш!... Бачиш?

Я вгадував, що щось буде!“

І разом схопились
 Та до воріт.... Прибігають,
 Мовчки зупинились:
 Перед самим перелазом
 Дитина сповита,
 Тай не туго, й новенькою
 Свитиною вкрита;
 Бо то мати сповивала,
 І літом укрила
 Останньою свитиною....
 Дявились, молились
 Старі мої. А сердешне

Неначе благає:
 Випручало рученята
 Й до їх простягає
 Манюсінькі... і замовкло,
 Неначе не плаче,
 Тільки пхика.

„А що, Насте!

Я й казав! От, бачиш?
 От і талан! от і доля!
 І не садинок!
 Бери-ж лишень та сповивай!...
 Ач яке, нівроку!
 Неси-ж в хату! а я верхи
 Кинусь за кумами
 В Городище“.

Чудно якось

Діється між нами!
 Один сина проклинає,
 З хати виганяє, —
 Другий свічечку, сердешний,
 Потом заробляє
 Та ридючи становить
 Перед образами:
 Нема дітий!... Чудно якось
 Діється між нами.

Порівнянє сих обох уступів вельми навчає. Поперед усього впадає в очи ріжниця тону: в повісті він гумористичний, жартовливий, в поемі поважний, подекуди глибоко ліричний. Хоча автор попропускав в поемі майже всі побутові подробиці, то все таки з початку глави кількома майстерними рисками змалював загальне тло сцени і заразом зазначив пастрій, який панує в цілій поемі — сумішка іділлі і важких загадок життя. Дуже цікаво порівняти розмову старих перед найденем дитини в повісті і в поемі. Поет тут і там сяє ту саму провідну думку, та в поемі висказує її коротко, без усіх лишніх подробиць, але способом таким плястичним та ясним, а при тим в таким звязку з попередньою рефлексією, що тих кілька рядків робить далеко глибше і суцільніше вражінє, ніж аналогічна сцена в повісті, де реаліям подробиць шкодить суцільности вражіння. Так і чуємо, порівнюючи ті і многі иньші місця обох сих творів, що поет наш, свідомо чи несвідомо, держав ся тої

думки, що поезія — то згущена, сконцентрована, скристалізована дійстність.

Поява Лукії на хуторі яко наймички обставлена і умотивована в повісті ліпше, ніж в поемі. В повісті автор онять епічним способом, зводом фактів показав нам її житє від часу підкинєня дитини аж до поступленя в службу. Вірнійшим дійстности та заразом виразнійше що до характеристики горячої любови Лукії до дитини мусимо назвати її те, що в повісті вона наймає ся несповна в два місяці по підкинєню дитини, коли в поемі минає рік.

Сцена найму в повісті і в поемі являє також деякі характерні ріжницї. В повісті ідуть широкі розмови між Якимом і єго жінкою, описля Яким не менше широко розпитує Лукію, хто вона, далі розказано, як її дали пополуднувати, як дитина заплакала і старий кинув ся її втимати та ще гірше перелякав своїм голосом і т. д. Сам акт найму відбуває ся дуже коротко. „Щож ти візьмеш плати на рік?“ — питає Яким Лукію. — „Що платите другим, те й міні дайте“ — відповідає вона. — „Добре. Ми платимо Мартосї 15 на асигнації, нову білу свиту і шапові чоботи“. — „Добре, і я так найму ся“. Сей акт „згоди“ дуже простий і звичайний по наших селах, та тільки в таким разї, коли господарі знають уже слугу. Чужої людини ніхто так від разу не найме, а все кажуть їй побути якийсь час для обізнаня, а тільки тоді наступають формальні згоди чи то при родичах слуги, чи при яких иньших свідках. Шевченко видимо відчув се і в поемі виставив сю сценку хоч коротко, та за те далеко вірнійше і поетичнійше.

„Що візьмеш, небого,
 За рік, чи як?“

— „А що дасте“.

„Е, ні! треба знати,
 Треба, дочко, лічить плату,
 Зароблену плату.
 Бо сказано: хто не лічить,
 То той і не має.
 Так от-так хіба, небого:
 Ні ти нас не знаєш,
 Ні ми тебе; а поживеш,
 Роздивиш ся в хатї,
 Тай ми тебе побачимо, —
 От тоді й за плату.
 Чи так, дочко?“

— „Добре, дядьку“.

„Просимо-ж у хату“.

Широким епічним складом у повісти змальовано перший рік жита Лукії на хуторі, її старання про Марка і любов, яку вона здобула собі у своїх господарів. В поемі все те переказано коротко, в кільканадцяти віршах, що правда, дуже гарних. Звісно, масу подробиць описаних в повісти, тут пропущено (гостина Якіма у о. Ніла, оповідане про те, як Лукія і Марта обі купують для Марка у зашого Венгра семибратньої крови, що має бути ліком на всі хвори, перший вихід Лукії до церкви і т. и.) Всі ті пропуски при загальній тенденції Шевченка легко зрозуміти. Та от слідує в повісти обширний і вельми характерний епізод, також пропущений в поемі з великою, як нам здаєть ся, шкодою для сеї поемі. Є се оповідане про стрічу Лукії з її колишнім милим, уланським офіцером. Дуже інтересне є оповідане про те, як той офіцер віднайшов Лукію в хуторі. З початком зими стрільці — мабуть самі офіцери — гонять ся за заяцем. Заяць вбігає на Якимове подвірє. Брама замкнена, стрільці кричать, щоб їм отворити, але старий Яким, почувши від них згідне слово, не кажучи нічого, надів шапку і вернув назад до хати.

— Що там таке за воротами? — запитала єго Марта.

— Татари напали, — відповів він спокійно.

Стрільці почали добивати ся до брами. Яким вийшов до них другий раз, а за ним вийшли Марта і Лукія. Один стрілець переліз через перелаз і кинув ся на Якіма з гаратником, та побачивши Лукію став мов вкопаний — пізнав свою жертву. Вона була не менше гарна, як колись і він задумав відновити з нею перервані її втекою зносини. Варто тут зазначити, що представляючи компанію підпитих офіцерів, Шевченко натякає виразно на звісне общество мочемордія, котре як раз тоді втягло було й єго в свій круг і заставило єго прогаяти чимало дорогого часу, чого поет пам'ятав і неволі тяжко жалував.

Хитрі підходи офіцера до Лукії, її поїздка в рідне село для великої сповіди, її побут у старої, опущеної московки, а в кінці її розстанє з зрадливим офіцером, котрого намова вона готова була вже піддати ся, але виратувала її тільки думка про улюбленого сина — все те без сумніву найкрасні епізоди в Шевченковій повісти. Вони розказані дуже живо і порушують наше серце до самої глибини. Для чого Шевченко пропустив ці характерні сцени в поемі, для чого залишив перетопити їх в перли поезії, котрі булиб певно належали до єго найкрасших перел, на се відповісти трудно. Концентрація інтересу на постаті наймички тут ні при чім, бо власне в тих епізодах ся постать виступає діяльно, відслонює найглибші тайники своєї душі, найкрасні прикмети свого характеру. Тут вона являє ся нам в повній людиною, з людськими слабостями, а через те й виходить більше правдивою та близькою нам. По-

минувши ті епізоди Шевченко не зумів в поемі дібрати рисів відовідно ясних і глибоких для єї характеризованя, і для того постать Ганни вийшла троха загальна, туманна, немов відірвана від землі, прислонена якоюсь романтичною мракою.

Для виясненя сего артистичного faux pas можуть нам служити дві обсервації, що виявляють ся при ближшій розборі власне сего епізоду, та стосують ся й до інших Шевченкових поем, характеризують єго творчість поетичну. Шевченко з натури своєї лірик, з м'яккою, доброю, гуманною душею. Доля пхнула єго в тяжкі відносини, заставляла єго нераз сьпівати про страшні події, про розлив крови, про надмір терпіння індивідуального і народного, фізичного і морального. Та про те м'яка, лірична єго вдача не була заглушена і в своїй творчости він оминає змальованє острих драматичних конфліктів. Се явище загальне і характерне для Шевченка. Він любить малювати і широко розмальовує сцени тихого щастя або тихого горя, моменти, коли душа ще не дійшла до найвисшого напруженя запалу або вже по троха впокоїла ся після них. Сам момент вибуху, острого і різкого вибуху запалу у Шевченка звичайно збутий коротко, прислонений полупрозірчастим серпанком або й зовсім лишений на здогад читача. Може се видаєть ся декому неймовірним в відношеню до Шевченка, котрий по словам Сирокомлі „мачав перо в крови“, але уважний погляд на єго поезію переконає нас в правді сего спостереженя. Пригадаймо собі хоч би важніші сцени з тих самих Гайдамаків, про котрих се писав Сирокомля. Жид коверзає над Яремою, Ярема мовчить, конфлікту нема ніякого; конфедерати збиткують ся над жидом — ціла сцена держана в тоні бурлеска, підведеного сумними рефлексіями поета; конфедерати катують титаря — опять не бачимо конфлікту, а тільки кінець трагедії, смерть титаря в муках; в сій хвили прибігає Оксана і опять замість конфлікту — мліє на трупі батька і так єї омлілу забирають конфедерати, но чім поет лишає єї зовсім на боці, не малює єї терпінє в замку, а тільки виводить єї на сцену після катастрофи, яко рекопвалесцентку на тлі іділлічної тиші монастиря. А кроваві події колівщини? Поет ані одним штрихом не малює нам сунротивленя панів, ані одної битви; гайдамаки ходять, ріжуть людей мов безоружну худобу, бенкетують на пожарах посеред трунів, і коли поет справді мачає перо в крови, то є се кров не жива, людська, що пливе серед болів конаня, а кров з цінобру та карміну, розроблена на палеті. В своїй боязни перед змальованєм різких конфліктів між людиною і людиною поет доходить до комізму, бо коли н. пр. хоче показати нам в Яремі страшного местника і мучителя, то не вміє про него сказати нічого страшнішого над те, що він „на пожарах і диює й мочує“ і що він „мертвих ріже, мертвих віша, палить“. Зовсім як той козак з народнього анекдота, котрий хвалив ся,

що вбив Татарина, відтявши йому руку й ногу, але голови йому не відтяв, бо єї у него не було. Найтрагічніша сцена в Гайдамаках, де Гонтаріже своїх синів, показує нам найліпше, що поет мимо своєї волі не міг малювати таких сцен: замість трагедії вийшла слізлива мелодрама без найменшої психологічної правдоподібності. Те саме бачимо в Катерині, де справді трагічна сцена прогнання Катерини батьком і матір'ю з дому змалювана поетом зовсім не як трагедія, а як якийсь сумний фамільний обряд, в тужливо-мелянхолійнім тоні. Аналогічну сцену бачимо зазначену в поемі „Сотник“, де батько проганяє сина, і тут поет зовсім не описує сеї сцени, а тільки натякає на неї кількома словами Настусі, що зазирає крізь вікно до хати. В кінці в поемах „Марина“, і „Відьма“ також зібрано багато страшних конфліктів, але ані одного не змалювано в повні, а тільки натякнено на них кількома словами. Те саме можна сказати й про драму Назар Стодоля, котра власне найбільше потерпіла па тім, що поет не здужав в повні драматично зобразити конфлікту між Назаром і Хомою і остаточно мусів закінчити драму якимсь *deus ex machina*. Те систематичне униканє острих конфліктів, котре бачимо у всіх творах Шевченка, найраніших і найпізніших, показує нам, що тут лежала границя его таленту, по за яку він за молоду сидував ся вибігти, але як пізніше, в часі повної дозрілості, обминав чи то свідомо чи ведений своїм великим артистичним почутєм. Се мабуть і заставило его поминути в поемі епізод про повторні зносини Лукії з офіцером

Та була ще мабуть і друга причина сего пропуску. Епізод сеї в повісті є може одним уступом в писаннях Шевченка, що свідчить про сильне враженє, яке зробила на Шевченка Квітчина „Сердешна Оксана“. Деякі місця сего епізоду виглядають як парафрази аналогічних місць Квітчиної повісті, а памятна майстерська сцена, де Оксана пічу конле гробик для своєї живої дитини, послужила й Шевченкови мотивом до вельми патетичної і зворушливої картини. Свідомо чи несвідомо вийшли ті ремінісценції до повісті, — в усякім разі, перероблюючи повість на поему, Шевченко відніс ся до них критично і волів зовсім пропустити їх, ніж переспівувати звисне вже. Може власне се й було причиною, що Шевченко зовсім заслонив у поемі давнішу історію своєї наймички і навіть не натякнув нічого про те, хто єї звів. Не даром у своїй автобіографії він називає свою українську музу „строгою музою“. Спосіб, яким він свою повість про Наймичку переробляв на поему, показує, що він справді дуже строго відносив ся до всіх подробиць сюжету і жадні, навіть найефектніші уступи повісті не могли его спокунити до лишніх по его думці збочень.

І далі поступає Шевченко таким самим методом. В повісті широко розказано, як Марка дали до школи, як він там учив ся, як опісля вернув ся до дому, як їздив з Якимом у Київ — у поемі про все те ані слова.

Смерть Марти (в поемі Насті) тут і там згадана побіжно. Значна різниця заходить в описі подружєня Марка. В повісті розказано про те, як Марко пізнав свою Катерину на вечерицях, полюбив єї і зараз хотів женити ся, та Яким і Лукія не дозволили, а вислали его вперед з чумаками на Дон. Натомісь у поемі Шевченко чомусь відступив від сеї сцени і змалював чудне троха сватанє, при чім виходить, що немов би то ані Марта, ані Яким ані Ганна не знали, з ким сватати Марка і що тільки самі свати вишукують Маркови молоду. Се справдішній слабкий пункт у поемі, котрий можна обяснити хіба поспіхом; поет поклав тут головну вагу на сценку, як Яким і Марко просять Ганну, щоб вона на весіллі була Маркови за матір і як Ганна відмовляє ся від того. Та жаль, що й сеї сцени Шевченко не змалював широкими контурами, а тільки з легка зазначив єї, впадаючи навіть по троха в мелодраматиєм. В повісті сїї сцені відповідає ще менше щаслива сцена, де Марко питає Лукію, хто була его мати, а Лукія не дає ему на се ніякої відповіді.

Повість кінчить ся вельми драматично, оновіданєм про те, як Марко поїхав на Дон, а Лукія пішла в Київ на прощу, та вертаючи до дому занедужала. Марко вертає, не доходячи до дому зупиняє ся з волами серед степу на попас, а сам нічу біжить у село до своєї улюбленої Катерини, з котрою в осени має оженити ся. На другий день прийшовши до дому застає Лукію в конані і вона при смерті признаєсь ему, що вона є его мати. В поемі Шевченко о стільки змінив сю сцену, що тут Марко женить ся, що Ганна живе ще при них три роки, та що року перед великоднем ходить у Київ. Тільки на четвертий рік вона вертає хора і дожидає Марка. Дивним способом нереняв Шевченко з повісті оповіданє про се, як Марко вертаючи з чумаками не поспішає до дому і зупиняє ся недалеко села на нічліг, хоч тут се не тільки нічим не мотивованє, але й доволі неправдоподібно. Чудне також реченє при кінці поемі, що в хвили, коли Ганна признала ся Маркови, що вона его мати — „землів Марко і земля здріжала“; воно тільки ще раз ілюструє нам те спостереженє, що Шевченко не вмів вірно і плястично малювати моментів наглого вибуху чутя, запалу або терпіння і в таких моментах попадав в афектацію або штукував неясними, загальними фразами. Зберімо до купи наші спостереженя. Що значить оте навмисне затиране кольориту локального, вбожество характеристики осіб, пропусканє епізодів не тільки лишніх, але й дуже важних для характеристики головної особи? Не знаючи повісті Шевченка ми могли б уважати се за доказ

убожества его фантазії; повість показує нам, що така думка була би дуже насправедливою, що Шевченко робив се свідомо і що таке поступуванє, аналогічне з его поступуванєм у иньших випадках, тісно вязало ся з его основним поглядом на суть поезиї і на її завданє.

Ніхто з критиків доси не пробував простудіювати естетичні погляди Шевченка і яко писателя і яко маляра. Власне російські повісти, листи і Дневник дають для сего богатий матеріал. Спеціальна студія в тім напрямі мусить ще бути зроблена і поможе нам зрозуміти глибоше психологію творчости нашого великого поета. На разі я піднесу тільки одно, що мимоволі впадає в око кождому при читаню листів і повістей Шевченка. Є се его адорация штуки. Штука є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом. Великі майстри штуки — поети, малярі та різьбарі є для него предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжших пригодах життя він поперед усього думає про них, тужить за ними, а тільки опісля думає про предмети щоденної потреби. Отсе високе розумінє штуки кермувало рукою Шевченка і при писаню Наймички, воно мабуть заставляло его очищувати вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного життя, щоби тим способом піднести звичайний житєвий факт в ясну сферу ідей. В тім пункті реалізм лучив ся у Шевченка з ідеалізмом. Вірно заобсервований і зміло вхоплений факт живої дійсности він старав ся тим способом перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї.

Якаж се та ідея, котру бажав Шевченко вияснити в ноємі про Наймичку? Се одна з основних ідей Шевченка, та ідея, що він на різні лади не переставав виявляти від початку аж до кінця своєї діяльности. Гайдамаки (епізоди про Оксану і Галайду), Катерина Наймичка, Марина, Відьма — ось важнійші етапи розвою зображення тої ідеї у Шевченка. Основою суспільности по думці Шевченка є сім'я — така і в тій формі, в якій вона задержала ся в українських хуторах і селах, не адеморалізованих ще посторонніми силами. Семейне житє, патріархальне і сумірне — то найбільша святість. Нарушенє тої святости, вилом, зроблений в гармонії семейного життя, се найтяжше нещастє для сім'ї, найтяжший гріх, що вимагає дуже основної експіації. Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільности російської Шевченко дивить ся крізь призмат святости сім'ї. Робота на папщині, вискуване, неправда чиновницька і судова, податки і здирства — все те в світогляді Шевченка займає без порівняня менше місця, як пониженє людської гідности, якого головним і найтипівішим виразом у него є пониженє женщины, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом на завсїгди відбирає ся можливість легального семейного життя. З того погляду

він остро нападає на салдатчину, нападає й на кріпацькі порядки, що давали можливість панам розноряжувати ся душами селянськими як худобою.

Против салдатчини виступив Шевченко з сего становища в Катерині. Для характеристики его погляду на святість сім'ї дуже важний в тій поємі уступ, де батько й мати виганяють покритку Катерину з дитиною з дому. Шевченко ані одним словом, ані одним натяком не обурює ся на нелюдськість того поступка батьків; він вірить цілковито, що вони мають право прогнати і відіхнути свою упавшу дитину. Аналогічне місце є і в повісти про Наймичку. Офіцер віднайшовши Лукію на хуторі зустрічає в селі її батька і говорить єму:

— А я віднайшов вашу Лукію.

— Вона не моя, пане, вона твоя — відмовляє єму батько і ані слова більше не хоче чути про свою нещасну дочку.

Шевченко не протестував против нелюдськости такого народнього погляду, може вважаючи его гарантією захованя чистоти і моральности в українськїм народнім житю. Та він умів находити глибокі, зворушні тони, щоби змалювати наслідки того погляду. Катерина топить ся а єї дитя стає поводитором сліпого старця — се конєць людини горячої та слабої духом, що боїть ся важкої боротьби з житєм серед погорди і наруги людської. Наймичка вибирає власне сю дорогу, посвячує себе цілковито для щастя своєї дитини і ціною цілого життя, повного абнегації, осягає ту ціль, впроваджує свого сина знову до тої святині семейного життя, з якої єї саму безповоротно випицнуло чисте та neroзумне почутє.

Тепер буде нам можно відповісти на уваги, які з поводу „Наймички“ висказав ще в 1861 р. Каленик Шейковський в передмові до свого „Опыта Южнорусскаго словаря“. Висказавши ся з великим ентузіазмом про „Гайдамаків“ і поставивши їх на рівні з Шекспіровим „Гамлетом“ д. Шейковський ось що пише далі (ст. XIV): „Богато дехто ставить „Наймичку“ дуже високо. Та я вважаю сей твір тепличним виплодом: в загалі він зовсім без життя і в основі своій наскрізь не-народній. Що трапляєть ся як рідке явище, і то серед веретви, що вже відділила ся від народа, сего, розумієть ся, ніхто не буде прикладати до всего народа. Жінка, котра підкидає свою дитину, не трапляєть ся серед українського народа. Такої появи, о скільки я знаю, годі подибати по українських селах. Нехай і так, що вона лучаєть ся по українських городах і більших місточках, але-ж бо й людність там дуже різномастна і різноплемінна. Певна річ, є в „Наймицці“ дуже гарні поодинокі сцени, та в цілому се виплід не нашого ґрунту“.

Ми привели сей осуд в цілости більше як куріоз, ніж як вираз поважної, наукової думки. Бож очевидно осуд д. Шейковського вплив не в бевсторонній і неупередженій оцінці поеми, а з тої апіорно зложеної догми, що серед українського народу не буває матерів, котрі-б підкидували своїх дітей чужим людям. Що ся догма зложилась у д. Шейковського не індуктивно, на основі досліду фактів, а власне апіорно, під впливом якогось фальшивого націоналістичного самолюбства, на се натякає він сам словами „о скільки я знаю“, скромно поставленими після категоричного загального суду. Що обсяг знання д. Шейковського не був обовязковий для Шевченка, се розуміється само собою, і власне Шевченкова повість про „Наймичку“ показує, що обсяг той в тім пункті був ширший, ніж у Шейковського, що Шевченко знав а може й бачив таке, чого не знав д. Шейковський. Що Шевченко в своїй поемі і в повісті розповідає про факт рідкий, се нічого не значить; усі найзнаменитші твори всесвітньої літератури чинять те саме, і ніколи ніякий поет не мав претензії, щоб те, що він оповідає як факт одиничний, прикладано до цілого народу. Адже цілий народ не підкидає своїх дітей чужим людям, так само як не вбиває Полонія за тапетовою стіною, не скаче до гробу Офелії, не підюджує Отелля до скаженої задрости, не викликає духа землі як Фауст, не пристає до вацдруючих акторів як Вільгельм Мейстер ані не мстить ся за смерть Патрокля так як Ахіль. Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являють ся незвичайні, висемкові люди. Значить, ціль поетів не є така, щоби їх твори давали можливість кому небудь виробити собі суд о цілім народі. Та про те є й зерно правди в помилці д. Шейковського. Справді, вої великі поети, хочь виводять перед нами незвичайних людей, оповідають незвичайні факти, то все таки дають знаменитий материял до характеристики того народу, серед котрого живуть і того часу, в котрім і для котрого працюють. Аджеж чутя, змаганя, хід думок, обсяг виображінь їх поетичних персонажів мусять обергати ся в рамках чутя, змагань, думок і виображінь того народу і того часу, в котрім живуть автори, не можуть вискакувати по за ті рамки, як ніхто не може вискочити зі своєї власної шкіри. Чим висше розвинений, чим геніяльнійший поет, тим яснійше в его творах з по за шкаралющі случайних форм, часових і місцевих подробиць виступає загально-людський, безсмертний зміст чутя, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кожній живій душі коли не повно, то хоч в завязку. Се вияснює нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти далекі та виїмкові, хоч малюють людей видуманих і незвичайних, про те раз у раз хапають нас за душу, ворухать в ній найглибші чутя, здобувають собі наше неослабне вподобань. Вони ясно, плястично, сильно висказують те, що в нашій душі

ворухать ся неясно і слабо, вони, так сказати, розширюють обсяг нашого духового житя, збільшують скарб нашого досєвїду в сфері найкоштовнійшій, в сфері чутя.

Та дивлячись із сеї точки на „Наймичку“ Шевченка ми мусимо сказати, що вона в повні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного. Те місцеве і часове, котре ми назвали шкаралющею, в ній зведене до minimum, та щиро-людський зміст єї дуже багатий. І той щиролюдський зміст є заравом в повні український. Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи Поляк чи Німець чи Француз — вони Українці, думають і чують по українськи. Се й є великий тріумф штуки — в партікулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне.

Д. Шейковський уважає „Наймичку“ „виплодом не нашого ґрунту“. Сі слова можуть мати двояке значінь: таке, що відносини змальовані в поемі — не українські, або й таке, що сюжет поеми прямо позичений Шевченком із якого чужого взірця. Що до першого значіня, ми вказали вже на те, що повість про Наймичку, написана з таким ярким місцевим кольоритом, із такими багатими подробицями, може вважати ся подекуди документом до оправданя поеми. Що до другої можливости, то я не вмів би сказати, який твір чужих літератур міг би був нав'язати Шевченкови сей сюжет*). Саможертва матери для добра дитини, до котрої вона за житя навіть признати ся не сьміє — сюжет дуже ориґінальний і в иньших

*) Думаю, що нема тут потреби широко розбирати того зближеня яке робить Петров („Очерки ист. украинской литературы XIX стол.“ стор 363) між поемою Шевченка а романсою Пушкіна „Подъ вечеръ осеня непастной“, в котрій дівчина, що стала матірю не придбавши легального мужа, блукає нічою по „пустынныхъ мѣстахъ“, говорить довгу і повну фальшивого трагізму промову до своєї дитини, що в будущині вживавсь їй як правдивий російський байроніст („несчастнѣй! будешь грустной думой томить ся межъ другихъ дѣтей... Повсюду странникъ одинокій, всегда судьбу свою кличѣ“ і т. д.), а в кінці підкидає свою дитину на поріг якоїсь хатки під лісом. В тій романсі ми не бачимо нічогосінько похожего на Шевченкову поему окрім аналогії самого факту підкипєня дитини. Ну, та сего факту Шевченко не потребував позичати у Пушкіна, бо і в Петербурзі і на Україні таких фактів довкола него діялись тисячі. Що в способі представлення того факту, який впрочім є тільки завязком поеми, Шевченко є зовсім незалежний від Пушкіна, се видно вже хоч би й з того, що самого моменту підкипєня дитини покриткою Шевченко своїм звичаєм, обминаючи такі хвилі різких конфліктів і боротьби душевної, зовсім не змальовував. А зі звязку поеми бачимо, що Шевченкова героїня підкинула свою дитину не в ночи, а в полудне, не в осени, а літом, не під убогу хатчину, а власне під хутір заможних та бездітних людей. Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко старав ся обробити сю тему зовсім відмінно від Пушкіна.

літературах, здається, не оброблюваних. Одинок, хоч дуже далеку аналогію представляє псевдешекспірівська драма „The Prodigal of London“ (лондонський марнотратник), в котрій батько, вертаючи по довгих літах із чужини, стає за слугу у свого марнотратного сина, щоби пізнати і випробувати його характер. Драма ся в XVIII віці була дуже люблена в Англії, при кінці XVIII в. була перекладена Ешенбургом на німецьку мову і дуже сподобалась Лессінгови, котрий хотів переробити її і виставити на сцені (гл. Erich Schmidt, Lessing II. 762). Чи була ся драма перекладена на російське — не знаю, та не думаю, щоби Шевченко знав її і щоби вона могла піддати йому сюжет „Наймички“. За самостійністю Шевченкової концепції промовляє ще й те, що „Наймичка“ своєю темою дуже тісно вліє ся з „Катериною“, а порівнянє поеми з повістю про Наймичку звязок сей робить ще виразнішим. На підставі сего порівнянє ми можемо сконстатувати, що обі поеми мають спільне тло суспільне — деморалізацію і руїну патріархального семейного життя через салдатчину; „Катерина“ прямо основана на тім тлі, — в поемі „Наймичка“ воно затерте, та в повісти виступає дуже ярко. На сьому спільному тлі виступають дві героїні, що мають ся одна до другої, як огонь до води. Катерина — натура проста, палка, вразлива, сангвінічна; ошукана москалем, відіпхнута, у своїм тяжкім горю вона думає тільки о собі, покидає дитину на шляху, а сама шукає на своє горе ліку — одинокого, який їй лишив ся — в воді під ледом. Наймичка — натура безмірно глибока, чуте у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутча, що перемагає все инше, заслоняє перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своїй дитини. Змальованє такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого патосу, без мелодраматичних сцен (коли не згадувати про дві малесенькі хибні рисочки такі як остатніх 6 рядків гл. IV і „земля задріжала“ при кінці поеми), як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважати ся за найкрасший доказ великої геніяльності Шевченка.

Др. Ів. Франко.

Архив скарбу коронного в Варшаві.

Замітка археографічна.

Архивіальна справа в нас не може похвалити ся дуже добрим станом, тим навіть невеликі замітки про деякі менші знані архиви будуть в нас ще довго пожадані. До таких мало використаних, ба навіть — мало знаних, а тим часом — дуже важних і дорогих належить архив колишнього скарбу коронного польського, перехований в архіві уряду скарбового варшавського (Варшавская казенная палата). Де що з его скарбів доводилось мині через руки здобувати й перед тим, під час моїх студій над історією Поділля. Підчас же своєї останньої подорожи архивіальної по Росії, вдався я й до сього архиву, збираючи матеріял для заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів руських земель корони Польської XVI в., а здобувши вільний вступ до нього, мав можливість познаймити ся з загальним змістом того архиву; тож хочу для загальної відомости кілька звісток про нього подати.

Скарбовий архив корони Польської становить окремих відділ архиву згаданого уряду під назвиськом „Старопольського архиву“; каталоґ его, споружений в першій половині сього віку, поділяє его на значне число (62) відділів, з окремою нумерацією книжок, загальне же число книжок, тек і вязок виносить звиш 3-х тис. (3447). З сего числа на XV в. припадає дуже небогато, і те, що заховало ся, — заховало ся припадково, хіба з кінця того віку; за то почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в. архив подає велику силу дорогоцінного матеріялу для внутрішньої історії земель корони Польської.

Сей матеріял архивіальний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядованнє і акти місцевих скарбових урядів і агентів (хоч акти обох категорій часом стрічають ся в тих самих книгах і актах). До першої категорії належать загальні справозданнє з доходів і видатків скарбу коронного, від початку XVI

і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряжені для в. XVIII), ассигнати і квіти, видані скарбу, і взагалі кореспонденція скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі, по поодиноким місцевостям, а також рахунки з регалій (штемпля, тютюну і т. и.), з спеціальних доходів королевських і з удержання королевської резиденції, видатків на військо і т. и. Осібний відділ становлять книжки Равського скарбу в справі побирання і роздавання кварти, почавши від початку її, далі записки і рахунки з вироблення монети і т. и.

Далеко цікавіший для нас матеріяли місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри різних категорій і з поодиноких земель і повітів. Далі реєстри доходу (*registra proventuum*) поодиноких староств і держав; до сеї категорії близько приходять з одного боку інвентари староств і держав, часом з означенєм тільки майна (будови, інвентару господарського, запасів і т. и.), часом ширшого змісту, з означенєм доходів, податків з людности, навіть іноді з поіменними реєстрами людности; сї інвентари, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом — як наслідок ревізії, в'яжуться з люстраціями, — що уряжувались одночасно для всіх королевщин; з другого боку до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, также уложені то ширше то в формі просто рахунків. Осібну категорію становлять справоздання й записки митних комор, часом з детальним означенєм переїзжого люду, перевезеного краму. Всі сї матеріяли, як і акти центрального скарбового урядовання виступають масою почавши з початку XVI в.; найдавніші поборові реєстри — краковські, сандомирські, сєрадзькі, брєстсько-куявське, люблинські, нурські, ломжинські, з наших — подільські починаються з кінцем XV в. (1494 і 1499), иньші з XVI, особливо з 2-ої чверти сєго віку. Тож само бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрації королевщини року 1564—5, і дальше, аж до к. XVI в.

Як видно з поданого, акти архиву дають багатий і важний матеріял, переважно для внутрішньої, економічної історії; фактів політичної історії дотикаються вони стільки, скільки відбивала ся вона в скарбових сферах, так напр. переходили ся в актах скарбових рахунки видатків на військо, на приймане послів, меж иньшого — підчас Хмельнищини. Ціла вага архива полягає в важних і одиноких датах що до загального стану фінансів державних, оподаткування людности, їх економічного стану — для чого велику силу матеріялу дають поборові реєстри і інвентари; в останніх разом з ними проходять відомости і про правний стан різних верств; тіж категорії дають невичайно важний матеріял що до колонізації й статистики, а поіменні реєстри людности — для історичної

етнографії; на решті реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі.

Звертаючись спеціально до земель українсько-руських, мусимо наперед знати, що не однаково землі наші будуть тут заступлені: тим часом, як для Галичини з Холмщиною та Белзщиною і Поділя матеріял починається з кінцем XV в., для иньших — з останньої чверти XVI в., після унії. Найстарші інвентарі — бо з кінця XV в. мають Львів, Перемишль і замки подольські (вони вийдуть в нашу колекцію), з першої чверти XVI в. — Ратно, Дрогобич, Самбор, Сяпок; головна-ж сила інвентарів розпочинається з другої чверти XVI в., 30-х р. Правда, й тут сей матеріял поділяється між поодинокими староствами і краями не однаково; де яким пощастило дуже — напр. за часи старостовання Яна Камьонацького в Дрогобичи, Городку і Любачові маємо цілу серію інвентарів доходів сїх староств (кожного окремо) рік по року. Багатий різнородним матеріялом ще Львів; з подольських пощастило більше Каменцю і Бару. За те є новіти й староства, що для цілого XVI в. зостаються при яким небудь коротеньким справозданню з доходів або й того не мають. З сєго погляду дорогі люстрації, бо більш-менш описують всі королевщини (хоч перші люстрації оминали королевщини з записаними „старими сумами“); але з першої люстрації архив має для земель руських лише коротший інвентар доходів королевщини вєводств Руського, Подольського і Белзьського (текст люстрації є натомість в москєвській Мєтриці), текстів 2-ої не переховалось также (два тогочасних примірників сєї люстрації за те є в Варшавськєм Головнєм Архиві).

Хоч далеко бідійші відомостями, далеко рівнїше обіймають ріжні краї реєстри поборові, а важні ще тим, що містять в собі не самі лише королевщини, а й добра приватні. Виключивши поборовий реєстр Поділя з р. 1493 (виданий в моїм збірнику барських актів, т. II), реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507 і т. и., вони починаються масою також з 2-ої чверти XVI в., і для XVI в. переважно згруповані по окремих землях і вєводствах, що значно улекшує користаннє з них. Ще з перед Люблинської унії, в р. 1566 розпочинаються поборові реєстри литовської України — Київщини, Волині й Браславщини, писані з початку по руськи. Для XVII—VIII в. велика сила того матеріялу, але користати з нього поки що трудно, за браком системи в тім порядку, в яким він угрупований (ще за польських часів). На превеликий жаль, далеко не в такім багатстві виступає для України відділ справоздань митних, що подають, як зазначилисьмо, переважний матеріял для історії торгівлі. Ширші записки, з означенєм переїзжих і іа перевезеного краму, існують тільки спорадично для поодиноких комор. Так з 1-ої полов. XVI в. маємо записки митних комор в Дрогобичи, Львові, Долині, Городку, кілька карток водяного збору

в Городні (1566) в XVII; в. — Каменці (1663—4), Львові (1664), але й вони по більшій часті короткі і сухі, обмежують ся на числах оплаченого мита. Інші українські землі заступлені в с'ім відділі ще слабше.

На сему закінчу свою замітку про сей архив. Поки що користане в нього утруднене браком ширших інвентарів і ноказчиків. В с'ім віці архівисти спорудили правда інвентар — й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архиви, як знаємо, й без такого інвентара живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше. Для улегшення користання з інвентарного відділу в сему-ж віці с'ї інвентари розібрані в попередних оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств. Але в інших відділах є багато книжок і плинів, що становлять справжні *silvae vegetum*, де кожному на власну руку прийдесть ся орієнтуватись. Сучасна адміністрація архива, як я чув, думає одначе за споряджене нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описі. То була-б чимала прислуга для науки, а оголошена друком така опись ввела-б в загальний курс науки й дуже мало або цілком невідомі скарби сього архиву. Тож можемо тільки пожадати, щоб сей замір як найскорше прийшов до виконання, а то тим більше, що справа ся лежить в добрих руках — сучасного начальника архива, одного з молодших київських учених М. Віляшевського. Доброго поспіху!

Варшава 3 (15) мая 1895 р.

М. Грушевський.

Патологічні переміни в яєчку (муді) при деяких інфекційних хворобах.

Написав *.*.

Відомо, що інфекційні хвороби у своїй течії можуть кінчатися дуже але через те що до страждання органа в якому локалізується хвороба, прилучається занедужоване ще багато інших органів. Наприклад при *Typhus abdominalis*, при діфтерії в її дальшій течії слабів серце, властиво може жирово перерожувати ся (*Fettdegeneration*); при сих же хворобах опріч серця глибокі переміни можуть наставати і в решті паренхіматозних (мякишних) органів як то в печінці, косі (селезінки *lien*), нирках, мозку голови, яєчках. Але патологічні переміни останнього при гострих інфекційних хворобах вивчено поки дуже мало. Є тільки небагато спостережень в с'їй справі а властиво сим питанням займав ся Chiari в своїй праці про *orchitis variolosa*, *Zeitschrift f. Heilkunde* 1886. VII і 1887 X. *Tavel-orchitis typhosa*, *Correspbll. für Schweizer Aerzte* 1887 *Faneml. Rech. sur l'orchite varioleuse*, *Thede de Paris* 1883. Але в згаданих працях було тільки звернено увагу на процес запалення в яєчку (муді) при вісній та *typhus abdominalis* (почеревниці, глушиці). При останній хворобі Tavel знайшов гноїсте запалення паренхіми яєчка (мякиша мудового), а теж у бруді тифозних бактерій (прутиїв). Цікавлячись дальшим з'ясуванням патологоанатомічних перемін в яєчку (муді) при інфекційних хворобах, я взяв ся дослідити їх при *typhus abdominalis*, діфтерії, перитоніті (запаленню очеревної), холері, крупозній пневмонії; се тим більш здало ся мені цікавим, що на переміни в яєчку (муді) при сих хворобах цілком не було поки що звернено уваги.

Тут я приношу мою щирю подяку товаришам, що допомогли дістати патологоанатомічний матеріал для моїх дослідів з своїх шпиталів.

Об'єкти фіксовано були у флеммінговській течі; фарбували ся-ж препарати сафраніном і карміном. При всіх згаданих в горі хоробах можна спостерегти гостре запалення яєчка: дрібноклітинна інфільтрація заповнює усю інтерстиціальну тканину між сім'яниками (*tubuli seminiferi*), дуже куплячись по деяких міснях, через що вона уявляєть ся завжди у вигляді окремих, значних груп круглих клітин; теж само можна спостерегти і в самих сім'яниках. Але при одних інфекційних хоробах запалення яєчка (муда) буває більш виразне, при других менш, що виявляєть ся в менш або більш інтензивних дрібноклітинних інфільтраціях. Особливу увагу було звернено на дуже виразно примітне при згаданих в горі інфекційних хоробах жирове перероження клітинних елементів.

Взагалі можна сказати, що при *typh. abdominalis*, діфтерії, холері, перитоніті, крупозній пневмонії яєчка (муда) жирово перерожують ся. Властиво така перемена настає у клітинах, які вистеляють сім'яники. У мене було яєчко (муда) од двох трунів, що при анатомуванню їх було поставлено диягнозу *typhus abdominalis*. В обох випадках було знайдено після кількарязового мікроскопного досліду майже цілковите жирове перероження залозистих елементів сім'яників, так що там, хіба тільки денеді, можна було побачити нормальну клітину (*cellula*). Коли будемо розглядати препарат нормального яєчка (муда) при малому побільшенню (*Leits-об'єктів N 3*, окуляр *N 2*), то побачимо розрізаний впоперек сім'яник у вигляді кола, стінки якого оточено з середини широким пружком, що він здаєть ся червоним од фарбування карміном залозистих клітин яєчка (муда). Коли-ж будемо дивити ся при такому само побільшенню на препарат інфекційного, тифозного орхіта, та замість червоного пружка побачимо чорний.

При дужчому побільшенню (*Leits-об'єкт. 7*, окуляр *3*) чорний пружок показує, що складаєть ся він з окремих клітин, що протоплазму (первище) їх винувнено краплями жиру, який од осьмієвого квасу флеммінговської течі набрав ся чорного коліру. В сих клітинах ядер не видно, а се вказує на глибокі дегенеративні перемены в них, на смерть клітки, бо ядро значить піддало тут хроматолітичному розкладу. Жирово перерожені клітини опріч того розсушено круглими клітинами, що з'явили ся тут через запалення яєчка (муда). Сей останній процес дуже виразно примітно тут у вигляді круглоклітинної інфільтрації.

При діфтерії жирове перероження виявляєть ся з такою самою силою, як і при *typhus abdominalis*. Усі майже сім'яники винувнено перероженними клітинами, ядра фарбують ся диффузно а то й цілком не вбирають в себе фарби. Що до запалення, то воно виявляєть ся не так дуже в порівнянню з сим процесом при перитоніті, холері, крупозній пневмонії. При сих останніх хоробах інфільтрація закриває собою інтер-

стиціальну тканину, між тим як при діфтерії легко можна бачити, що вона цілком не занята круглими клітинами. При крупозній пневмонії перероження буває невелике, трапляють ся каналці, що їх вистелено цілком нормальними клітинами, а в клітинах, де перероження вже настало, завжди видно ядра. Фарбують ся вони так само добре як і в дужих клітинах. Інфільтрація буває дуже інтенсивна, так що навіть цілком закриває сім'яний каналень; через інфільтрацію стає трудно побачити *membranam propriaam*, бо її заслонено безліччю лейкоцитів. При перитоніті жирове перероження дужче, аніж при *pneumonia cruposa*. При перитоніті можна бачити сім'яні каналці, що в їх усі клітини переробили ся, але далеко менш аніж при *typh. abdominalis*, діфтерії. Про менш інтензивне перероження можна довідатись із того, що в таких перерожених клітинах добре фарбують ся ядра. Що до інфільтрації, то вона так само інтензивна як і при *pn. cruposa*. При холері інтензивність процесів займає середнє місце між розібраними у горі. Поразу яєчка (муда) при холері не можна віднести до групи тифа та діфтерії, бо хоч тут жирове перероження чимало визначаєть ся, ядра або цілком не набірають ся фарби або фарбують ся диффузно, але можна знайти в перерожених клітинах ядра, що вбірають в себе сафранін та кармін. Запалення тут менше аніж в групі крупозної пневмонії та перитоніта, але дужче аніж при *typh. abdom.* та діфтерії. Що до запалення то й тут пораза яєчка (муда) займає середнє місце між згаданими попередньо групами.

І так при *typh. abd.*, діфтерії, холері жирове перероження дужче аніж запалення яєчка (муда), а при *pn. cruposa*, перитоніті навпаки на перший план виступають дужі запальні перемены, перероження визначаєть ся менш виразно. Значить при тих хоробах перероження в яєчку (муді) захоплює великий обшар, де й решта органів підпадає шкодливому впливу, напр. серце, печінка.

Власне шкодять парепхіматозним (мякшним) органам токсини що утворюють ся ріжними мікроорганізмами (дрібнотворами). Вплив токсинів виявляєть ся у жировому перероженню клітин, значить після аналогії можна сказати, що перероження у яєчку (муді) утворюєть ся від впливу бактерійних токсинів. Запалення в яєчку (муді) можна з'ясувати присутністю бактерій (прутів). Особливо се треба сказати про ті випадки, де запальний процес дуже інтензивний. Усі препарати були пильно досліджені що до присутности бактерій в тканих яєчка (муда), але знайти їх поталанило тільки при перитоніті. Мікроорганізми звичайно були переважно кокки, трапляли ся і паличкові. Про перших можна запевне сказати, що війшли вони до яєчка (муда) з ґрунтового фокуса (головного жерела) хороби, про паличкових я не вважаю ся рішуче висловити

ся, тим більш се неможливо, що я не маю історій хороб вмерлих а теж не маю протоколів анатомування їх трупів. Можу висловити думку, що причиною смерти була піемія та септицемія, звідкіль і взяли ся сї бактерії. Тільки вони в ніякім разі не суть трупними. Коли-ж мені при решті хороб не довело ся знайти мікробів, то се я з'ясовую нічим другим, як вадами методів досліду. З других авторів, що займали ся сим питанням, Tavel знайшов тифозних бацілів (прутнів).

На жаль не маю змоги описати при усіх сих хоробах макроскопічну картину, бо до мене доходили тільки невеликі шматочки органів.

Нарешті мушу висловити бажання, аби патологоанатоми не нехтували сього органа, минаючи його при своєму анатомуваню; треба намятати, що у яєчку, як і в кожному паренхіматозному органі, при різних хоробах настає багато цікавих перемін.

MISCELLANEA.

Бібліографічна рідкість.

В с. Яйківцях жидачівського пов. найшов я в тамошній церкві при кінці якогось Требника прилетену книжечку зовсім відмінного друку, котра від разу звернула на себе мою увагу. Є се невеличкий друк in folio зложений з 6 карток задрукowanych цілком окрім остатньої сторони, що лишилась зовсім порожня. Друковано текет у два стовпці, без кіноварі. На першій стороні над першим стовпцем невеличка заставка з орнаментом, а під нею ось який титул:

Міца апріла, къ първыи днь. Житіє и жызнк, преедвнныа мѣри нашєа мѣри и҃гнєтєскїа. списано софронїемъ, патрїархомъ ієрлїмскимъ. влѣки Ѡче.

Отсе житіє заповнює всю книжечку, що таким способом являєть ся як скінчена цілість. Ані нумерації сторін, ані жадної сигнатури друкарської, яка вказувала-б на те, що „житіє“ становить відривок із якоїсь більшої цілости, нема.

Книжечка, як сказано, друкована in folio, в два стопці, повний набір стовпця становить 44 рядки. Черенки майже такі самі, як в звісній Острожській Біблії 1581 року, що також друкована in folio в два стопці, по 50 рядків у кождому. Ся обставина придає найденій мною книжечці більше значінє. Острожських друків знаємо доси 22, а то: 1) Цсалтир 1580, мала 8-ка (неповний екземпляр є у мене, а азбучний покажчик, долучений до сего виданя, є в Сьвятооуфрейськїм василїанськїм монастирі у Львові); 2) Біблія 1580 і 1581, in fol. (частина в бібліотеці „Просьвіти“, цілість в бібліотеці Інститута Ставропігійського); 3) Хронологія Андрія Римші, 1581, in fol. (текет передруковав Каратаєв —

Описаніє славянорусскихъ книгъ, стор. 217—219); 4) Посланія патріарха Єремїї, коло 1584, in quarto; 5) О крестножь знаменїи, коло 1584, in quarto; 6) Ключъ царства небеснаго, 1587, in quarto; 7) Исповѣданіє о псхожденїи св. Духа, 1588, in octavo; 8) Книжица Василя Суражського, 1588, in octavo; 9) Василя Вел. книга о постничествѣ, 1594, in folio; 10) грамота єрейська еп. Кирига Терлецького, коло 1587—1595, in folio; 11) Обвѣщенє князя Конст. Острожського, 1595; 12) Маргаритъ св. Іоана Златоустого 1595 або 1596, in quarto; 13) Апокрисисъ 1595, in quarto; 14) Часослов, 1598, in octavo; 15) Книжица Острожська в 10 відділах, 1598, in octavo; 16) Одис Суражського на лист Потїя, 1598, in quarto; 17) Правило истиннаго живота христїянскаго, 1598, in octavo; 18) Требник, 1606, in quarto; 19) Молитвослов, 1606, in quarto; 20) Лѣкарство на оспалїи умысль чоловѣчїи, 1607, in quarto; 21) Часослов 1612, in octavo; 22) Часослов 1612, in octavo, відмінне виданє від попереднього. Коли до сих додати ще два виданя дерманьські, друковані черенками взятими з друкарні острожської, а іменно Октоїх 1604, in folio і Лист Мелетїя Пігаса до Потїя, друкований 1605 in quarto, то мали-б ми 24 друки, що відзначають ся характерними острожськими черенками, зладженими мабуть по показу і під доглядом знаменитого Івана Федорова, першого руського друкаря. Житїя Марїї Єгипетської нема ані в числі тих друків, ані воно не вміщене в жадїім із них так, що-б найдений мною екземпляр міг бути осібною відбиткою того виданя. А що острожські черенки рїзнять ся від усіх пізнійших і не були уживані в нїяких иньших друкарнях, то нам приходить ся припустити, що маємо перед собою друк незвїсний доси в бібліографїї, який побільшує обсяг нашого знаня про витвори тої друкарні, що займає таке видне місце в історїї нашого духового розвою.

Що до самого житїя Марїї Єгипетської, то варто замітити, що при кінці XVI в. воно було друковане також у Москві яко додаток до Тріодї постної 1589 р., де воно находить ся на стор. 441—459. Хоча се виданє було також in folio, то наш екземпляр не може бути відтиском із него, бо, по опису Каратаєва, московське виданє друковане без розділу на два стовиці, а на одній сторонї вміщено 24 рядки, так що ціла легенда займає там 18 сторїн, коли в нашому екземплярї вона вміщена на 11 сторонах. Не знаємо, на скілько вірно передав Каратаєв заголовок московського виданя; в усякім разї те, що у него (стор. 241) Софронїй названий патріархом Александрїйським, є помилка.

Що до самої легенди про Марїю Єгипетську, додамо ще ось які уваги. В славянських рукописах і друках легенда про Марїю Єгипетську звїсна в двох редакціях; одна та, яку бачимо в нашій книжечцї (початок: „Тайну цареву добро єсть таити, а дѣла божїя проповѣдати пре-

славно єсть“) — вона мабуть була друкована також у московській Тріодї 1589 і увійшла в православні Четвї Миней (московське вид 1874, апрїль, 5—15); болгарський текст єї, декуди дуже схожий з нашим друком, тільки повкорочуваний, видав із Тиквєнського рукопису д. Начов у X томї Сборника за народни умотворенїя (стор. 74—87 і уваги стор. 191—192). Друга редакція звїсна поки що тільки з одного новоболгарського рукопису XVII або XVIII віку, вивезеного пок. Григоровичем із Болгарїї і описаного д. Мочульським (В. Мочульскїй, Описанїє рукописей В. Григоровича, ст. 62); починаєсь вона словами: „Голѣмо нѣкщо є и добро є, благословени хрѣтіани, покланїє“ і т. д. Ся друга редакція, здаєть ся, не була доси друкована. Текст легенди, надрукований в нашім екземплярї, є також подекуди історико-літературним документом. По деяким язиковим признакам видно, що він не був на Руси перекладаний з грецького, але друкар покористував ся старим рукописним, і то південнословянським перекладом. На се наводять мене отєї форми та звороти: *собира хусѣ* (ст. 2 стовп. 1), де *ѣ* поставлене замісто *я* стоїть як слїд колишнього глаголицького первопису; *тако ти Бога, тако ми истина* — заклинаня властивї південним словянам спеціяльно Сербам. Інтересний є натяк на один аполог із звїсної повісти про Варлаама і Йоасафа. Готовлячись оповїдати Зосимї своє жите Марїя Єгипетська мовить: „*Бѣжати имаши Ѡ мене, іакоже кто вѣжить Ѡ змїа, не терпа рютіа его оушима слышати*“ (ст. 4 стов. 2). В грецькїм оригіналї легенди се місце читаємо так: „*φεύγη τις ἀπὸ Ἐρεως. μή φέρον ἀκούσαι τοῖς ὄσιν, ἄτερ ἄτοπα πέπραχα*“, т. ан. „*тїкатимеш від мене як від гадюки, не можучи вислухати вухами всеї тої огиди, якої я наробила*“. І в Тиквєнськїм рукописї читаємо: „*бѣжати имаши Ѡ мене, іакоже кто вѣжить Ѡ змїе, не трпє слышати оушима, іако недостонно сотвори хѣ*“ (Сборникъ X, 79). Додаток нашого текстку про „*рютїє*“ змїя нагадує звїсну „*притчу о инорозѣ*“, вміщену в повісти про Варлаама і Йоасафа, де чоловік утїкає перед іпорогом „*не терпа рютіа его страшнаго*“.

Грецький текст нашої легенди враз з латинським перекладом і латинською віршованою переробкою та історико-літературним дослідом виданий ученими Бенедиктинами в Acta Sanctorum, Aprilis, tomus I (Antverpiae 1675), стор. 67—90 і Synaxarium (додаток до сего-ж тому) стор. XIII—XXI. Порівнанє грецького тексту з нашим друком показує, що старословянський перекладчик вкорочував грецький текст, відкидаючи єго риторичне многословіє, через що фактична сторона оповїданя в нашім тексті виступає плястичнійше.

Варто зазначити, що вчені видавці Acta Sanctorum рїшучо відкидають авторство Софронїя єрусалимського що до нашого житїя, що

мусіло за його часу (він умер в р. 638) вже бути написане і популярне. Софроній написав мабуть тільки канон тій сьвятій, що описля війшов в покайний канон сьв. Андрія Критського. Житіє Марії Єгипетської написав мабуть сам той Зосима, якому вона оповідала його в пустини, або якийсь иньший монах по його смерті коло р. 480 (AA. SS. Arg. I, 68—69). Варто ще зазначити, що житіє се мусіло бути дуже радо читане і у нас на Україні, коли основа його, скомбінована з иньшими легендарними оповіданнями, перейшла в уста нашого народа (М. Драгомановъ, Малорусскія нар. преданія и рассказы, 142—133; П. Чубинскій, Труды, I, 182—183).

Не від річи тут буде додати, що на маргінесі нашої книжечки на стор. 8 находить ся приписка, мабуть із XVIII віку, ось яка: *Prewilieb-nemu Semyonowi Prezwysterowi Oblaznickiemu wydaie muu Pozew Jedyn za dwa, żeby stawał na czas doterazniejszy* — очевидно речення не скінчене. Облазниця, село жидачівського повіту, близьке Яйковець; очевидно приписка роблена була в Яйківцях. На остатній, білій стороні книжечки находимо троха більше приписок, які тут подаємо: *Jesto snota nad snotami trzymac ięzyk za zembami.*

Хто богат, то всьмъ братъ, А хто ничъ не маєт, нѣкто его не знаєт.

Лучше ми от болю трясевиць терпѣти, нежели (з) злою жоною на свѣтѣ жити; Бо трясевиця трясет и лишит, а злая жона до смерти голу сушит.

Руські приказки писані курсивом XVIII. віку. В низу якась півнійша рука, з нашого часу, переписала приповідку о злій жоні на незугарний дяківський полуустав і дописала: „Помощь моя Ѡ Господа“, а під тим: „Сину, з младосць набивай мондросць“. Рада не погана, та тільки безграмотно написана.

Др. Иван Франко.

„Статут друкований.“

Як відомо, з трох редакцій Литовського Статуту була друкована лише остання. Покійний історик київський Іван Новицький в своїй розправі про селянство українське (передмова до т. I. ч. VI Архива Юго-западної Росії і окремо, ст. 52) висловив одначе догадку, що й 1-й Статут був друкований. Окрім грамоти Жигмунта I 1522 р., де він висловляє замір видрукувати Статут, Новицький навів уступ з люстрації Житомирського замку р. 1552, з копії Київського Архиву, видрукований

в його „Матеріялах для історії заселенія Київської губернії“: „Пожитки замковые: вина и пресудъ водлугъ Статуту друкованого“ — себто Першого. З того часу ся догадка пішла кружляти, і ще торік в своїх „Спорныхъ вопросах по історії русско-литовскаго права“ проф. Леонтович згадав про сю догадку: „вістаєть ся також не виясненим питаннє, чи був перший статут друкований, чи мав силу в самих рукописних копіях“, і згадуючи про грамоту 1522 р., автор додає: „є одначе й документальні сказівки на те, що в Литві мав силу (дѣйствовалъ) перший Статут „друкований“ (с. 6—7) і покликуєть ся на ту розправу Новицького. З сих слів поважного знавця л.-руського права бачимо, що догадка небіжчика Новицького увійшла в куць науки.

Ще перед кількома роками, по виході т. I ч. VII Архива зауважив я, що в виданому там тексті описі Житомирського замка 1552 р. (з тоїж київської копії) згадане місце читаєть ся інакше: *wodłuh statutu dochowanoho* (с. 146). Се зацікавило мене і я постановив перевірити се місце в основнім тексті — Литовської Метрики, що й зробив підчас останньої подорожи до Москви. Показало ся, що в оригіналі тексті (Литовська Метрика, Переписи кн. 6 f. 121 v.) стоїть таке:

Пожи(т)ки замковые

Вина и пресудъ во(д)лугъ статуту |

Децькованого в месте по два гроши, а з места поми(л)ного¹⁾.

Заглянувши потому в саму київську копію (Київський Центр. Архив кн. 269 f. 902), переконав ся, що й там стоїть *deokowanoho*, тільки невиразно написане, з того й пішли ті одмінні лекції. Таким чином „статут друкований 1552 р. був помилкою, і його з курсу науки треба викинути.

М. Грушевський.

Київський каштелян і козаки.

Між козацтвом в перші часи його існування і польсько-литовською адміністрацією на українських „українах“, як справедливо зауважено було нашими істориками, заходили різні звязки, що часом доволі тісно сі два так відмінні елементи сполучали. Вимагали того й інтереси колективної й оборони, де козаки, при браку иньших приводів, ставали матеріалом незвичайно цінним; козацькі походи в степи, суворо заказані державою, давали сім урядникам добрий дохід. коли при повороті козаків

¹⁾ Ставлю в ( ) букви, що стоять над лінією, в скороченнях, а | означає значок, що стоїть там при закінченнях фраз.

зберали вони з їх „дещо“ і на свою долю, і то дещо — не мале; мати під рукою масу прихильного, збройного і завзятушого люда — се не тільки уряднику, а й всякому „українному“ шляхтичу було важно — з ним можна було не тільки з Татарами, а й із ворогом-сусідом справуватись. То-ж в інтересах сеї українної адміністрації, як і шляхти взагалі, лежало — бути в можливо добрих відносинах до козаків і їх собі не зражати. Характерний приклад таких відносин дає епізод 1585 р. коли козаки мусіли видати уряду головних ініціаторів угодження королевського посла Глубоцького і прислали кількох до варту в Київський замок. Намістник київського воеводи кн. Вороницький їх до замку не зхотів прийняти, а сказав, щоб їх спереглі міщане; міщане протестували, що то не є їх обов'язок, що в київській ратуші, „яко на Україні“ немі потрібного „везеня моцного“, і вони сами від козаків „в домах наших, яко на України, во всем месте Киевском о здоровю своем небезпечны“, тому просиш кн. Вороницького вязнів взяти собі, але той рішучо не схотів, обіцяв дати варту, але на письмі того дати і возним осьвідчити не схотів; то-ж міщани вперед на уряді гродським зняли з себе всяку одвічальність. Кінець не відомий, але легко зрозумілий — козаки могли собі зараз втекти, аби не стягати на міщан жадиного клопоту „яко на Україні“ (Архив Юго-Запад. Росії ч. III т. I, нр. 7, пор. Історію возсоединенія II Куліша I с. 134—5).

„Яко на Україні“ — hic Rhodus! На Україні з козацтвом солідаризувало ся, братало ся, і для своїх інтересів визискувало ся — по зможі, тим часом як з Варшави летіли перуни на голову „своєволі української“.

Доволі характерний, хоч не так виразний епізод з того-ж кругу дає нам низше поданий документ, що знайшов я кілька років тому в Литовській Метриці московського Архива міністерства справедливости. Справа така: ватага торговельна (караван) вірмен турецьких з караван-башею Манойлом на чолі йшла р. 1570 на Каменець і Київ в Московську державу. Вірмени казали, що київський каштелян П. Сопіга дав їм на те вільний лист, спорядив для їх човен — їхати Десною, аж за Остром нагнали їх козаки, пограбували і кількох вбили. Вірмени скаржили ся королю, що то зроблено за відомом або з розказу каштеляна. Справа розберала ся на соймі, і каштелян оповів, що маючи від короля заказ — не пускати підчас тодішньої війни з Москвою тих купців до Московської держави, сказав тим Вірменам, що пустити їх жадним чином не може, най їдуть або назад до Каменця або до Вильна, що й підтвердив заявою сьвідків - урядників на письмі. Староста остерський до того додав, що коли Вірмени доїхали до Остра, і він довідався, що не мають перепустки з Києва, звелів їм до Києва вертатись, і вони ніби вернули ся, але об'їхавши в ночі Остерський замок, поїхали да ті; по дорозі до

Чернигова напали на їх і пограбували козаки. Так як Вірмени не могли на соймі показати тої перепустки каштелянської ані свідками довести, що він тих козаків на їх напустив, тож їх справи цілковито упала, і каштеляна зовсім оправдано.

Ми звичайно не маємо права приймати цілком на віру оповіданя Вірмен про каштелянську намову, але у всякім разі зостаєть ся цікавий факт, що козаки сїх контрабандистів не зачіпали по дорозі до Києва й до Остра, лише як рушили вони з Остра за литовську границу (Чернигов належав вже до Московської держави, і сусідний з Остром Моревск лежав уже в її границях). Козаки ніби розбирають, кого вільно або не вільно чипати, і тут власне напали ся на таку ватагу, що стояла по за охороною урядників коронних; може дістали й відомости від кого небудь з адміністрації — хоч не від каштеляна. Думаю, що се ще раз може дійсно натякати на якийсь характерний *modus vivendi* між козацтвом і урядниками, „яко на Україні“.

Декретъ межі урожоним Павлом Сопегою, кашталіаномъ киевскимъ, старостою любецкимъ и неревалским¹⁾, и межі купцов цесара его мшти турецкого Ормянъ о погромене и розбите каравану их, яко жалоба их учинена была против кашталіана киевского.

Жикгимонт Август, Божею млстю корол польский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский. Ознаймуемы тым листом нашим всем вобец и каждому вособна, кому того ведати належи, иж што позван был мацдатомъ нашим перед нас гдра урожоный Павел Иванович Сопега, кашталіан браславский, староста нашъ любецкий и перевалский на жалобу купцов цесара его мшти турецкого Ормянъ, на имя Мано(и)ла караван баша и иншихъ товаришов его о погромене и розбите каравану их, што ширей на мандате нашомъ описано. За котрым мандатом нашим урожоный Павел Сопега, кашталіан киевский на теперешнем влном сойме Варшавскомъ кгда перед нами и перед паны радами нашими коронными стал, помененые купцы цесара его мшти турецкого Мано(и)ла караванъ баша с товаришии своими водлугъ мандату нашего скаржили на пана киевского, якобы он мел дат имъ лист добровольный, абы с Каменца шли до Киева с купями и товаръми своими, а с Киева до земли Московское, и якобы пан киевский мелъ их упевнити

¹⁾ Двір і волость Перевалка — тепер с. Переволока в повіті і губернії Городненській, в XVI в. держав її особний памісник або державця — див. Любавського Областное дѣленіе etc. в. кн Литовскаго с. 155.

о тую дорогу и дат имъ комягу¹⁾ и проводников своих, с которыми ехати мели; гдѣ их в той дорозе за замкомъ нашим Острѣским козацы погромили и их самих колко члка потопили и товары их побрали, — менуючи на пана киевского, ижби тот погром за ведомостю и пороауменемъ албо за росказанемъ его там се имъ стал, яко то ширей на мандате нашем, от них пану киевскому даномъ, описано. Панъ киевскій напротивко тое скарги и мандату нашего, от них ему даного, чинячи одмову и отпор, не толко жебы се до то[го] зна(ти) мел, але указал лист нашъ, до него писаный, котрым листом нашимъ росказалисмо ему, абы он тых купцовъ под таковым часом валечным до земли то(го) неприятеля нашего Московского не пропушалъ. По которую науку до нас пан киевскій, скоро оные купцы без жадного позволеня и листу его до Киева были пришли, присылалъ. И с тым листом нашимъ взвавши до себе ротмистров наших замку Киевского: урожоних Касира а Яна Стужинских, наместника тамошнего князя воеводи киевского Василя Рая, ротмистра замку нашего Острѣского Станислава Клопоцкого, городничого киевского Михайла Девочку, войта места нашего киевского Станислава Соколовского и пекоторых мещан, ехалъ де до церкви светое Софеи и казал до себе тымъ Ормяномъ быт. Там ще перед тыми поменеными особами поведил тым Ормяномъ, абы они не мели надее, ижбы мели ити с товары своими до земли Московское, и росказал им именем нашимъ королевским, абы се зас вернули до Каменца або до Вилна ехали. Они де(и) с тым отшелши, ехали с Киева зо всеми товарми своими. И показалъ пан киевскій рекокгницью то тых всих вишей менованых особъ, урядниковъ наших, под печатми и с подписомъ рукъ их, якож тутже стоячи перед нами обличне урожоний Лавринъ Ратомскій, староста нашъ острѣскій, тыми словы зезналъ: „Иж де(й) кгда тые купцы приехали с Киева до Остра рекою Десною, я-м их пыталъ, естли бы они мели дозволене от уряду киевского, жебым вас пропустил до земли Московское, они де(й) поведили, иж не мамы позволеня ани листов жадных але тебе просимы, абыс нас пропустил, яко убогих купцов; я-м имъ поведил, иж я того учинити не могу, бо то не ест звыклы обычай, а не толко вас чужоземцовъ але и подданных короля его млти без позволеня уряду киевского мне пропускати не годится; а так вернитесь назад. Они де(й) вернувшисе якобы назад, в ночи обехали замокъ Острѣскій(й) водою, кгдаж в тот час повод великая была и удали се до земли Московское; тамже де(й) их межи замкомъ нашим Острѣскимъ и межи замкомъ московским Черниговским козаки по-

¹⁾ Комяга — великий човен, для перевозу тягарів; такими комягами возили Дніпром напр. рыбу.

громили“. Потым пытано тих Ормянъ, естли же мают лист позволенный пана киевского албо якес свядецтво на то, ижбы тот погром ихъ за ведомостю его было; они ани жадного листу пана киевского позволенного, ани которого свядецтва не показали. А иж пан киевскій то достаточне и ясне перед нами и перед пани радами нашими оказалъ, иж кгда они приехали до Киева, не будучи от него в томъ убезпечоны, до нас по науку, естли бы их мел пустити до земли Московское або ни, посылат и засе ли(ст) нашъ до него о том писаный им оказовал и именем нашимъ росказал, абы се або до Каменца вернули албо до панствъ наших, а не до земли Московское обротили, такъ тежъ и вознанне обличного старосты нашего острѣского значило, иж они здорови, в целости с Киева до Остра пришли, своволне, не маючи жадного позволеня ани листу пана киевского, што се теж добре значило з рекокгницы(й) преречоных урядниковъ наших киевскихъ, а они яко листу позволенного пана киевского и уиевненя имъ в том еханю своем в себе не мели, ани показали, так теж ани жадного слушного доводу на то, иж бы тот погром ихъ за ведомостю пана киевского, яко на жалобы своей менили, бы(ти) мел, не учинили.

Мы, намовившисе в том с паны радами нашими, на том сойме при нас будучими, дознавши в том невинност пана киевского, через декрет албо вырокъ нашъ грскій учинили есмо пана киевского от тых Ормянъ и от того обжалованя ихъ и мандату нашего волным, якож и тым листом декретом нашимъ вызволяем и волным чиним, такъ ижъ вже в той речи повторе и николи на потом жадными причинами ани выпалезками от оных Ормян обжалован и позывлн быти не маегъ. И на то есмо дали пану Павлу Ивановичу Сопезе, кашталюнови киевскому, старосте нашому любецкому и перевалескому, гот нашъ декретъ, до которого на свядецтво и печать нашу коронную притиснути есмо росказали. Данъ въ Варшаве на со(й)ме валном коронномъ, дня — —¹⁾ року от нароженя Сына Божего тисячъ пят сотъ семдесятого, а панованя нашего чтырдесятого перъшого. Valety Dębysky г. Р. сан. м. р. Реляция велможно(го) Валенто(го) Дебисского, канцлера коронно(го)²⁾.

Литовська Метрика, Записи В. (т. зв. Метрика Руська) N. 2 f. 30 — 33.

М. Грушевскій.

¹⁾ Не написано.

²⁾ В ( ) взяті букви з деяких скорочень що пад лінійю, в [ ] — букви, яких нема зовсім в оригіналі.

Слобода Полтава в 1630 р.

Полтава між старими українськими містами, можна сказати, homo novus. Вона стає видвійшим пунктом адміністративним вже за Хмельниччини і лише в повійні часи — культурним центром, почавши з полтавського дяконенка, що писаннями своїми вєлавив і „Ворсклу річку — невеличку“ і „славну Полтаву“.

Правда, в предки Полтаві подають Лтаву на Ворсклі, згадану в оповіданню літописи що похід на Половців 1111 р., а в московських родословних книгах в генеалогії ки. Глинських значить ся, що їх предок Татарин Лєксада, вступивши в службу до кн. Витовта, мав „отчини Глинєськ до Глинища да Полтава“, але окрім сих „порожніх звуків“ ми з давнійших часів про Полтаву нічого не маємо, а в XVI в. ті краї лежали „яловими полями“, де перебували лише часами „на входах“ рибалки, пасічники, та стрільці. В своїй розвідці про Полтавщину в XVII в. д. О. Лазаревський наводить уривок з акту 1681 р., де один дід, „подейшлий барзо в лѣтах“, свідчить з свого віку за часи, „як Полтава засѣдала слободою“¹⁾. Се свідцтво ледви чи могло сягнути далі 20 — 30-х рр. XVII в., і воно тепер атверджуєть ся актом з р. 1630, що трапивсь мині перед кількома роками, під час роботи в Головнім Архиві варшавським. Є то надає королівське шл. Бартоломею Обалковському, секретарю королівському, за заслуги „слободи пустої званої Пултава“, на р. Ворсклі, над шляхами Муравськими, в воєводстві Київськїм, з усіма полями, луками, грунтами, лісами, озерами, ріками і иньшими приналежностями, з правом закладаня сел і місточок і держаня до волі королівської, з тим одначе, що державець не має права в місцевих пущах і лісах робити поташу, попілу, клепок і всяких впробів лісових, также селитри, солі і металів, якби показались, не має права здобувати без особно дозволу королівського.

Як бачимо з сего, Полтава виступає в тім акті цілковитою пустинєю, згадуєть ся лише про ліси та ріки, експлуатація ліса виступає в першій лінії як джерело доходу і лише на будучність говорить ся про села і місточка. Хоч не раз трапляло ся так, що за пустині випрошували ся вже в певній, а навіть значній мірі залюднені землі, одначе порівнюючи з сїм актом згадану відомість про осажєне Полтавської слободи, прийдєть ся признати, що таки дійсно в 1630 р. Полтава була пустинєю, без осєлої людности. Чи Обалковський заходив ся її залюдняти, то годі сказати. Від р. 1641 Полтава виступає вже як „город“ в руках Калинов-

¹⁾ Акты южной и Западной России III с. 54.

ського, що навколо її осажєє слободи¹⁾; чи він продовжував лише колонізаційну діяльність попередного державця, чи почав осажєвати людей на „суровим корєню“, і коли і як він Полтаву від нього набув, не знаю. А поки що по тій недуже певній згадці про „отчини“ Глинських, грамота 1630 р. дає першу, скільки знаю, документальну звітку про Полтаву.

Danina slobody pusteї Puntawa (sic) nazwaney, do dispositieї Krola J. M. przypadlej, urodzonemu Barthłomiejowi Obalkowskiemu conferowana.

Zygmunt III Oznaimuiemy etc., iz my, mając miłosciwy wzgląd na zasługi urodzonego Barthłomieja Obalkowskiego, sekretarza naszego, ktore nam y Rptey, y przy dworze naszym y gdziekolwiek od nas w powaznych i wielkich sprawach zesłany był, wiernie oddawał, y teraz z całą wiarą y zyczliwoscią oddaie, chcąc mu tedy za to znak łaski naszej krolewskiej pokazac, dalismy mu y tym listem naszym daiemy slobodę pustą, do dispositieї naszej nalezącą, Pułtawa nazwaną, nad rzeką Worsklem pod slakami Murawskimi w woiewodztwie Kiowskiem lezącą, którą pomieniony Obalkowski ze wszystkimi rolami, łąkami, gruntami, lasami, jeziorami, rzekami y inszemi przynależnościami, do tey Pułtawy nalezącemi, trzymac y iako na tym, tak na innych miejscach pustych, do osadzenia sposobnych, osadzac wsi al o miasteczka zakładc y one ku pozytkowi naszemu y Rptey budowac, na pozytek obracac y onych uzywac az do upodobania y woley naszej, takim jednak sposobem, aby z puszcze y lasow tamecznych potaszow, popiołow, klepek y zadnych towarow lesnych, także salety, soli y innych kruszcow, iesliby się iakie pokazały, krąm (sic) osobliwego naszego na to pozwolenia nie robił, prawa nasze krolewskie, Rptey y koscioła catholickiego wcale zachowując. Y na to dalismy ten nasz list z podpisem ręki naszej, do ktoregosmy pieczęc naszą coronną przycisnąc kazali. Dan w Osieczku dnia XX meca marca roku Panskiego MDCXXX, panowania ut supra. Sigismundus rex. Paulus Koludzki.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву ки N 178 f. 29 v.

М. Грушевський.

Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський).

Підчас друкування наших Miscellanea наспіла новинка археологічна, яку тут подаємо — розкопки дра Шараневича коло с. Чехів; на прозьбу нашу передав ласкаво нам до рук др. Шараневич справозданє з розкопки, з якої подаємо дальші відомости.

¹⁾ Акты южной и Западной России III с. 54.

Похоронне поле лежить при дорозі з с. Чехів до Олеська (недалеко залізниці з Бродів до Львова), на невеликім підвищенню, з діаметром 30--40 метрів. При ораню викопано було тут кілька скелетів, глиняних начинь і бронзових річей; властитель ґрунту гр. Кравський заховав кілька таких находок — се широкогорлі глеки, 9. 5, 10. 7 і 12. 6 центим. звишки і 9. 5, 7. 3, 13. 3 цм. діаметру горла, брансолета з бронзового дрота, чотири рази спирально обвиненого, знайдена на руці, бронзова фібула, шпилька завдовжки 8 цм., знайдена під головою скелета, і каблучка, заширока на палець, мабуть з голови, а далеко розведеними кінцями. Брансолета цілком пригадує знайдену коло сусіднього Висоцька д. Г. Осовським. У селян є маленькі глиняні мисочки і глечики, 2—3 цм. завбільшки: по їх словам вони були при скелеті, вставлені одна в одну, і більші глечики і чарки, коло 5 цм. звишки, также ножик крем'яний 3.7. цм. вздовжки. У місцевого пароха є брансолета бронзова спиральна, з головою змії.

Др. Шараневич відкопав пять скелетів.

1-ий лежав з головою на північний схід, 1.56 м. довгий, з простягненими руками; з правого боку голови стояв широкогорлий глек, з лівого боку на грудях, на 20 цм. висше поверхні, на присипаній землі лежало 5 маленьких начинь, також широкогорлих, 3—5 цм. звишки.

4 метри звідти лежав другий скелет, 1.76 довгий, простягнений; череп знищений; з правого боку черепа миска до гори дном, в діаметрі 19. 9, добре вироблена, очевидно — на колесі. В різних місцях фрагменти крем'яні тина ножнів.

Один 1.1 метр звідти третій скелет, 1.42 довгий, кости знищені; з правого боку черепа начинь, форми кубка, і глек 17.5 цм. звишки.

10 цм. звідти четвертий скелет, головою відхилений на схід; при ньому акуратно вироблена стрілка крем'яна.

1. 2 метри звідти п'ятий, більше висунутий на схід, 1.67 цм. вздовжки; руки зложені на череслах, коло правого плеча крем'яний фрагмент — клинок, також пилочка; коло правого бедра розбите начинь.

Всі скелети лежали більш менш о пів метра вглуб; ніде не було сліду обкладання їх деревом або камінням. Не показало ся й металу; дальші розсліди археологічні повинні показати чи бронзові речі, подібні до згаданих вище, походять з особного похоронного типу, чи, що й правдоподібніше, приходять в молодших могилах кам'яного віку.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

Поруч бібліографічного відділу, де мають подаватись справоздання й оцінки про новинки наукової літератури з різних фахів про Україну-Русь, переважно ті, що з'являють ся окремими виданнями і відбитками, уважаємо потрібним подавати надалі огляд наукового материялу, що з'являв ся в часописях, часто не виходячи навіть в передруках і відбитках. Того рода колективні огляди при широкій програмі, яку ми тут ставимо, лише з часом можуть прийти до пожаданої повности і односистемности в укладі, тож і перша проба наша мусить багато ще з різних поглядів мати недостач; пропущене одначе може в певній мірі в дальших оглядах доповнитись.

В сей огляд заводимо місячники, двохмісячники і чвертьмісячники (вїмки робимо для українських видавництв) і в них — материял науковий (не популярізацію наукову). Починаючи з видань русько-українських, перейдемо далі до російських; ширше місце, яке займе огляд сїх, залежить від сучасного становища р.-української науки: відомо, що головна маса р.-українських сил наукових працює в російських виданнях, в російській мові; тож не диво, що поруч з ними польські часописі займуть далеко менше місця. Нарешті прийдуть деякі спеціальні не славянські видання, що ближше до нашої науки належать.¹⁾ З перших місяців 1894 р. деякі статі в російських часописях обговорені були в т. IV Записок — до них читача відсилаємо.

Періодична наукова література в мові українсько-руській в минулім році обмежувалась Записками наук. тов. ім. Шевченка і Часописю

¹⁾ Імена осіб, що взяли участь в укладі сього огляду, означені ініціалами; самі ж подані будуть в кінці; означене звіздкою належить редакції.

Правничою. **Записки** минулого року вийшли двома томами; зміст їх поволі розширяв ся, наближаючись до сучасного їх укладу: — поруч відділа розправ заведено наукову хроніку і положено начало бібліографії. В відділі розправ заміщено було вісім статей, з того припадало на історію 1 (і 2 в відділі хроніки), на історію літератури і філологію р.-українську — 4, на природничі і математичні науки 2, на економічні — 1; в відділі рецензій обговорено було 43 видань і заміщених в часописах статей; окрім того подано було кілька наукових новинок.

Часопись Правничя, видавництво для теорії і практики, видаване також науковим тов. ім. Шевченка (4-й рік існування) виходить чвертьрічно; минулого року за другий піврік вийшов один, подвійний випуск. Головним предметом її було сучасне право австрійське, об'яснення і критика обовязкового права і проєктів законодатних. Так до сеї категорії належали розвідки — дра К. Левицького: Про новий цивільний процес в Австрії, студія критична (іде далі в р. 1895), Про уряди роз'євмі і суди мирові, дра Михайла Зобкова: „Forum solutionis“ в Австрії тепер а в будучині; окрім того дрібніші замітки з поля законодатного австрійського (Справа мастиностей рентових, Справи сервитутів, Новий закон прасовий і т. и.). Також подавано коротенькі звістки про різні новинки дотичні в різних сфер (про міжнародний конгрес права приватного, ювілей львівського товариства правничого, реформу судівництва в Росії і т. и.). В відділі „літературних заміток“ обговорено сім книжок і розправ — між ними ширші статі присвячені працям: дра Зобкова Die Theilpacht nach römischen und österreichischen Recht (нап. др. К. Левицький) і О. Єфименкової — Народний суд в Зап. Русі (нап. Г. Зацерковний): остання то разом одинока праця, присвячена історії нашого права. Доволі широке місце віддано нарешті відомостям практичним — декретам трибуналів судового найвишого, адміністраційного й державного, а по часті і міністерияльним розпорядженням.

Переходячи до часописів мішаного — літературно-наукового або політично-літературно-наукового, ми почнемо з видавництва тогож товариства ім. Шевченка:

Зоря, ілюстроване літературно-наукове письмо для родин (рік XV), виходило двічі на місяць, а віддаючи головне місце белетристиці, чимало уміщували статей наукового змісту. Окрім продовження праці небіжч. О. Огоновського, що увійшла в IV т. его Історії літератури (див. рецензію в т. V Записок), подані були розвідки: „Народні музичні струменти на Україні“, підписана „Боян“, дра К. Студинського про лірників, О. Кониського — Шевченко підчас перебування його в академії Художеств, Д. Пісочниця про Сковороду; загального змісту: О. Черняхівського — Нарис сучасного вчення про бактерії. З поміж

них розвідки дра Студинського і О. Кониського вийшли окрежими відбитками, і їх буде обговорено в відділі бібліографічній; стаття д. Пісочниця входить в цикл ювілейних статей про Сковороду і дає популярно написану біографію его, головни на основі „Життя“ Ковалінського і біографії Г. Данилевського. Так само має мету популяризаційну стаття д. Черняхівського; тож в сього відділу даємо ширше місце тут лише розправі про музичні інструменти. Опріч того заміщувано дрібніші замітки і материяли до історії літератури і етнографії українсько-руської, особливо багато місця має тут Шевченко, якому звичайно присвячуєть ся ювілейне число. Критичні оцінки подають ся переважно на писання белетристичні, на популярні видання, але єй на наукові — „Описання старої Малоросії“ Лазаревського, Т. Шевченко Яковенка, И. Сирко Еварицького. Нарешті подають ся нотатки про події з культурного життя України-Русі і бібліографічний реєстр нових книжок, малюнків і нот, що провадить редактор В. Лукич.

Боян „Народні музичні струменти на Україні“ (чч.: 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10). Розвідка сеся заслугує на пильну увагу і щире признанє галицької громади вже хоч би длятого, що спеціальні розправи про нашу народну музику Сокальського, Лисенка, Фамінцина — і других для загалу читачів в Галичині недоступні і ледви одиницям звістні; при тім розвідка Бояна єсть одною з перших праць музичних в українській літературі научній. Важною єсть сеся розвідка іменно через новий напрям, який репрезентує она в освітленю нашої народної музики, томуж і годить ся про неї ширше поговорити.

Народні інструменти музичні характеризують як неможлучше народну музику з єї оригінальними прикметами, якими она ріжнить ся від музики других народів, а навіть і близьких сусідів славянських — Росиян (Лисенко: відчит про пісенний репертоар бандуриста Вересаєва — в „Записках Юго-запад. отдѣла Импер. Русс. географичес. Общества“ I, 1873/4), становлячи про себе окремішний тип. Колиж широко по світі звістна краса і оригінальність нашої пісні народної, то з другого боку треба на жаль признати, що доси не багато ще зроблено в тім напрямі, щоби научним способом прояснити становище нашої музики народної поруч з західно-європейською і світовою, щоби ввійти глубше в суть єї, і показати, чим властиво музика наша оригінальна і типова. Головніше, що в тім напрямі написано в Росії (напрям сей репрезентує найкраще поважна студія П. П. Сокальського: „Народная музыка“, Харків 1888) — у нас в Галичині мало кому звістне, — хоч і все те стає доперва початок великого діла. Ся недостача научного прослідження нашої музики народної дуже шкідливо відбиває ся і на наших утворах

артистичних, особливо ж на гармонізованю пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341.)

Щасливша з того погляду великоруска народна пісня. Над нею працював довгий час цілий ряд талановитих музиків (почавши від Сьрова), що й піднесли народну пісню на висоту артизму, заховуючи притім старанно її оригінальний характер. А то хоч загально признана оригінальність цілого складу, строю і напіву наших пісень народних, що показує ся також із своєрідного строю народних інструментів музичних, то і доси так в Галичині як і на Україні виводить ся часто нашу пісню народну в чужосторонних костюмах німецької гармонізації (Порів. збірники українських пісень народних Кошицьського, Єдлічки і ин.) Вправді школа німецька високо розвинула теоретичне знанє музики, однакж не треба забувати, що розвинула се знанє на своїм питомім ґрунті західно-європейськїм, не знаючи і не зауважуючи оригінальних типових прикмет в музиці других народів, особливо ж всхідних.

Хоча ми нині від Німців учимо ся теоретичного знаня музики, то вже годі німецьку гармонізацію прикладувати живцем і до наших пісень народних: через те вносимо в них щось зовсім чужого духом наших пісень, змінюємо їх характер майже до непізнаня, затираємо без сліду їх оригінальну красу. Виходить з того, що німецька гармонізація вимагає певного змодифікованя в приложеню до наших пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341) — а се дасть ся зробити лишень на підставі научного прослідження нашої народної музики. До сеї справи однакж ґрунт у нас ще дуже слабо підготовлений. Тим ціннішою та інтереснішою представляєсь для нас статя Бояна про народні музичні струменти: она подає цікаву характеристику нашої музики народної, багато в дечім обяснює історичний її розвій, як також ілюструє сучасний її стан.

В статі своїй обговорює автор ширше лиш інструменти струнні (з винятком скрипки); про инчі згадує лиш побіжно у вступі (ч. I, ст. 17).

Деякі із тих інструментів струнних, про які автор говорить, давно вже забули ся, як старинні гусли (ч. IX ст. 211, 212), що колись широко були розповсюджені по землі славянській, о чім свідчить ще поезія народна. Пережив ся також і торбан (ч. IV ст. 89, ч. V ст. 112—113), що в XV. в. прийшов до Польщі з італіянськими музикантами і розширив ся скрізь по панських дворах на Україні; та не був він ніколи інструментом народним, на що вказує і стрій его. Кобза-бандура (ч. I ст. 17—19, IV 87—89), оден з найстарших і найлюбиміших інструментів народних, по упадку епосу героїчного щораз то більше виходить з уживаня — а в нинішніх часах тип сліпця-кобзаря уступає вже зовсім лірникови. Тому що кобза інструмент щиро народний і звязаний тісно з найкращою добою в розвою нашої пісні народної — а стрій ін-

струменту єсть нам докладно знавий, автор обговорює его ширше. Подавши цінні історичні замітки про походженє і назву кобзи-бандури, описує автор докладно цілий склад інструменту, причім подає цікаву номенклатуру народну. Характеристичний стрій приструнків на кобі дає окремішний звукоряд з надмірною квартою, тотожний з гіполідеским ладом давних Греків. „Мельодії, засновані на цьому звуковому ході — каже автор — повинні відрізняти ся від мельодій не народнього штибу“. І дійсно: „старі наші пісні засновані суть не на гармонічній октавній системі, в якій утворена вся сучасна європейска музика, з її уводним тоном (Leitton = $1\frac{5}{8}$), пориваючим і заводячим в октаву (в скалі с dur єсть тим тоном h) — а на одноголосній (гомофонній) квінтової системі“, — причім характеризує нашу пісню хроматизація тонів [кварти, уводного тону в тоніку (в ґамі a moll: gis) в терції, в ході до домінанти і в переходних тонах]. Хроматизація українських пісень покривнює їх з народними піснями Сербів, Болгар, Греків, Арабів, Персів, взагалі з піснями азійського всходу. Через хроматизацію і витворенє уводного боку виринули з старинних ладів диятонічних два типи ґами: мажорна (dur) і мінорна (moll). Автор відріжняє в наших піснях три відміни ґами мінорної: 1) a, h, c, d, e, f, gis, a, 2) a, h, c, dis, e, fis, gis, a, 3) a, h, c, dis, e, f, gis, a (малярський тетракорд). Богато наших пісень засновано на ґрунті чистого диятонізму а також на квартовому і квінтовому устрою мельодії. Автор висказує свій здогад, що ся хроматизація (офарбованє інтервалів) з'явила ся в наших піснях під впливами всходу, разом з інструментами музичними, котрі, як кобза, торбан, ліра, цимбали — дуже покривнені зі стародавними перзо-арабськими інструментами.

Характеристика нашої пісні народної, яку подано в сій статі, майже цілковито згоджує ся з вислідами, висловленими на підставі докладної аналізи багатого материялу пісенного, записаного від бандуриста Вересая (в розвідці про Вересая в Записках „юго-западн. отдѣла географич. общ.“ т. I.). Однакж вискази Бояна в обговорюваній статі мають більше характер апріорного твердження, хотяй, хто знає близше нашу народну музику, певно не буде їм перечити. Автор не вдає ся тут в научну аналізу оригінальних прикмет в нашій народній музиці тому, що се задалеко відвело би его від поставленої теми. Було би то однакж дуже користне і пожадане, щоби такої роботи підняв ся автор в особній розвідці.

Згадані вискази автора про типові прикмети нашої мельодії народної знаходять підставу і потвердженє також в розкладі тонів на лірі, що дає різні лади старо-грецькі (гіпофрігійський, гіподорійський, мікролідійський), часом офарбовані хроматизмом, навіть арабський піфер-

кинець виходить з під клявішів ліри, — лиш не дає вона західно-європейської мажорної гами (протез і не зрозуміло для нас, як міг лірник на поданім у автора звукоряді виграти 2 послідні такти пісні під числом 2, що обертають ся в тонації чистого d dur.). Стрій цимбалів був спершу диятонічний, аж відтак став хроматичний. Інструмент сей прийшов до нас також із всходу, так би можна догадувати ся із старинної колядки:

„Там на горонці, в новій коршмонці
Там грали Вірмяне
На золоті цимбали.“

Шкода лишень, що автор в своїй студії не сказав також дещо і про скрипку: сеж інструмент зі всіх може найбільше розповсюджений між нашим людом. На скрипці вигравають ся також мелодії в оригінальних ладах, властивих лишень нашій народній музиці (Порів.: Kolberg: „Rokucie“ Т. I — пригравки при ладканю весільнім); з того погляду схарактеризувати репертоар скрипки булоб вельми інтересно.

Мало вяжуть ся з цілостію розвідки приміри пісень лірницьких, які впрочім під виглядом музикальним жадних характеристичних черт не показують, і нічим не підтверджують виводів автора про своєродний стрій ліри. Ще менше звязи з розвідкою мають пісні торбаніста Відорта, що й дуже мало що мають спільного з народною музикою, так як взагалі торбан ніколи небув інструментом народним в правдивім того слова значіню. Схарактеризоване репертоару Відорта з боку музикального вяже ся з цілостію студії о стілько, о скілько західно-європейський торбан, розповсюджений по панських дворах, міг впливати по части своїм строем і на пісню народну. В кождім разі довгі і інтересні впрочім з боку літературного тексту пісень лірницьких і Відортових маюб своє значіне хиба між збірками матеріялів.

Ми вже висше вказали на значіне, яке має особливо для нас Галичан розвідка Бояна, що репрезентує голос науки в справі аналізи нашої мелодики на підставі окремишого строю інструментів народних. Докладне знане нашої народної музики, яке показує ся із статі автора, каже нам висловити бажане, щоби автор недовго дав ждати і на дальші свої спеціальні студії, якими познаємлював би галицьку громаду із тим напрямом в розуміню і освітленю нашої пісні народної, якій надав наущі остатніми часами П. Сокальській своїм важним ділом.

Ф. К.

Правда, місячник політики, науки і письменства, умістив за рік 1894 такі статі і розвідки наукового змісту:

Чуб — Народня освіта по Київщині, історично-статистичний огляд (жовтень і листопад 1893, січень і марець 1894). Автор подає короткий нарис історичного розвитку народного, себ то маломіського і сільського шкільництва по Київщині, так як оно розвивалось від знесеня крпацтва т. є. від р. 1861 по нині, — відтак датами статистичними за рік 1890 показує стан шкільництва в Київщині за послідні літа. Автор знаходить тенерішній стан шкільництва в київській губернії зовсім невтішним, мимо, що після справедливої думки автора, повинно бути противно, бо Київщина перед всіма иньшими губерніями посідає всі добрі обставини до розвитку школи, а то історичну традицію освіченої країни, густість і однородність населеня, відтак два висші заведеня наукові (універзитет і академію духовну).

Яко причини того лихого стану школи народної подає автор 1) вороговане висших властей духовних а за тим і всього духовенства против світських шкіл; 2) брак земства. Що до першої причини, підносить автор, що по Київщині боресь до нині школа приходська, вістаюча під виключною управою духовенства, зі школою світською, удержуваною переважно урядом. Школи приходські під кождим взглядом міверші: сили учительські в них нефахові, наука віддана нераз полуграматним вислуженим салдатам, а подавана декуди ще і до нинька по давній системі, в якій вся премудрість шкільна кінчить ся на прочитаню граматки, часословця і псалтиря.

Що брак земства причиняєсь до застою школи в Київщині, виказує автор докладно статистичними даними, привірюючи губернію Херсонську (з земством), до губернії Київської, де земства нема. Хоч шкіл в Херсонщині числом менше (1099), як в Київщині (1584), они в Херсонщині з кожного погляду красні: будинки шкільні просторі і добре утримані, при кождій школі находить ся хороша бібліотека до визичуваня книжок, на школи видаєть ся рікрічно значне більша підмога, — а в системі науки введено в послідні часи напрям реальний т. є. вчать садівництва, огородництва і ремесла. Все те в переважній части з живої ініціативи земства. Школа в Київщині стоїть хиба висше наукою церковного співу, про який дбає більше духовенство, тай замітна хиба тим, що менше шкідлива з боку національного, т. є. менше обрусительна, ніж в губерніях земських.

Статя д. Чуб-а інтересна особливо для Галичан з того боку, що підносить справу, про яку у нас дуже мало відомо і доповняє в деталях відому Галичанам а задля наукової вартости призвану працю д. К. О. „Освіта в Західно-Південній Україні“, друковану в Зорі за рік 1887.

Жалувати тільки треба, що автор не подав докладнішого матеріалу про сю справу і не вияснив її з тих боків, які особливо були б для нас інтересні. Так цікаво-б нам знати, як відносить ся нарід до російської школи, який вплив она має на молодше покоління, чи допускають ся до бібліотек книжки українські і т. ин., — все річи для нас важні, про які однак автор не говорить.

В. О. — Російський банк селянський і єго вага на Україні (січень, марець, цвітень) — стаття ся подає статистичні дані про діяльність сільського банку державного в українських землях і критику її; виводи, до яких автор на основі статистичного матеріалу приходить, дуже сумні — на єго думку банк не послужив масам народним навіть економічним паліятивом, а то ставить він в вину українській інтелігенції, що не поклопотала ся в сій справі народом покерувати.

Проф. Д-ра Смаля-Стоцкого — „Наука рускої мови в школах середних на Буковині“ (май, червень і липень 1894), тогож „Літературне Товариство „Руска Бесіда“ в Чернівцях, історія 25-літної діяльності“ (серпень і вересень 1894). Немалу заслугу поклав проф. Др. Смалъ Стоцкий публікуючи наведені дві історично-культурні праці, бо в них, хоч титулом на се не вказують, містять ся по правді коротка історія цілого національного руху і духового розвитку Буковинської Русі за час конституційної ери т. є. від р. 1848.

Нав'язуючи до історії науки рускої мови в школах середних, далі до історії одинокого буковинського літературного товариства „Руска Бесіда“, виказує автор, які фази і степені переходило житє інтелігентної громади і свідомий національний рух на Буковині, підносить ті обставини, які помагали або перешкоджували народному розвитку, зазначаючи заслуги будь шкідливість тих діячів, які стоючи на чолі чи то в школі чи в товаристві, повинні були встоювати за права національні.

Суцільної праці про розвиток і поступ народної справи на Буковині від часу, коли тамки пробудився свідомо національний дух, ми досі не маємо, бо тоті звістки, що про се проскакували деколи в історію рускої літератури при життєписях буковинських письменників, як Федьковича, Млаки і Наума Шрама, — і спорадичні звістки в часописах галицких а в послідні часи в буковинських занадто уривкові і не вистарчають, щоби з них можна було собі виробити якийсь ясний образ і перегляд.

Тоту недостачу виповняють в часті наведені дві розвідки проф. Стоцкого, з яких тутки подаємо коротенький зміст.

Опираючись передовсім на річних справозданнях гімназійних, виказує автор в статі першій, які фази переходила наука рускої мови в гімназії черновецькій, де її заведено від р. 1851, далі на подібних жерелах подає історію науки тоїж мови в висшій школі реальній і семінарії учительській в Чернівцях, де її заведено пізнійше. У всіх трох школах мусіла боротись наука рускої мови з тими самими перешкодами і недостачами, а то ворогованем Волохів, браком відповідних учебників, а ще більше з невідповідним підготованем або навіть злою волею учителів. Як шкіл народних з рускою мовою викладовою, або деби учено бодай рускої мови, через довгі часи на Буковині майже не було, тож в початках треба було в школах середних вчити тої мови просто від азбуки. Та заледві вивчив ся ученик читати і писати по руски, почато морочити єго майже через всі 5 висших клас наукою язика старослов'янського і староруского, бо на нещастє наука рускої мови аж до послідних часів (1890 р.) спочивала в руках учителів, що просто ігнорували народну мову і літературу а признавали тільки староруску будь церковну мертвечину і „общерусский літературний язык“. Дперва від р. 1883 до 1891 за старанем деяких народовців введено помалу у всіх згаданих трох школах тоті учебники до науки рускої мови, що тепер прийняті в школах середних Галичини і від того дперва часу поставлена наука рускої мови в школах тих так, як їй слушно належить ся. Рівнож зайшла в послідних часах користна зміна що до сил учительських, бо від р. 1890 обняли науку рускої мови в згаданих школах люде відповідно укваліфіковані, а до того щирі народовці.

Історія літер. тов. „Руска Бесіда“, яку шан. автор подає на підставі протоколів загальних зборів і засідань виділу, а по часті з інших жерел, доповняє першу статю про школи і показує змаганя старшої рускої громади, підняті за руску справу і самостійне істнованє народности рускої на Буковині.

Покликана до жити в р. 1869 православним єпископом Гакманом, котрий в Русинах хотів собі знайти противагу і опору супротив неприязним єму агітаціям Волохів, громадить вона поволі майже всю інтелігенцію руску на Буковині під свої крила, гасить піддуваний Волохами антагонізм між православними Русинами і уїтими, зроджує самопочутє єдности національної з Галичанами і Україною, словом стає заборолом против змаганям волоских шовіністів.

Мимо назви товариства „літературного“ віддаєсь Бесіда в перших роках свого істнованя переважно иншим культурним справам і потребам народним: домагає ся заведеня рускої мови для викладу православної релігії в школах середних, добиває ся основаня руских шкіл народних і середних, заведеня нових учебників, протестує против виключеня

руської мови з сойму буковинського, вносить петиції про заснування катедри рускої мови і літератури на університеті, будить жите товариске даючи відчити і аматорські представлення, устроює вечерниці на різні рускі цілі гуманітарні (на бурсу) і т. н., словом заявляє як на ті часи досить живу діяльність.

Багато тих змагань мали тоді вже свій успіх а булиб безпечно принесли ще більше добра, еслиб поміж самими членами було більше солідарности, якби не киїла межі ними цілі десятки літ занесена з Галичини сварня за фонетику, за народну мову, за „историческія начала“, що слабила енергію і знеохочувала богато. Тим поясняєсь, для чого „Руска Бесіда“ на поли літературнім була в початках дуже неспідна; доперва, коли в р. 1884 взяв там перевагу напрям щиро народний, про-являє Бесіда більше жита на тім поли, починаючи від р. 1885 видавати постійно політичну часопись „Буковина“, а также дуже популярну „Ві-бліотеку для молодежи“.

В році 1888 обмежила „Руска Бесіда“ свою діяльність виключно нивою літературною, полишаючи иньші задачі товариствам, що виїшли з її лона, як „Народний Дім“, „Руска школа“ „Руска Рада“ і иньшим, а в році 1894 змінила свої статuti на взір нових статутів „Просвіти“, віддаючись тепер живо роботі економічно-просвітній.

Обидві статі Дра Стоцкого хочь не широкі, але богаті змістом — притім живо і тепло написані, становлять безперечно цінний причинок до історії нашого культурного розвитку.

Володимир Герасимович: „Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові Жовківського повіту“ (май, червень, липень, серпень, вересень 1893 р., січень, марець, червень, липень 1894).

Хоч матеріалів по етнографії, власне про звичаї і обряди народні зібрано в Галичині доволі богато (гл. Головацкий, Кольберг, виданія академії наук в Кракові, Лепкий, Франко і ин.) всеж народний запас так багатий і невичерпаний, що нові збірки з тої ниви віддають нашій науці немалу прислугу, меж иньшим, коли вони обіймають докладну і повну монографію про звичаї і обряди народні в данім селі будь околиці. Заслуга їх в тім, що лишень на підставі таких докладних і на ширшу скаю переведених монографій можна буде колєсь установити точний, територіяльний поділ розширення певних звичаїв і обрядів народних по поодиноким областям, відтак опираючись на тих монографіях відзначити докладно поодинокі типи льокальні мешканців, на котрі поза усталеними групами (Подоляки, Бойки, Гуцули, Лемки) підподілює ся наш нарід в Галичині. Таке установленє льокальних типів буде безперечно важне і для історика, бо оно подасть томуж немалу підмогу до означеня,

в яких напрямкам і з яких осередків посувалась давнішим часом колонізація, які центра належить вважати за такі, що виявили свій вплив на цілу околицю, розширюючи туди свої обряди і звичаї і для чого певні околиці почувались до якоїсь тіснійшої звязи і спорідненя. Публікованє таких монографій тим конечнійше, що тепер під впливом розвитку і легкої комунікації, свободи переселюваня тай цілого повожитного порядку тоті типові різниці затирають ся і не в довгім часі їх не мож буде запримітити.

Тож з повним признанєм належить повитати працю д. В. Герасимовича, в якій докладно і повно передані звичаї і обряди в селі Крехові, Жовківського повіту. Автор подавши на початку деякі топографічні звістки про Крехів (назви хуторів і присілків), описує далі коротко одяг і поживу Крехівців, потім переходить обширно в порядку календарнім за святами і празниками всі дорічні обряди і звичаї тамошного народу а вкінци подає осібно обряди і звичаї при важних нагодах родинних як родини, сватанє, похорони і т. д.

Працю д. Герасимовича можнаб що до обрядів і звичаїв признати справді пильною і повною; притім зладжена вона з живим захопанєм місцевих прикмет і виговору. Закинутиб їй можно одно, — а то пропу-щенє деяких побічних обставов, котрі для характеристики села і мешканців дуже важні. Так описує шан. автор одяг і страву Крехівців, не споминає однак нічо про вигляд хат і будників господарских, про росклад обістя і огородів, про домашню посуду і хатне урядженє, про ремесла і занятя, яким найбільше віддають ся Крехівці, — і другі характерні зверхні прикмети. Хоч тії речі виходять може поза рамки звичаїв і обрядів, всеж они дуже важні для повної характеристики села, не належалоб їх проте поминати.

Г. К.

Розвідка Чотири карі, написана для 34-их роковин Шевченка, обговорює кару, якій підупав Шевченко і детально розберає сю справу, що відома читачам нашим з розправи, заміщеної в V т. Записок. Тут годить ся згадати также про Записки Т. Шевченка в перекладі д. О. Кониського, що так значну працю положив останніми часами коло біографії й писавь Шевченка, — вони друковали ся в р. 1893 і 4 в Правді і виїшли окремою книжкою. Студія про Чересторогу дра Студинського увійшла в цілости в его розправу про сю памятку, видану осібно, тож і не будемо также коло неї спинятись. Доволі широка розвідка д. Лаврецького про Сквороду належить до цикла ювілейної літератури, як і розвідка д. Пісочинця; взагалі треба сказати, що сей ювілей знайшов собі відгомон по видавництвах, як не завше то з славними покійниками буває. Кілька дрібніших статей загального змісту на теми, що здебільшого стоять в звязку з національним питанєм (про

французенне Кельтів, про грузинську літературу) закінчують відділ розвідок.

Далі уміщено було кілька рецензій і справоздань — огляд часописей російських за р. 1893 (Русская Мысль, Р. Архивъ, Р. Богатство, Р. Вѣстникъ, Историческій Вѣстникъ, Р. Обзоръніе, Недѣля, Живая Старина і ин.), рецензії книжок — дра Гринцевича про українське лікарство народне, дра О. Колесси — про Шевченка і Мицкевича, дра Франка Charakterystyka literatury ruskiej і ин. декотрих. На решті кілька справоздань — про з'їзди природничий і лікарський в Москві, і деякі листи Шевченка і В. Барвінського. *

Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, почав виходити лише в початку 1894 р., книжками що два місяці (2 томи). Відповідно до цілі вістник поділяється на такі розділи: белетристика, статі наукові, материяли історичні, літературні, етнографічні, а вкінці критика й бібліографія.

В відділі науковим можна розрізнити статії загального наукового змісту і статії, що дотичать українсько-руського народа. До перших належить: статя Гастона Нарі про: Пісню про Ролянда, як вступ до видрукованої тутже пісні про Ролянда в перекладі В. Щурата; Леона Фері — Будда і Буддизм; дра Генрика Вігеяйзена — Нові напрями в дослідах мітологічних; дальше біографію М. Тихонравова, владжену др. Ів. Франком; надто розправа Ол. Колесси п. з. Слідивилу Жуковського в поезиях Б. Залеского, в якій автор виказав, як Залеский живцем наслідував Жуковського, мимо того, що завсїгди категорично заявляв всюди, що язика російського добре нерозуміє і йогож літературою не користується.

До другого роду статей наукових, що дотичать нашого народа, належать:

1. Літературні стремління галицьких Русинів від 1772—1872. (Т. I ст. 207—215, 358—370; т. II ст. 69—80, 198—204, 428—451) написав Іван Заневич (псевдонім.) Єстьто статя дуже цікава, бо кидає багато світла на наше духове відродженє в послїднім столїтї, ще так мало висліджене. На вступі констатує автор, що Русини за послїдних сто лїт поступили значно наперед, що однакж мимо того поступу стоять они позаду всіх иньших культурних народів. Опізнєне се духового розвою приписує автор розчарованям і неудачам, які Русинів на кождому кроці подибали: їм майже все уривало ся, майже вічо не удавало ся. Щоби се опізнєне наглядно пояснити, написав автор характеристику літературних стремлїнь галицьких Русинів, а в нїй подав причини того опізнєня.

До витвореня літератури, каже автор, треба інтелїгенції; звідкиж она взялась в Галичині? До прилученя Галичини до Австрії ніхто не знав нічого про Русинів; доперва гофрат Коранда відкрив їх, але інтелїгенції і він не знайшов. Про єпископа Шептицького знав він тільки, що Шептицький єсть „der hiesige Bischof“. Були виправді коло єпископа висші духовні, але ополячені, ледви з імени звали себе Русинами; було духовенство сїльске, але оно було темне, не могло інтересуватись народними справами, ані вести за собою народ. Були тоді отже омужичені міщани і селяни, інтелїгенції не було. Під впливом реформ Йосифа II, почали Русини підноситись. Умер Йосиф, упали і єго реформи. Реакція, яка тоді наступила, убила всі надїї на відродженє Русинів. Настав отже час застою, що тривав аж до року 1848. Польські феодалі підтримували застій, з'єднуючи собі польске духовенство і національний шовінізм. Борби Русинів, меморіяли митрополитів, не помагали нічого; за впливом феодалів польских ряд видавав шкідливі розпорядженя для Русинів. Серед таких відносин стала зростати руска інтелїгенція з омужиченого попівства зовсім молода, нова. Але нездоровий розвиток тодішньої політики відорвав сю молоду інтелїгенцію від народа, убив в нїй живу звязь з народним інтересом, віру у власні сили, в животність народа і спосібність ініціятиви в публичних справах. Звідти виробилась податливість руських публичних діячів для кожного уряду, той бездушний урядовий патріотизм, що в публичнім житю проявляєсь лиш в слїпій послушности для уряду, що можна назвати патріотизмом лиш в казармах. Іноді появлялись енергічні люди, як Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Кирило Блонський, Іван Лавровський — але їх змаганя не могли переломити перегороди, що відділяла духовенство від народа; в своїй патріотичній роботі вони остали ся чужими народови, бо роботи, до якої брали ся, не розуміли і при тодішних обставинах розуміти не могли.

Такий стан річий тривав до 1830 року. Нарав обізвав ся посеред глухого спокою сьвіжий, здоровий голос Маркіяна Шашкевича і товаришів. Звідкиж взяла ся та сила оживленя, що загрїла тих людей до живого діла? З публичного житя західної Європи. Дивна іронія судьби зробила так, що посередником між західною Європою і Русинами були самі Поляки. Они розпалдили молодїж руску огнистими брошурами, друкованими в вільнодумній Франції, они впоїли в ню засади демократизму, бажаючи її звербувати для своїх цілей. Та змаганя ті на щастя звернули руску молодїж в иньший бік. Повстає трійця (підготовлена до національної роботи самостійними студиями над історією і етнографією Славянщини), починає ся переписка, починають ся праці літературні в народній мові, молодих людей гонить уряд, консисторія, митрополит, що й найбільше причинив ся до упадку Шашкевича і товаришів єго. Та

політично-церковна реакція зробила з руської молодіжи моральних калік: тож то рік 1848 застав молодіж семинаричку знов ополячену, хоть вона по тридцятих роках так хапала ся до всього свого!

На тім кінчить ся одна часть тої широкої статі, що правдоподібно і в році 1895 не скінчить ся. Другою науковою статією, що відноситься безпосередно до Русинів, є стаття д-ра Ів. Франка:

Шевченко героєм польської революційної легенди (Т. I ст. 378—402) У вступі констатує автор сей факт, що дотепер біографії Шевченка опирали ся головню на материялах, що достарчили люде, прихильні до поета; щоб однакж біографія така була повна, оперта на тлі культурно-історичнім, належить вислухати й голосів сторін неприхильних поетови -- російського чиновництва і польської шляхти на Руси. Неприхильність польської шляхти до Шевченка показуєсь з того вже, що по виході „Граматки“ Куліша, домагалась она від тодішнього генерал-губернатора заборони не тільки „Граматки“ але всіх писем Куліша і Шевченка. Генерал-губернатор заборонив лиш „Граматку“ і більше нічого — і то лиш для ужитку шкільного. Дальшим доказом такої неприхильности єсть допись до „Przeglądu rzeczy polskich“, де автор причіпляє до Шевченка легенду, що підбурює мужиків до різні панів. „Dla przekonania słuchaczów o potędze zbiorowej ludu, dobywał (Шевченко) z kieszeni garść pszenicy i biorąc z niej ziarnko po ziarnku, układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i jenerałem... a gdy tak ułożył całą starszyznę, brał w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: Oto jest starszyzna. a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie jenerał. No, patrzcie, gdzie oni teraz? I to rzekłszy, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyzny“.

З тої легенди заключає автор, що Шевченко любив при собі носити якесь зерно,¹⁾ яким закусував після чарки — але більше нічого. По сім слідуєть варіянти сеї легенди, подані Брон. Залеским і Т. Лебединцевим, які автор уважає безпідставними, видуманими.

Звідкиж взялась та легенда? Щоби на се питанє відповісти, автор переходить коротко повстанє польське 1846 року, подає ту саму легенду з Сахера — батька (Polnische Revolutionen), який вложив її в уста Сікорскому, що заохочував в Горожані селян до повстаня, виказує її недоладність і неправдоподібність, щоби так промовляв коли Сікорский; оповідає про Касира Ценглевича і єго діяльність, про єго бурливі письма і наволить з пятого єго листу (Listy ruskie, бібл. Оссолінських) ту саму легенду в змінєній формі: „Виставмо собі“ так писав Ценглевич, „царя на троні, а вколо него міністри, князі, урядники і иньші слуги, ко-

¹⁾ просо.

трі запродали правду, і шпігуни і декотрі пани, слуги і приятелі царські, а докола всіх ми братя, ми мир, ми люди угнетені, з приятелями, братами, апостолами нашими. Якбиємо всі крикнули: до меча! до коси! і до ножа! якбиємо ся всі стиснули до куни, щоби їм там було в середині? О братя, ми страшайші як саме пекло!“ Сі слова Ценглевича уважає автор первовзором легенди, що через мандрівку дісталась на Україну і дивоглядно зістала причіплена до Шевченка.

На сю статю д-р. Франка написав М. Драгоманов рецензію (Житє і Слово, т. II, ст. 159—160), де справляє думки автора про заборону „Граматки“ Куліша, та про її популярність на Україні.

Статя А. Кримського Про Румянцівський Музей у Москві має подати читачеви, особливо галицькому, відомости про те, що є там цікавого такого, що належить до України. Статя не докінчена. Треба згадати, що і в вишгадана статя М. Драгоманова Старі хартії вільности, оглядаючи устрій державний у народів славянських Чехів, Поляків, говорить і про удільно-вічевий порядок у Русинів, а при тій нагоді наводигь також бібліографію до того відділа. Нарешті потуємо біографію самого М. Драгоманова, написану д-ром Франком.

На тім кінчить ся відділ науковий. Слідує відділ третій, де зібрані материяли історичні, літературні і етнографічні, відділ богатий і різнородний. Годить ся піднести головню варіянти апокріфу: Вандрівка Богородиці по пеклі та вперше публіковані українські апокріфи: Соломон і чорти в бочці і Апокріф про дїтство Ісусово, всі оброблені д-р. Франком, що подає при них замїтки і дотичну літературу. Дальше звертають на себе увагу пісні про „Кошута і Кошугеську війну“ д-р. Франка з варіянтами Осина Роздільського; Драгоманова: материяли до історії українських вірнів (вірні про рені церковні, на Рожество Христово і на Великдень); рівнож поодинокі пісні і казки різних збирачів. Цікавий причинок для історії нашої літератури становлять вперше опубліковані листи: Качали, Федьковича, Вол. Шашкевича і диевник Волод. Навроцького. До історії нашого суспільного житя подає цікаві причинки в урядових документах М. Зубрицький — Пащина в Мшанци в XVIII в., Спомини про конфедератів, Про пащину коло Старого міста; Д-р. Франко: Бунт аграрний в Якубовій Волі 1819 р., Урицькі князі при кінці XVIII в., Інтердикт в селі Куліні.

Крім тих трох відділів находить ся ще в „Житю і Слові“ відділ критики й бібліографії, де з українського обговорені — розвідка Сумцова про думу за Олексея Поповича, Ястребова про херсонські призвища, Житецкого про думи, Колеси про Федьковича, Вробля Рускій Соловей, Христоматію Сабова и брош. Ганкевича про килимарство. Нарешті є невеликий відділ хроніки.

В. Г.

Двохтижневник **Народ**, руско-українська радикальна часопись (Пятый рік, Коломия і Львів) замістив кілька наукових статей; головною з них була студія В. Будзиновського: Хлопська поєлість в Галичині і повочасні суспільно-реформаторські змагання; вона вийшла осібною книжкою і про неї буде мова в відділі бібліографічній, деякі хибі сеї розправи були піднесені в самім „Народі“, в статях: „Не в пору патос“ дра Івана Франка і „В важній справі“ П. Т.

Невелика стаття дра І. Франка: Професор Омелян Огоновский подає коротеньку біографію покійника, обговорює его діяльність літературну, що об'явилась в творах наукових, популярних, драмі, малює невсипучу его роботу на становищі голови Просвіти, за-для якої Просвіта значно піднеслась. Наводить яко доказ его цивільної відваги і патріотизму протест з 1884 р. проти занятя василянських монастирів єзуїтами, що завів покійник до Відня ставши на чолі депутації. Характеризує его вчительську діяльність, що особливо в перших початках була для него при браку всяких помічних жерел і книг незвичайно утруднена, підносить велику вартість его твору: „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ і оповідає широко про его університетські виклади. По с'їм обговорює его критично-літературні праці, але не приписує їм великої вартости, найбільше місця посв'ячує „Історії літератури“. По при всї хибі, які в ній знаходить, каже автор так про неї: „Обширна, 6-томова історія літератури рускої, фундаментальне діло покійника, котре помимо всіх его недостач довго ще лишиться найвиднійшим пам'ятником его невтомимої і совісної праці, а для вчених спеціалістів буде богатим магазином відомостів про нашу літературу, особливо новійшу“, а далі, „діло се дало навіть петямушим пізнати богацтво та головні фазиси розвою нашої нової літератури і таким робом для галицьких Русинів було справді величезним розширенєм круга знаня, було значним ступнем наперед і довго ще не перестане бути вельми пожиточним учебником.“ Кінчить же свою статю так: „Він робив, що міг і можемо додати, зробив, що міг. А се трохи чи не найвисша похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих то з нас потомки будуть могли се сказати?“

Етимологія і фонетика в южнорускій літературі, нап. др. Іван Франко; розправа ся вийшла осібною брошурою і обговорена в відділі бібліографічній.

Невеличка статейка: Леонід Іванович Глібов, нап. А. подає дещо до характеристики нашого поета, іменно що до его поглядів і переконань; наведені тут слова поета, які мав би він сказати: „що єму нічого не заборонено ніколи цензурою“, — стоять в суперечности

з відомостю, що Чернігівський Листок власне заборонено єму видавати, а навіть за те прогнано єго з служби (пор. Огоновский, Іст. р. літ. ч. II від. I ст. 293—294).

Занотуємо ще статю: Два учителі, спомини М. Драгоманова, де малював автор портрети двох своїх учителів, Полевича і Строніна, що характеризують своїми особами ті інтересні часи.

З оригінальних статей загального змісту годить ся ще тут згадати про статю: М. Драгоманова „Про рай і поступ“. В. Г.

Двохтижневник **Учитель**, орган руского товариства педагогічного, розпочав з кінцем року 1894 друкувати Виїмки з жерел до історії України-Руси М. Грушевського, що тягли ся потім і в р. 1895.

Діло, часопись щоденна політична, від часу до часу заміщувало в своїх фейлетонах окрім статей белетристичних також статі популярно-наукові, полемічні і чисто наукові. До остатніх можна почислити такі статі:

Вступний відчит з історії Руси проф. М. Грушевського (передрук з Записок), Замітки до поеми Т. Шевченка „Чернець“, В. Щурата (вийшла відбитка, див. рецензію в відділі бібліографії).

Звістки о стариннім Ярославі і его церквах, написав Василь Черненко, парох з Сілля белзкого. Тут застановлюєсь автор над первістним положенєм города Ярослава, основанєм его, згадує про дворазовий нобут Мадяр під ним, про его значінє торговельне, про цехи, про розвій міста, про упадок ярмарків і торговлі, вкінці подає записки літописні, що відносять ся до міста. З причини частих непокоїв воєнних попалились акти старинні міста, що далиби докладний погляд на первістні рускі церкви. Слїди деякі остались однакож, а про церкву міську, ікону чудотворну М. Б., про братство при тій церкві згадує автор дещо більше. При кінці вчислює парохів ярославських.

Між пр. Верхратським і пр. Партицьким вивязав ся був горячий спір що до походження назви Бойків; сему снорови посв'ячено цілий ряд фейлетонів. Пр. Верхратский виводить назву Бойко від слова „бойе“, покликуючись притім на аналогію иньших назв подібних, між ними і Лемків, бо й виводу сих від слова „лем“ довго не узнавано, а прецінь тепер виводу тому не можна заперечити. Пр. Партицький виводить назву Бойків від назви народу Бої, Боїки, котрий то нарід мав мешкати колись в Галичині і був прародичом инішних Бойків; притім покликуєсь на свідощтва старинні грецькі і римські. В. Г.

Переходячи до видавництв періодичних, що виходили мовою російською, почнемо з тих, що виходили на території українсько-руській, тим самим повинні були природно більш менш значне місце давати студиям коло річей, які спеціально до цієї території й її народа належать. Перше місце з того погляду займає місячник **Київська Старина**, спеціально присвячена українсько-руській історії в ширшій значині слова історія. Головним чином матеріял її можна поділити на дві частини — чисто історичну і історично-літературну, тож про кожду часть з окрема подасть ся тут справозданне.

Серед статей історичних оригінальних обсягом своїм видають ся: А. Стороженко — *Кієвъ триста лѣтъ назадъ* (лютий, март, ст. 204—230, 403—425) — стаття має своїм предметом трактат Йосифа Верещинського, від 1589—1599 р. латинського єпископа в Києві. — Сумний стан колишньої столиці князівства руского, думка про піднесенє своєї єпископської резиденції та стратегічна вага міста сповукали его в р. 1595 видати книжку: „*Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszelakiego*“. Д. А. Стороженко, подавши тутечки переклад сего твору, попереджує его цікавою розвідкою про рід Верещинських взагалі, а дрібнійше — про Йосифа та его становиско в літературі польській; історія переходу руского роду Верещинських на латинство звертає на себе увагу, як обяв типовий в відносинах руско-польских в періоді по Люблинській унії, що були зародком соціально-релігійної борби XVIII віку на Україні. — Сама розправа Верещинського писана в генденції політичній, представляє образ Києва в загальних лиш чертах, більше має інтересу за для висказаних у ній національно-релігійних поглядів автора на пів-Русина а на пів Поляка, та змалювання невідрадного положення населеня України під новим польским панованєм.

Л. Надалка — По вопросу о существовании Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козацества (май, червень, ст. 258—276, 439—461).

Д. Надалка вже довгий час займає ся спеціально історією козацтва запорожского, а Київська Старина в році 1893 помістила вже цікаву его розвідку про Токмаковску Січ. Теперішня праця его є лиш продовженєм дослідів над питанням про істнуваню Запорожської Січи у першій добі розвою Запорожского козацтва до Богдана Хмельницького. В роботі своїй автор не подає нових матеріялів а лиш давні вже знані зіставляє та аналізує і збиває тим робом різні гіпотези про істнуванє різних Січей. — Чи істнувала Січ Хортицька, Базавлуцька та Микитинська? то питання, на які відповісти — се мета его роботи, і він над кождим з них з окрема задержуєсь. — На підставі совієтних географіч-

них студій він доказує, що Лясоту Малу Хортицю годі ідентифікувати з островцем Канцеровским, як се чинить Еварицький, раз для того, що Лясота у своєму дневнику виразно зазначає, що Мала Хортиця лежить висше Великої, а далі, що їдучи головним руслом Дніпра, Лясота не мігби був навіть бачити Канцеровского островця, закритого далеко більшим та висшим островом Велика Хортиця. Натомість висказує певними аргументами підпертий здогад, що Малу Хортицю годить ся віднести до нижнього „стеника“ кольонії Кичкас, що находить ся на нагілм закруті Дніпра повисше Великої Хортиці. Сучасники Бельський та Лясота не згадують зовсім про істнуванє Січи на Хортиці, хоча вони добре ознаємлені з відносинами запорожскими та подають детальні відомости про тодішний устрій запорожского козацтва. Укріпленя на Малій Хортиці, поставлені Дмитром Вишневецким, годі ідентифікувати з Січею; характер їх відмінний, вони ту стояли всего один рік, а що найважійше — козаки Вишневецкого не мають ще тої сильної суцільної організації січевої і власне тога слабонька первісна організація козацтва доказує найбільше, що у ті часи не було ще жадної не то Хортицької Січи.

У тім часі, що ділить Бельского від Лясоти, себ то в часі від 1574—1594 Запорожске козацтво перевело у себе знатну організацію. Лясота згадує про кола старшини та черни, про охотників та хозяїв човнів. Але відомість про Базавлуцьку Січ оперта на хибнім толкованю Лясоти Врупом, бо Лясота згадує, що на Базавлуці був укріплений табір козаків а не Січ, як се читає Врун.

Поділ Запорозців на городових та низовців викликали постанови Стефана Баторія. Городові Запорозці — се легальне, реєстрове козацтво, се тих 6000 родин, виділених яко вольний стан з офіційальною назвою „войска Запорожского“. Низові Запорозці — се нереєстрове, нелегальне козацтво, що не хотіло ся піддати новому суспільному ладови на Україні та йшло на Низ Дніпра. На Низу були они незалежні, та з'являючись на Україні вони мусіли або покортись власти польській, а ні — то підносять повстаня як Лобода та Наливайко. Загальний той поділ автора має безперечно логічну підставу, однак ледви чи обіймає він всі прояви козацкого житя; справа же реєстрових та низових Запорозців поки що темна, вимагає ще багато пояснень, а власне реформа Баторія, її істнуванє й зміст та вплив її на відносини козацькі цілком не розсліджені і з'являють ся „каменєм преткповенія“ в історії Запорожя.

Більш конкретні відомости маємо про Микитинську Січ, засновану, як каже Дзівович, по відновленю Кодака 1638 р. — та знану з звістної історії про утечу Богдана Хмельницького на Низ. Але й істнуваню сеї Січи перечить автор, покликуючись на ту обставину, що у співчасних жерелах жадної не находимо відомости про її істнуванє, та на неясність

і суперечність пізніших літописей, навіть так авторитетних як Самовидця або Львівскої. Та й топографічне положення Микитинога рога не надавалося для укріплення Січи такої, якою ми її бачимо над Чертомлком або Підпильною. Січи отже запорозькі, на думку автора, в'являють ся доперва в другій половині XVII віка.

Під кінець своєї розвідки автор поясняє значіння слова Січ. Він не годить ся на гадку Костомарова та Антоновича, що про Запорозьку Січ говорили яко про товариство, корпус воєнний, але беручи слово се в значінню буквальною, яко засік, Запорозьку Січ вважає за укріплену оселю, постійний укріплений табор. В кождім разі цікава річ, що ми в історичних пам'ятках скорше надбуємо слово січовик як Січ.

Орловскій Петро — Харитатыва (март ст. 382—402.) На підставі актів архівальних Київської консисторії зіставив нам автор під згаданим заголовком один епізод борби унії з православ'єм у послідних днях життя самостійної Річи Посполитої. Уніятекі делегати на Варшавскім конгресі 4 цвітня 1776 р. обложили ціле православне духовенство біле і чорне налогами званими „*subsidiium charitativum*“. Акт сей був безправним задля заведеної 1768 р. умови Польщі з Росією; справа оперлася в св'ятійшим сиподі, до якого посипались жалі на гнет та нелюдське поводжене з православними уніятеких екаекторів. — Граф Стакельберг запротестував у Варшаві 1782 р. в тій справі, і польське правительство увільнило православних від сеї кривди.

Окрім того розпочали ся друком три ширші статті — Ол. Ефименкової — Очерки Правобережної України, по І. Ролле, Ол. Лазаревського — Пржежіє насльдователи малорусской старини, М. Василенка — Къ истории малорусской историографии и малорусскихъ общественныхъ отношений, але перейшли на р. 1895, тому тут про їх не будемо говорити, натомість зупинимось коло переложеної з польского (*Biblioteka Warsz., 1893*) розправи пок. Дра Ролле — *Kobiety przy dworze Czehryńskim w drugiej połowie XVII wieku* (січень, лютий, март, ст. 107—126, 282—304, 512—529), бо в відділі бібліографічнім вона не була обговорена.

Праця тота, писана популярно, як взагалі всі твори сего автора, виглядає радше на оповідане історичне, чим на властиво наукову працю. Тут зібрав автор всі досі знані відомости про сімю Богдана Хмельницького, не приносить вправді жадних нових історичних здобутків, та зіставивши їх прагматично, дає нам цікаву картину життя родинного гетьмана, змальовує вдатно характери женьщин, їх долю, а навязавши тоті свої картини до певних історичних моментів, поясняє нам їх становиско, їх відносини до певних подій і їх вплив на політику чигиринської реви-

денції. Автор ділить її на сім розділів, з них кождий для себе є невеличкою картиною біографічною.

В самім вже виборі теми, видить ся нам, лежить почасти змаганне автора приписати женьщинам Богданової родини велике значіння та вплив у політичному житю України, хотяй автор не все може доказати его фактами. В звістнім романі Богдана з Ляшкою Оленою бачить автор оден з важних чинників, що викликали повстанє України та не звертає належної уваги на важнійші, як суспільно-економічну експльоатацію народу українського, а також релігійний гнет, несправедливу адміністрацію і судівництво. Але самі відносини Богдана до „Ляшки“ змальовує автор гарно. Пристрастна любов Богдана до Олени, яку показував до неї ще будучи в Чигирині, остигає скоро, як лиш київскій митрополит поблагословив оригінальний сей шлюб. Олена не принесла Богданови щастя, се особа апатична, пасивна: вона не зуміла впливати на вдачу мужа, сама лиш віддалася впливу свого окруженя; завязавши любовні зносини з молодим годинником, хоче вже з ним втікати, та підгледів, зрадив ті заміри коханків Тимош, і Олена зі своїм любком гинуть з руки ката за розказом Богдана.

Більший інтерес мають для нас: Филиниха, трета жінка Богдана, Катря Хмельницка, жінка Данила Виговского та Олена зі Стеткевичів Іванова Виговска. — То женьщини, що навіть серед бурливих тогочасних обставин України своїми індивідуальностями зуміли собі вибороти поважанє та значінє. Коли в осени 1651 р. Филиниха стала гетьманською, настали на дворі чигиринськім великі переміни. Не стало шуму, пиятик, не стало і ворожок, і обстановка стала більш відповідною гетьмана України; автор приписує їй також великий вплив в політиці: вона вплинула на Богдана, що він звернув ся на сторону Москви — вона спонукала его, що в літах 1653 і 54 чинно підпомагає Москалів в борбі з Польщею, виславши 25.000-чну армію козаків під проводом Золотаренка воювати Білорусь. — З другої сторони Катря, улюблена дочка Богдана, віддана за Данила Виговского, стає поплечницею сторонництва польского на Україні. Тоті два напрями спирають ся зі собою та викликають іноді перішучість та застою в політиці молодой Гетьманьщини. — Та все те лише здогади автора та фактично не мають реальної підстави. На доказ великого значіння Филинихи автор має всего два факти, себ то, що королева польска Марія Людвика звертає ся до неї о посередництво в переговорах з Богданом, та те, що Филиниха у власнім імені видає універсал. По році 1657 не маємо у літописях більше про неї вистей.

Роля обох Виговских з'являє ся чималою головно по смерті Богдана Хмельницького в часі „Руїни“. Подавши короткий огляд гетманованя Івана Виговского, згадавши про зріст Чигирини та про нові змаганя,

що заворушили Україною, автор звертаєсь до жінок. Горда гетьманьша в сенаторської фамілії не може звикнути до поведінок козацких — до гамору гетьманьської резиденції; єї місце займає Катря Виговська, що по батьковп одідичила енергію та змісл політичний. Коли на Переяславській раді відобрано Виговському булаву гетьманьську, а всіх Виговських та їх партію проклято, настала усобиця, „Руїна“. — Виговским не вело ся, та як вони немов то голови потратили, їх жінки Олена та Катря сьміло заступають інтереси чоловіків. В Чигирині боронила ся Олена, у Сьмілі Катря. Іван Виговський втік до Конецпольского; Данило поспішав ратувати жінку та побитий сам попав в полон і згинув у Москві. Юрас іде воювати в „бабами“, здобув Сьмілу, відтак Чигирин, й обитві жінки попали в полон. — По році (1660) випустив Юрій Олену на волю, і та поїхала за чоловіком своїм. Катря віддаєсь вдруге за Тетерю. Позаблений гетьманьської булави Іван Виговський став сенатором польским і дістав два староства, Любомль в Холмщині та Бар в воєводстві Подільскім. Резиденцію побудував собі в Руді Жидачівского повіта, і тут перебувала стало єго жінка, знеможена перебутими пригодами. Сам однак Виговський не залишив справ українських. Коли в 1663 р. Юрій Хмельницький зрік ся гетьманьства, а на єго місце станув Тетера, заворушилась ще більш Україна. — Виговський павязує зносини з опозицією, як автор догадує ся — за дія личной урази на Тетерю, що загарбав ціле майно по Данилі Виговским виключно для себе. У темній тій історії сеї послідної діяльності Івана Виговского автор поводить ся особистим поглядом, наводить народну нословицю: „Продам Бар і Руду а заграю Ляхам в дуду“, що видавці вложили в уста Виговского, та тим висказує погляд, що нібито Виговський справді перекинув ся до ворогів Польщі; справа тота дуже темна та навряд чи буде можна колись про неї рішуче висказати слово. Дату трагічної смерти Виговского подає автор хибно 9 марта, бо не знав про завіщанє передсмертне Виговского з датою 15 марта, значить ся єго розстріляли 16 або 17 марта 1664 р. (гляди Акты Барскаго староства XVII и XVIII в. ст. 204—206 і розправу М. Грушевського ст. 206.) — Коли прийшла вість до Бару про сумний кінець Виговского, кинулась доокольна шляхта грабити єго добра. Вдова, що аби бути блише свого мужа, була перенеслась до Бару, сама ледви уратувалась від смерти утечею. Кілька день вона крилась в доокольних лісах перед розюшеною шляхтою. Пригода сеся підконала ще більше і так слабе єї здоровє, і она умирає в маю або червни 1664 р. записуючи ціле своє майно на добродійні ціли.

Катря, видавшись за Тетерю, стає єму вірною подругою в доли і недоли — товаришить мужеві у всіх єго пригодах, зносить енергічно всякі непринємности таборно-воєнного житя. В р. 1665 Тетеря, кинувши

Україну, переносить ся до Варшави та переймає иньче назвиско. Катря умерла 1668 р. не лишивши жадного потомства. — Молодша дочка Богдана Олена (Степаніда), що в половині 1650 р. видалась за Івана Ничая, полковника черкаского, та Розанда Луцулівна, жінка Тимоша, старшого Богданового сина — то женьщини прості, симпатичні, та без ширшого сьвітогляду, слабосильні, типи не трагічні. — Олена, щаслива у своїм подружю, не відгриває жадної історичної ролі, вона і чоловіка свого відтягає від ширшої політичної діяльності; з туги за чоловіком, що згинув при облові Бихова, сама скоро опісля умирає. — Розанда — се жертва тяжких обставин, доля єї нагадує Гальшку Острожську. Політичні взгляди примушують єю віддатись за Тимоша. Повдовівши скоро, вона жиє в Суботові у нудьзі-тузі, усунувшись від востогидженого єї оточєня козацкого. Дальше історія єї темна. Автор згадує Михайла Ів. Антоновского, що вважав себе потомком Розанди. Після родоводу Антоновских — Розанда мала видатись в 1660 р. в друге за Андре де Бюї, що яко придворний маршалок Яна Казимира прибув до Польщі, опісля в Гетьманьщину. Із того подружя родив ся Петро Антоновський, прадід Михайла. Як будь ми бачимо скоро опісля Розанду у Рамкові подільскім, дарованим єї Конецпольскім — де і далі живе осторонь. — Ходили слухи між козацтвом, що вона криє у себе великі батьківські скарби. В р. 1666 козаки під проводом Дрозденка напали замок шукати скарбів та вбили Розанду, за те мабуть, що не хотіла поділитись своїм богацтвом.

Крім сих картин поодиноких жінок, дає автор ще короткий загальний погляд на становиско женьщини в тогочасній Гетьманьщині. — Неустанні борби, зносини з Татарвою і Туреччиною, сам устрій козацчини — все те, на думку автора, склалось на більше лиш горе та недолю жінок. Поминувши того, що Татарва у щорічних своїх походах цілими громадами забирала у полон нещасні свої жертви по цілій Україні, Волини та Галицкій Русі, під неадарним правлінням Польщи хорошо розвивулась торгівля „живим товаром“. Вона спочивала виключно в руках жидів, що тіщились протекціями вельможних панів та під їх ослоною безкарно закладали по більших містах центральні склади сєго дорогоцінного товару. Не диво, що і серед самого козацтва вважано часто женьщину за предмет роскоші, за одаліску, що і тут лучались випадки гаремного житя. — Під управою Богдана Хмельницького доля женьщин була ще невідрадійшою; він призволяв своїм союзникам Татарам забирати з України що найкрасших дівок та молодиць та тим придбав собі у народу ганьбу, що за те прокляв го у думі: „Бодай тебе, Хмельниченку, перша куля не минула“.

Про другий переклад з польського — Краусгара про посольство Смяровського не будемо тут говорити, бо то ще до бібліографії прийде.

Окрім того в тім відділі розправ подано ще кілька дрібніших:

Архивная справка о составѣ Кіевского „общества“ въ 1782—1797 годах — А. Андрієвского (лютий, ст. 192—203). Се архивальний витяг про склад тогочасної київської бюрократії. У тім періоді (1782—1797) коли Київ став центральним містом лівобережної України, вся чиновнича верства рекрутовалась із Лівобережя, себто найчистішого елементу українського, от тому і Київ в тім часі і в верхах свого населення має характер чисто руско-український. В 1797 р. Київ стає губерніяльним городом Правобережя, від него відділено лівобережні уїзди, наслідком того до него наливає чужий польський елемент, і він змінює скоро свій український характер.

Записка о послѣднихъ годахъ жизни гр. Ал. К. Разумовского въ Малороссіи — его кончинѣ и похоронахъ (1818—1822) А. Л. (март ст. 426—439.) Записка сеся, написана головним писарем адміністрації дібр Почепских, подана з деякими випустками, має другорядне значінє, як материал для характеристики української аристократії, до верхів якої належав гетьманич Разумовський. Кінець її належить вже до наслідників Разумовського, на яких автор записки жалить ся, що не винесли його з крєпацтва, як се було завіщено тестаментом покійного графа.

В. Пискорскій — Изъ прошлыхъ лѣтъ кіевского университета (замѣтка о студенческихъ сочиненіяхъ въ 30-е года) (квітень, 49—60).

У тій невеличкій замітці подає нам автор зразки праць учеників покійного професора М. А. Максимовича з перших літ істнованія університету Кіевского, себ то з р. 1834—1839. Проф. Максимович чимало мав труду в викладах російської словесности з першими своїми учениками, для яких мова російська була чужою, не знаною, тож окрім звичайних лекцій мусів М. особно вчити своїх слухачів читати та писати мовою російскою. Праці ті не визначають ся змістом; звертає на себе увагу одна, преійнята розумінєм важности етнографії, та вірши звіслого Д. Пільчикова, тоді студента, присвячені українському минулому й написані в тоні елегійнім.

Р. З.

Какой юбилей имѣетъ право праздновать г. Переяславъ Полтавской г. А. С. (квітень, ст. 61—73).

З поводу того, що підніє ся був голос в пресі російській за обходом в 1893 р. 900 літнього ювелєю істнованія Переяслава, автор пригадує, що Переяслав згадуєть ся ще в 1-й умові Олега з Візантійєю,

що легенда про заложенє Переяслава Володимиром з поводу побіди Кожемяки над велетнем Печенігом є казка, яка хіба основана на факті будованя за Володимира фортификацій вздовж Трубежа. Як відомо, про фрагменти 1-ої умови з Візантійєю є певна література що до їх автентичности, одначе автор обмежуєть ся тим, що наводить тези з розправи Ламбина в оборону автентичности походу 907 р.; тим часом треба було застановитись над питанєм і приймаючи автентичність фрагментів з р. 907, чи повинні ми прийняти готовим грошем і імя Переяслава? чи не є воно пізнійшим додатком? (в умові 944 р. воно не приходить). Так само автор безпотрібно пішов за Карамзином в датованю комети 911 р. роком 905, бо в аналах західних приходить комета коло р. 911, як на то звернув увагу і Срезневскій (Чтенія), тож нема потреби переносити для того дату походу на р. 904.

Голомбівскій — Греческіє епископы — самозванцы въ Россіи в XVIII в. (май, ст. 333—341). Тут оповідано ширше про такого авантюриста Степана з Димотихи, ареною якого була Польща й Біларусь, а при кінци пригадує з „Описанія Кієво-Софійского собора“ Свѣтєнія двох подібних епископів, що пробували на Україні.

З поводу заміщених портретів подав д. Лазаревскій дві біографії двох визначних гетьманців (Танского і Борковского), з звичайною докладністю уложєні. Нарешті деякі цікаві згадки і всказівки знаходимо в подорожній замітці д. Шугурова — Батурин (жовтень).

Переходячи до матеріялів, почнемо з просторої колекції поданих в сім річнику мемуарів:

- I. Воспоминанія Іосифа Самчевского 1800—1886 (продовженє з 1893 р.)
- II. Отрывки изъ записокъ Автонома Акимовича Солтановского (продовженє з 1893 р.)
- III. Воспоминанія Егора Феодоровича Тимковского.
- IV. Автобіографія Степана Лукича Геєвского 1813—1862 (продовженє з р. 1893.)
- V. Воспоминанія М. К. Чалого (продовженє з 1893 р.)
- VI. Черниговская гимназія начала 40-хъ годовъ Л. Рудановского.
- VII. Богуславское духовное училище (по школьнымъ воспоминаніямъ), П. Клебановского.
- VIII. Нѣсколько страничекъ изъ моихъ воспоминаній Зосима Недоборовского.
- IX. Воспоминанія — картинка изъ временъ польскаго востанія 1863 года, Р. Семенцовою.

То вже за багато місяця лишено в сегорічнику „Київської Старини“ воспоминанням, з яких деякі до неможливості довгі, тягнуть ся в сім річнику яко продовження з попередного року. То в більшій часті спогади педагогів-учителів гімназійних, льокальних чиновників російських, що змістом своїм крутять ся около вузких льокальних відносин провінціоціальних міст. Специально же воспоминання про відносини шкільництва українського подібні змістом до себе як дві каплі води. Всюда у них найдено стереотипне „поренє різам“, характеристики учителів, як учителя французского язика, екс-мародера великої наполеонської армії, „учителя пиятвующого“, всякого рода моральної погани, як особисті інтриги, підлоту, сибаритизм, рідко де яку додатну черту. В додатку вони тенденційні та інколи кидають неправдиве світло на певні події або особи; на приклад най послужить опне відносно в Черниговській гімназії в воспоминаннях Самчевского та Рудановского. Коли Самчевский каже про тодішнього інспектора сеї гімназії, Китченка, що „его единственный трудъ на педагогическомъ поприщѣ было съчєніє учениковъ“, то Рудановский уважає Китченка добрим педагогом, справедливим батьком учеників. — Цікавіші воспоминання Зосима Недоборовского та Р. Семенцової — може бути тому, що се уривки більших мемуарів. Вони обидва відносять ся до цікавої а доси ще кривично не обробленої історії польского повстання 1863 р. Перший з них згадує деякі епізоди сего повстання, що відогрались в околиці Бродів і Радзивилова, друга про подібні епізоди в містечку Тараща, про стаповиско люду руско-українского до сих подвигів відбудовати Польшу в давних єї границях. При незвичайній тенденціозности змагань польских письменців звеличати то повстане до неможливої границі, укрити его авреолею незаслуженої слави, критичний розбір тих подій лише зискає, коли *audiatur et altera pars*, в кождім разі більш обективна. — З прочих згаданих годилось спогади Тимковского, писані бодай з гумором і не так вузкі як инчі. Бесперечно всі спогади мають свою вагу для історії культури певного періоду, подибують ся в них подекуди характеристичні епізоди, але они вимагають спеціального оброблення, подавати ж другорядні мемуари *in studio* і в такім великім числі не годилось би Київській Старині.

З инших матеріалів замічених того року, кореспонденція Полетик тягнеть ся ще 1895 р., а заміщені в додатках дпєвник Маркевича і словник Ломиковского вийшли окремо, і про них буде мова.

В багатім відділі „Документів, відомостей і заміток“ подано значне число заміток і дрібних матеріалів етнографічних, літературних і історичних, меж ними чимало цікавого; визначимо дещо важніше.

Д. Стороженко, поміщуючи акт фундаційний Вука Сербина, полковника переяславского (1675—1682), який ціле своє майно записує сьвятониколаєвскому монастиреви у Києві, подає деякі подробиці з життя сего цілком не визначного чоловіка.

Д. Н. С. подає витяги з Записок полтавского маршала С. М. Кочубея (1778—1835) і замітку. Сей визначний заступник задніпрянської аристократії був про него великим українофобом і свої погляди висловив в написаній для князя Н. Г. Рєвнина „Записці о прошлих і настоящих судьбах Малороссіи.“ Між иншою висловляє він оригінальну гадку: причиною ліни малоросіян, їх нужди і темноти — сьвященники, що записуючись безустанно з мужиками, деруть їх неімовірно за всьо і так за вінчанє беруть по 100 рублів і більше.

Д. В. Мякотин подає два гетьманських універсали з XVIII в. в справі забезпечення від голоду, а д. Ковалевский — зменшення пияства.

Проф. І. Лучицкий (Къ історії торгівлі въ Малороссіи) подає просьбу купців полтавских до князя Потемкина, якої оригінал находить ся в московскім архіві. Просьба ся писана з поводу отворення Херсонської торгової пристани. Сам факт мав велику вагу для торгівлі української, бо з отворенням нової торгової дороги — визволилась торгівля українська від монополію північної Німеччини, власно Гданьска. — З другої однак сторони купці українські не мали доволі способів, щоб покористуватись тою дорогою, не було ні кораблів мореплавних, ні матровів. Се й було причиною написаної полтавскими купцями просьби до кн. Потемкина, сей попер просьбу, але на жаль незнати, яка судьба постигла єї.

Д. П. (Къ історії обителєй П. Величковского) подає цікавий документ про аносини Січи з Драгомирнянським монастирем.

Д. Лазаревский (Изъ отношеній Печерской Лавры къ Київской митрополіи въ XVIII в.) подає секретний лист київского митрополита Варлаама Ясїнского до гетьмана Скоропадского, писаний 1728 р. 13 лютого. Він цікаве кидає світло на тодішні відносини Лаври до митрополії; — бачимо з него ривалізацію тих двох духових огнищ на Русі: архимандрит Лаври Кона старає ся в Москві Гамалєевский монастир висвободити з під інтеренції митрополита а піддати єго Лаврі.

Д. Миколайчик (Цѣны на сукна, матеріи, сафьянъ, жемчугъ и пр. въ городѣ Стародубѣ въ началѣ XVIII в.) подає виписку з актів магістрата стародубского, цікаву не лиш тим, що ми дізнаємо ся про ціну деяких товарів, але він і містить у собі деякі характерні назви.

Д. Є. Ківшцький подає цікаву замітку про танцюристих українців та українок, посланих за жаданєм імператриці Анни до Петербургу

для участі в „весіллі в Ледянім домі“, що гарно ілюструє культурне життя XVIII в.

Д. В. Щербина подав універсал Хмельницького (на жаль — в перекладі) в справі шляхетских маєтностей, а О. Левицький — протестацію на Павла Тетерю, з якої довідуємося, що перед Хмельничною був він реєнтом гродської канцелярії в Володимирі.

Д. Лазаревський подав цікаву змістом сторінку (справа йде про мотиви повстання Бруховецького) з літописи Грабянки, пропущену в друкованім виданні, а разом підносить непевність авторства його.

Нарешті годить ся занотувати тут некрольог І. Ролле (лютий).

Р. 3.¹⁾

Переходячи до огляду історично-літературної частини К. Старини, почну з розслідування усної словесности; на першій місці покласти належить статті професора Н. О. Сумцова про думу за Олексія Поповича і про пісні і казки о живім мерці, але про них буде мова в відділі бібліографічній. З пісень народних поміщених і обговорених в Київ. Стар. згадаю про отці: В. Н. Ястребов подав 8 колядок з елисаветградського і александрійського уїздів херсонської губернії, до того 3 щедрівки і одну пісню поєвальною (лютий); А. Малинка 2 вірні колядки ві звяздою на Різдво Христове з міста Носівки ніжинського уїзда і одну легенду про Спасителя і св. Петра, записану в Мрині сього-ж уїзда (ibid): Св. Петро випросив у Спасителя, щоби жінки мали власть над чоловіками. Прийшла ніч — впросились они обидва до якогось гавди. Прийшла жінка домів і тяжко побила двічі св. Петра. Побитий заявив св. Петро Спасителю, що оно таки розумнійше, як мужчини мають верх над жінками; легенда заправлена народним українським юмором (пор. збірник Ястребова). В додаток до збірки колядок Ястребова дає В. Штепенко дві колядки, дуже давнього здавсь походження, як судити по персоналіфікованю і обожаню природи (вересень). 9 коліскових, 5 діточих, 36 весільних з ріжних місць херсонського краю подав В. Ястребов (жарт). В. Храевич записав знова від лірника з міста Шенетовки заславського уїзда жартовливу народню пісню про женитьбу щогла з синицею, невіраюю пташкою, що вже в 2 тижні по весіллі кинула свого мужа (липень). Піснь про весілля щогла з синицею має ціхи епосу звіриного і була відай широко розповсюжена по українсько-руських землях, скоро один варіант удалось і мені читати в збірці у одного міщанина яворівського в Галичині.

¹⁾ Сей огляд історичної частини Київської Старини був першою і на жаль — останньою участію одного з молодших співробітників „Записок“, Романа Заремби, слухача філософії IV року; перед кількома днями ми его поховали († 1 (13) черв.); був то пильний і здібний студент, солідний і честний характер; пером ему земля!

Пісні записані від лірника Евдокима Микитовича Мокрозова (веіх 12) подав А. Малинка (вересень). Є то самі пісні набожні, з виїмкою останньої, що відносить ся до суспільного побуту наших селян (піснь „про панщину“). Варіанти сих пісень мож почути також у галицьких лірників.

Кінчаючи отсим справу про народні пісні, поміщені в Київській Старині годить ся ще згадати про погляди новіші на генезу пісні „Грицю, Грицю до роботи!“ Она не є народним твором, а штучним та перейшла тільки в народ; — творцем єї Г. Квітка-Основяненко. Сю думку висказав в-перве Г. П. Данилевський (див. стат. В. Науменка в Київ. Стар. 1893, VIII, стор. 163). П. В. С. подає в подтвержене здогаду п. Данилевського стих Гр. Квітки з автографу, але авторство Квітки бачить лише в другій частині пісні (від слів: „Шшов Гриць, зажурился...“ якої нема ніде в збірниках народних пісень і в якій пробиваєсь гумор Основяненка (лютий).

Попри пісні народні знаходимо в Київ. Стар. балляди, казки і легенди. І так О. Кудринський поміщає (жарт) балляду, записану Жемчужниковим в селі Яблуновці про бідного Кирика, що виконав скарб. Лакомий піп за порадою жінки, перебравшись за чортяку і налякавши сям підступом Кирика, відобрав у нього сей знайдений скарб. Та Кирик прокляв грабежника, щоби він до смерти посив сей убір, який на йому був тоді, як гроші у нього відбирав. Шкіра і роги приросли попови до тіла і ледви Кирикови удалось за просьбами попа, висвободити його з такої халени, під умовою звороту забраного скарбу. Кудринський авіщає, що насміливі оповідачі проти лихих „попів і дяків“ розширені по українських землях далеко і широко, тільки записано їх досі не багато; їх пізнане принесло-б побіч етнографічного інтересу ще сю користь, що нам стала-би ясною неодна дійсна причина ширяня і живучости южно-руського (релігійного) сектарства.

А. Малинка подав казку про відьми, що нагадує дуже зміст Гоголевого „Вія“. Казка записана від одної старої в Черкасах (жарт). Сюди-ж належить переказ, записаний В. Ястребовим про те, як баба замирала (в Гладоссах елисаветград. уїзда) і що она на тім світі бачила (грудень), вкінці переказ про парубка в овкулаку, записаний в М. Верківці, ніжинського уїзда, що заворожений дівчиною скитав ся сім літ з вовками (червень). Часами буває й таке, що хтось до смерти остане вовкулакою. Про таку подію розповідаєсь в переказі, поданім п. Ів. Більковским, а записанім в Нагорянах каменецького уїзда подільської губернії (грудень). Сев. Линденберг подав замови знахарок, записані в м. Шполі, на хробоби зубів, укушене змії і недуги очей. Є се

дивна мішанина понять і слів з письма сьвятого і буденної мови (грудень).

На границі усної й книжної словесности, стоїть тема статті проф. Н. Θ. Сумцова про легенду „о благочестивомъ живописцѣ“ (жовтень). Навівши сучасні (записані Івановим в Етнограф. Обзор. 1892 і Драгомановим в Малор. предан. и рассказ.) і старші малоруські версії (в Галатовського „Небі новім“) про маляря, що на ньому чорт мстився за збев'ображуванє його особи на образах і поневірку тих-же образів, приводить схожі версії німецькі (Hagen, Gesamtabentener, III стор. 474—476) і французські (Шепелевичъ, Очеркъ изъ истор. среднев. литер. 24—25) та судить, що легенда про маляря витворилась в монастирських кругах в глухі середні віки. В Україну принесла її відай схолястична література. Признати належить, що сей здогад пр. Сумцова має дуже багато імовірности за собою, більше ніж його здогади, висказані при обговорі думп про Алексія Поповича.

Споріднені з легендами апокрифічні „сказанія“ найшли собі знавця в особі дра Ів. Франка (Мирона). Він помістив в т. XLVII стор. 425—444 статтю: „Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній“, в якій по вступних замітках за праці дотеперішні про апокрифи знаходимо просторій спис апокрифів (всіх числом 68) в рукописного збірника о. Яремецкого, владжено частю в буковинськiм монастири в Путні, частю в сусідних селах між р. 1743—1752. Текст пяти апокрифів подає автор статті.

З старинної писаної словесности згадаю далі про малоруські інтермедії в польській драмі: „Comunia duchowna ss. Bogysa u Nleba na akt dana przez młodz Collegium Polockiego Societatis Jesu. Вже Тихонравов (Отчетъ о 19 присужденіи ст. 100) сказав про інтермедії польські, що в них переходять ся дорогоцінні матеріали до історії народнього побуту і ті, що интересують ся розборами народньої культури, можуть лише бажати, щоби єї цікаві образи народньої минувшини зібрано і випечатано. П. М. Марковський лишень подає висше згадані інтермедії, найдені в польскім учебнику реторики кінця XVII в. Драму представляно 1693 р. В інтермедіях виступають: хлоп, гарбар, що говорять по руськи, два ученики, що говорять по польски і відносять ся до попередних з презирством і грубостю, 2 „драгуни“ (говорять по руськи), жид (говорить лозаною русчиною з примішкою слів польских), козак і диявол (говорять по польски). Язык інтермедій — білоруський, тільки без „даеканя“, що в білоруськiм диялекті появляється вже в XVI в. і без „аканя“, якого сліди стрічають ся вже в XIV в. Часто и = ѣ — характеристична поява фонетична малорусчини; з сього приймати можна, що автором драми і інтермедій був який-то Українець,

що учив ся в колегії єзуїтів в Полоцку. На жаль інтермедія видрукована з переміною транскрипції і значним числом пропусків.

Про другий пам'ятник — промову Івана Мелешка — подав статтю проф. Н. Θ. Сумцов в кн. за май — Рѣчь Івана Мелешка, какъ литературный памятникъ (стор. 195—213). „Рѣчь Івана Мелешка, каштеляна смоленскаго, произнесенная имъ на варшавскомъ сеймѣ 1589 года въ присутствіи короля Сигизмунда III“, що попала мовби документ історичний в 2 том „Актвъ Юж. и Запад. Россіи“ (під №. 158) і що послужила М. Костомарову для характеристики південноруської громади кінця XVI в. уважає проф. Сумцов чисто-літературним пам'ятником — політичним памфлетом і побутовою сатирою кінця XVI в. з вдуманим іменем Мелешка, або історично-політичним апокрифом, приписаним смоленському каштеляну Мелешці. „Само імя Мелешко — каже проф. Сумцов — і нині часто стрічає ся в фамілійних іменах і уличних прізвизах в знамену пустомельства“. Привівши відтак в доказ свого здогаду аргументи історичні, літературні і язикові, порівнавши моменти піднесені в речі Мелешка з моментами, які знаходимо в піснях побутових XVI віку та в письмах Ів. Вишеньського, проф. Сумцов гадає, що реч Мелешка по своему змісту і языку повинна зайняти місце в історії українсько-руської літератури XVI в.

Тепер переходжу до тих численних статей в Київ Старині, що містять в собі чимало вістих біографічних про наших письменників, причинків до нашої письменної найновішої літератури, нашого шкільництва і шуги друкарської на Руси.

Важним причинком до поясненя генези „Москаля Чарівника“ Ів. Котляревського, є поданий Ягребовим новий варіант казки про невірну жену, записаний Янковским в с. Арнатівці коло Єлисаветгр. херсонської губернії. Дурний Іван, що при всій своїй глупоті умів мудрих людей хитро обманювати, стає раз на своїй вандрівці мимовольним свідком любовців гаадни з поном під неприємність єї чоловіка. Вертає чоловік з дороги — він ховається в коморі в кадъ; чоловік і дурний Іван поживились стравами призначеними для пона; місце їх сховку вказувала чудна „шкіра-ворожка“ — ся шкіра навела їх і на криівку пона в коморі; жінка мусить на приказ мужа ляти кияток в кадъ — він вискакує опарений а мужик січе його батогами (квітень). Подібну казку зі зміною осіб (замість пона: пан, економ і писар) і способу ворожбитства (замість „шкіри“ — крук-ворожбит) подає К. Боцяновський з Луки волинської житомирського уїзда (жовтень). — П. Вл. Перетц наводить в кн. за март казку грузинську, якої зміст оінак має иало схожости з темою „Москаля Чарівника.“ Пригадуємо читачеви, що сю справу генези „Москаля-Чарівника“ викликала гадка проф. Далкевича,

що добачає у Котляревського запозиченє теми з французкого жарту: „Le soldat magicien“, а рівночасно нотуємо думки проф. Грушевського, що хоч не збиває цілком здогаду пр. Дашкевича, то все таки видить головне жерело для Котляревського в „Простаку“ Гоголя (Гл. Записки наук тов. ім. Шевч. т. IV ст. 188.)

Т. Шевченкови присвятила Київск. Стар. в р. 1894 майже цілу книжку за місяць лютий. Стрічаємо в ній статтю Н. Біляшевского: „Рассказы крестьянъ с. Пекарей о. Т. Г. Шевченкѣ, де автор приводить розкази селян про доброту Тараса до простого народа (як він прим. за дрібні прислуги платив по карбованцеві селянам), — про його пошану до народньої носі (в Прохорівці радив бабам поскидати чорні хустки і запаски а носити білі намітки та плахти) — Ш. записував собі на весіллях народні пісні та робив собі рисунки типів. — Народ глядять на Шевченка-чоловіка; Шевченко-поет і маляр-артист цілком не займає народа. І не дурно то писав Максимович до Ш-а (6/X 1859 р.): „А на правій стороні Дніпра ви стали лицем мітичним, о якім ходять вже басні і легенди, на рівні з переказами давних часів“. Шевченко по світогляду народньому був „великий лицар“ з надприродними ознаками, як у героїв в народних казках; він був навіть якимсь „характерником“ і мав силу перемінюватись: „оце він такий був лицем, араз через час міста, він і перемінив ся.“ Ш-о „мудрицей був великий“, „був великий начальник“, „він в Каневі в казначействі брав гроший, скільки хотів.“ До молодости Ш-а навязують також чимало переказів; був незвичайно талановитий: „він пас гуси а панські діти учились в школі, а Тарас підійшов під вікно, да так і научив ся; дотепний був: він то мав порадити селянинови, що рубав дерево над кручею, щоби прив'язав дерево до коня: „так він такі штуки скрізь перевозив.“

Ш-о був борець за волю: їздив по світу і отбирав у панів „разні листи“; по його смерті „труна“, в якій він мав лежати, показалась повною „різних свисів-бумаг“, його ж самого не було. Селяни з Пекарів кажуть також, що в могилі закопано ножі. Народ вказує також ріжні місця, де ніби то Ш-о має бути похоронений.

З статті О. Левницького: „Археологическія экскурсіи Т. Гр. Шевченка въ 1845—1846 гг. довідуємось, що Ш-о був членом-сотрудником київської археографічної комісії, хоч дуже короткий час. Знання на Україні не лише даровитим поетом, але й малярем (1844 р. появил ся перший випуск розпочатого ним видавництва: „Живописна Украина“, де були види храмів, кріпостей, курганів і інших замітних пам'яток старини) став Ш-о в падолисті 1845 р. трудитись в Полтавській губернії по порученю Д. Г. Бибикова над вислідженєм місць курганів і їх якістю, розвалив і урочищ, замітних по істо-

ричним подіям; збирав народні перекази, казки і легенди; допитувався за рукописними ділами, актами, літописями по історії України для з'ужиткованя і напечатаня їх в Київі. — В р. 1846 виправляють Ш-а в ріжні міста подільської і волинської губерній з таким самим порученєм як і в р. 1845. Спеціальне-ж порученє дістав він: поїхати в Почаївську Лавру і там змалювати: загальний зверхній вид Лаври, внутре храма і вид на околу з тераси. Тільки Ш-о, звичайно поет, не міг довго оставати в невольно-казьонній службі: — він не зміг уживати свого талану „по указам“. За те, що виїхав ся без призову з Київа і не займав ся порученнями комісії, звільнено його дня 1 марта 1847 р. з обовязків члена сотрудника комісії і віднято йому побирану пенсію по 12 50 руб в місяць (иньше об'ясненє див. в студії Кониського в т. V Записок).

Про рисунки, виконаві Ш-ом з порученя археогр. комісії, подає близні вісти Н. Шугуров. Чотири аквареллі представляють види почаївської Лаври: дві — зверхній вид, одна внутре церкви, одна — вид з тераси. Крім того є ще кілька ілюстрацій тушом.

В сїм самім томі опубліковано з письма Т. Ш-а: в першій з них просить він з Орської кріпости (16/VII 1847) прислати йому види Київа, що він нарисовав. Про цілу колекцію рисунків Т. Ш-а згадує А. Русов. Колекція ся находить ся в Харкові і містить в собі 281 чисел окремих рисунків, шкіців і т. д. олівцем і тушом на різноцвітних паперах.

Вісти про літературні праці Ш-а знаходимо в письмі Ш-а до І. С. Вецького (що видав в Харкові 1843 р. „Молодика“). Ш-о згадує в ній про роботу свою над двома драмами: „Невіста“ (перерібка з трагедії „Никита Гайдай“) та „Сліная Красавиця“. Письмо має дату 8/XII 1841 р.

Н. І. Стороженко подає звістку про стих „Свячена вода“ панни А. І. Псьол, що його Ш-о помістив в передмові (доси непечатаній) до II части „Кобзаря“, яка мала появитись 1847 р. В сій передмові, загіраючи земляків до писаня на рідній мові, оновіщує, що стих „Св. вода“ „написаний панночкою, та ще й хорошою, тільки ще молодою та боязливою.“ Є тут також згадка про се, що кв. В. Н. Репніна незадовго до смерті своєї говорила, що стих „До сестри“ („Не питай ти моїх пісень“) належить панні Псьол, а не Ш-у.

В. Щербина помістив (липень, ст. 115—122) два довші стихотвори одного з перших, та мало знаного поета українського, Є. П. Рудаковського: байку і казку віршом, найдені в паперах М. А. Максимовича. Байка: „Бондар на верх дзвіницї“ датована днем 12 червня 1841 р.; казка: „Жива на гроші або Заворожений клад (скарб)“ — 26 червня 1841 р. В згаданім збірнику находить ся ще крім сих двох

7 інших творів, помічених в Київ. Стар. 1893 кн. 5—7. Стих: „Об Наталці-Полтавці мої думки“, датований 1825 р. доказує, що Рудиковського належить причислити до найраньших заступників українського письменства. — Його мова досить чиста з виїмкою деяких архаїзмів, вірш гладкий, сюжети займав а перекладене добре.

Два невідомі досі стихотвори іншого нашого поета К. Дмитрашка, автора „Жабомишодраківки“ подає М. Комаров. Поезії ті жартовливого змісту: „Юда на Великдень або Аглицанці у чорта в гостях“ 1854 р. і „Щигол“ (червень).

З переписки між А. А. Краєвським, редактором „Отечественныхъ Записокъ“ а Квіткою маємо (май ст. 350 — 353) два письма Краєвського до першого українського повістяря. Дуже цікаві письма Квітки до Краєвського напечатано в двох послідних книжках Київ. Стар. за р. 1893. Краєвський в письмі своїм до Квітки, датованим дня 30 жовтня 1842 р. жалуєсь, що українські писателі пишуть лише на малоруським язичі для тих клас народа, що вправді говорять тим язиком, але творів українських писателів не розуміють. Чому-б Харківцям не писати по великоруськи для великоруської публіки! — Нас не здивують думки Краєвського про у.-русський язик і літературу, наколи возьмем на увагу голоси тодішних критиків і письменників російських (прим. Виссаріона Бєліньского) про перших у.-руських писателів.

Кілька звісток з життя семейного Оп. В. Марковича, подав Чалий в кн. за червень. Є там мова про його відносини до жінки Марії („Марко Вовчок“), про його горюванє і житє від сього часу, як жінка, кинувши мужа, виїхала до Парижа.

В кінці знаходимо в Київській Стариці спомини про людин, що біля заслуг для нашого письменства мають заслуги за-для нашої суспільности: маю тут на думці Григорія Савича Сковороду і ученого Омєляна Огоновского. З нагоди ювілею столітнього Григ. Сав. Сковороди в Харкові 1894 р. помічено в кн. за грудень три промови, виголошені на торжестві. Проф. О. А. Зеленогорський величає Сковороду-філософа, що ловив птицю і истину, зве його філософом-оптимістом, що не попалав в розчарованє за даремними ловами істини, згадує за його науку про вічність Божого розуму, вічність сьвіта, про його боротьбу з забобонами і атеїзмом. — Проф. А. С. Лебедев характеризує Сковороду-богослова, що був глибоко переконаний про се, „що дише всюди оживляючий в сїх Дух Господень“; що признавав людському розумови широке право участі в справах віри, поясненя релігійних питань і сьв. письма. — Проф. Д. І. Багалій в річи своїй про науку, житє і значінє Сковороди розбирає філософичний сьвітогляд Сковороди в справах віри, моралі (його теорія щастя), вихованя (перша річ вислідити природні

склонности індивідуума і вяти їх за основу до умислого, фізичного і естетичного його образованя), підносить його самосвідомість в справах і змаганях житєвих, його самовиреченнє і перехоже житє. Зібравши в одно змаганя Сковороди побачимо, що головними складовими частями їх були: змаганє до морального відродженя одиниці; безперестаннє шуканє правди; ширенє принципу широкої релігійної толєранції, боротьба з забобонами; демократизм, що вививє в його бажаню, дати просьвіту й низшим класам суспільности; повна згода між словом а ділом.

Про значінє невіджалованого галицького ученого, професора руської мови і літератури у Львівським університеті і широго громадянина-патріота Омєляна Огоновского, згадав тепим словом в некрольогу В. Н—ко (грудень). Подано було також коротенький некрольогу В. Александрова (лютий).

Привівши всі ті статті, в яких находимо вісти про наших письменників та їх твори, остає мені ще згадати про статті, в яких находимо вісти про науку в наших школах.

В першій лінії належить сюди дуже цікава замітка О. Кудринського про „Риторикку двадцятихъ годовъ въ Волынской семинаріи“ (грудень). Підручник реторики — се один великий збірник всіх енциклопедичних відомостей літературно-стилістичних, біо- і бібліографічних від Орфея аж до Ломоносова; один великий збірник пильних компіляцій з найрізномірніших діл, зроблений без годячої розваги. Цікаву находимо там характеристику наших народних пісень. Автор реторики видить в геройських руських повістях „дивну мішанину правдивого і ложного, благородного і низького, сьмішного і карикатурного. Зложені они людьми необразованими. Плян майже всіх дуже невдачний: нема там ні звязи подій, ні страстей, ні характерів, склад сухий, оповіданя розтягнені і наповнені часто повтаряннями одного і того-же. Словом грубий смак і невіжа — отсе характеристика сих повістей“.

Одначе автор не відмовляє їм „деяких хороших порівнань, вдатних видумок і щасливих виражень“. Цікаво, що ся думка висказана саме тоді, як збиранє народних пісень в Росії ставало чим раз живійше і як студії етнографічні находили собі чим раз більше прозелитів. Цевні вісти про се маємо в статті про університет київський в 30 роках, де студенти під проводом Максимовича вибирали собі часом теми до домашних робіт етнографічні, а відтак вістці до біографії О. О. Котляревського, славіста і професора київського університету (помер 29 вересня 1881 р.), в якій находимо його школярську тему: „Древняя Малороссія въ ея пїсняхъ“ написану гарним стилем, тепло і досить уміло зложену (квітень). Подібну нисьменну школярську вправу М. В. Гоголя про поселеня Славян подає В. Науменко (січень).

Тут належать згадати також про замітку (серпень) д. Титова про інструкцію київській академії з р. 1763, видану в київських єпархіальних відомостях р. 1893.

До історії наших печатень в давнині є всього одна замітка Ів. Каманина: „Къ історіи Кієво-печерской лаврской типографіи“ (май). Каманин, згадавши, що лаврські видання нечтані в початках 17 в. стрятинськими і острожеськими черенками, догадуєсь, що кв. Януш Острожський, ставши католиком, не міг стерпіти, щоби в його добрах печатались православні книжки, і певно тоді лаврська друкарня набула письмена острожеські.

Київская Старина призначає що-року чимало місце етнографічним статтям. Наведу цікавіші з них, В. Щербина (серпень) в замітці: „Къ історіи малорусскихъ фамильныхъ прозваній“ доповняє статтю Н. О. Сумцова: „Малорусскія фамильныя прозванія“ (Києв. Стар. 1885, кн. 2) кількома увагами про фамілійні клички XVIII в., що своїм повстанєм різнять ся від тих, про які писав Сумцов. Д. Щербина говорить про імена козаків і міщан-переселенців з лівого берега Дніпра на правий, переіменованих звичайно по місцям їх нового осідку або походження; про імена шляхтичів, що оселились на Україні під кінець XVIII в. і про імена вихрестів-жидів. Шляхтичі діставали нераз від народа клички згідні по хибам фізичним або імена виведені від назви батьків (Ковтун, Безносченко; Марченко, Захаренко(в)). Жиди-вихрести приймали звичайно імена панські на — ський (характеристично!), як: Крижановські, Добровольські, Цибульські.

Д. А. Синицький (вересень) згадує про звичай похорону на саях в Балтській уївді Подольської губернії і уважає його дуже спорадичним. Я замічу, що сей звичай існує ще доси в Галичині декуди на долах і в горах бескидських.

В. М. подає одну картину сільського сватаня, в якій танці в домі весільнім визначають ся ніяковими рухами, а пісні вже надто свободні. Взагалі однак є се гарна картина весільного свята з деякими церемоніями (грудень).

На останку огляду годить ся ще згадати про кілька статтій, що відносять ся до образів в малоруській історії і побуту. П. Н. Шугуров в статті: „Андріолли й Матейко, какъ авторы рисунковъ и картинъ изъ малорусскаго быта“ характеризує добре Андріоллого і Матейка. М. Ельвіро Андріоллі — Італієнець з матери Польки. В його ілюстраціях до „повісти української“ А. Мальчевського „Магуа“ зображене жите-бутє давньої України, тільки-ж головне місце не відведено там властивій людності України і в ілюстраціях нема вірности в зображеню типів і побутових умов. Ян Альойзій

Матейко — маляр патріот аж до тенденційности, старавсь зобразити минувшість Поляків в найпринаднійших для них красках і тому вибирав лише найсвітліші події з їх минувшости. До історії України відносять ся отсі його образи: 1) Hołd Bohdana Chmielnickiego przed Janem Kazimierzem pod Zbarażem — аквареля виконана 1859 р. 2) Hetman Zaporozża Eustachy Daszkiewicz, образ виставлений в Кракові 1874 р. 3) Bohdan Chmielnicki, рисунок з 1875 р. 4) Wieszcza ukraińskiego lirnika, картина, списана олійними красками 1875 р. 5) Wernyhora, prorok ukraiński, картина олійними красками, виставлена у Львові 1884 р. В його картинах нема вірности в зображеню українського побуту, бо на Україні він ніколи не був. Але-ж в його образах по українській історії не слідно ані антипатії ані посьміху в відношеню до Українців ним зображуваних: і Богд. Хмельницький і Дашкович і Вернигора вийшли з під кисти героями, в них втілена красота, міць фізична і духова (січень).

Н. Ш. в рефераті: „Картины изъ малорусскаго быта на кіевскихъ выставкахъ“ (март) розказує про образи, по-найбільше пейзажі з малоруського побуту, що находились на виставах „Київського товариства артистичних вистав“, перетвореного в р. 1894 з давнішого Київського товариства заохоти до sztuk, основаного 15 листопада 1890 р., — та Товариства мандрівних вистав.

В. Горленко подає (жовтень) кілька вістий про Боровиковського славного маляря руського; його церковні роботи в с. Тишаці Острожського уїада, звідки Боров. був родом, мають бути дуже красні.

Годить ся замітити, що й белетристика К. Ст. (сега року займає вона чимало місця) дає нераз цікаві етнографічні і історично-побутові всказівки — таке ширше оповіданє Познанського „Попок“ з побуту донських українців, етнографічне оповіданє Ф. Кудринського — „Утоплення“; д. Добровольський подає історичне оповіданє з запорозького побуту (Ярема), а оповіданє Ракитина „Академическій комисер“ подає деякі цікаві згадки з життя київських шкіл середини сега віку.

Нарешті треба згадати про бібліографічний відділ К. Старини — він доволі значний обсягом (містить окрім часописів яких книжок з 80) і різнородний змістом, але на жаль має якийсь випадковий характер.

О. М.

(Далі буде).

Перед виходом цього тому „Записок“ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько-українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Уроджений р. 1841 в Галячі, 1859 р. вступив він до історично-філологічного відділу Київського університету, а по скінченню габілітувався р. 1864 доцентом всесвітної історії тогож університету, де викладав до р. 1875. Від р. 1889 займав катедру всесвітної історії в вищій школі в Софії. Здоров'я вже від кількох років було підкопане тяжкою хворобою (аневризм аорти), від якої він і вмер 20 н. ст. червня в Софії. Передчасна смерть його задала болячу втрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє ім'я довговічною славою.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Тебеньковъ М. М. Происхождение Руси, опытъ введения къ исторіи Русскаго народа, ч. I. Древне Россы, Тифлисъ, 1894, стор. 196+2.

Книжка ся, скільки знаю, не звернула на себе уваги: незнає ім'я автора і глухий до наукового розвою кут, де вийшла книжка (з якого її й добути не легко буває), були тому причиною. Та треба признати, що заслугує вона більшої уваги, і перша половина її — огляд і критика справи про початок Руси, хоч не визначають ся оригінальністю, можуть на початок доволі добре з сею справою познаємиги.

Висловивши на початку жаль, що справа початку Руси тепер мало цікавить учених, автор, як кажу починає з огляду історії справи, ширше застановляє ся над норманською теорією (яку хоче називати германською), подає її головні аргументи і відповіді на їх антинорманістів (ст. 20—44) головну увагу звернувши на аргументи історичні і дуже коротко перейшовши філологічні, хоч вони для тієї теорії дуже важні. З теорії антинорманських коротко застановляє ся він над балтійсько-славянською і литовською і згадавши про різні етимологічні виводи руського імені (с. 44—66), застановляє ся знову над выводами — як він зве — скептиків, себ то групи учених, що скептично приймають літописну традицію (в історіографії ім'я скептиків прикладає ся звичайно, як термин, до гіперскептицизму школи Каченовського з 1-ої полов. сего віку). Тут подає він аргументи про існування руського імення на нашій території раніш літописної дати з короткою їх критичною оцінкою (зауважимо тут, що автор встоєє за руські хеландії 773 р., а життя Георгія Амастридського і Стефана Сурожського помилкою поставив віком пізнійше); потім

переходить до аналізу початкового зводу літописного, робить се одначе побіжно; головна мета его — довести, що в справі початку Русі автор зводу міг дуже мало користати з публичних жерел писаних. Далі спинившись на виводі руського імени від Роксолан у Іловайського, автор виступає взагалі супроти погляда, що імя Русі належало з початку одному народу, що передав его иньшим, підбивши їх під себе: на думку автора (с. 126 і далі), імя Русі з початку належало всім народам, які вилічує літописець в своїм трактаті етнографічнім; в сю категорію не вліє він одначе з народів русько-славянських — Хорватів Дулібів, Улуків, Тиверців, Кривичів, Радимичів і Вятичів, перших чотирох тому мабуть, на думку автора, що вони втратили звязок з иншою Русію (Дуліби?), три ж останніх — тому, що вони належали до иньших культур: Кривичи до литовського культу Криве (догадка давня, прийнята ще не що недавно Гедеоном), Радимичи і Вятичи — Радегаста і Святовита. Відповідно тому і Русь мала значіне релігійне і стоїть в звязку з русаліями, культом води — роси, що стояв в звязку хліборобским побутом; автор нагадує антитезу Русі і Християн в умові 911 р., згадку Гербертрейни про вивод слова Русь з корня арамейського Resissaia або Resaia — кропити¹⁾.

Сі останні догадки автора, звичайно, особливої цінни мати не можуть. Але перша частина — огляд справи про початок Русі для читача, що не має часу забратись сам до головніших праць сеї справи, як кажу, може дати користні відомости.

М. Грушевський.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, вып. I, содержащий поучения Луки Зидяты, м. Иларіона, Θεодосія Вел. и Кирила Туровск. изд. журнала Странникъ, под ред. проф. А. И. Пономарева, Спб., 1894, стор. V + 198.

Зазначаючи недавно головні потреби українсько-руської археографії, між ними поставив я зібрання пам'яток давнього (до пол. XIV в.) нашого письменства — розкидані по десятках видань; часто видруковані в додатках до різних праць історичних або теологічних, часом — в часописах давніх, лише з превеликим клопотом в великих бібліотеках можуть вони до купи зібратись. А таке збирання тим часом доконче потрібне при студійованню історії і історії літератури давньої Русі.

¹⁾ Мусимо, на жаль, занотувати охоту автора до нещасливих екскурсів в сфері фільольогії, напр. такий вивод слова брань — боронити ся — огочати себе бором (с. 121).

Зазначену потребу відчула редакція церковної часописи російської „Странник“ (виходить в Петербурзі), і наслідком сього була думка видавати „Памятники“: перша книжка їх тепер перед нами. Ба, помагає вона в сій потребі не багато.

Почати з того, що редакція не схотіла видавати всю давню літературу духовного й морального змісту (того-б властиве й треба, бо пам'ятки історичні й правні існують в більш приступних виданнях), а виділити з неї відділ церковної науки.

Однак границі сеї категорії зазначені дуже невиразно. „В нього ввійдуть як властиво давні руські церковні слова і казання наших найзнаменитіших церковних пастирів та учителів (границею давнього періоду редакція кладе кінець XVII в.) та і церковно-паренетичні твори, однорідні з ними що до форми, змісту і напрямку, хоч би анонімні, перекладені або такі, що не призначались просто для церковного ужитку (напр. багато церковно паренетичних статей і розправ в різних давніх руських збірниках), але запевно мали й мають більш менш важне значіння з погляду церковного, релігійної освіти і морального виховання“. Ба під сю характеристику підійде все наше давнє письменство ще й не тільки оригінальне, але й перекладане, бо ж оригінальне майже все може уважатись однорідним що до змісту з перекладами византийськими й перенесеними до нас утворами південно словянськими. А як не друкувати всього — то зостаєть ся цілковита довільність в виборі того, що має ввійти в сей збірник і що не має. Переглядаючи зміст першого випуска, ми бачимо, що з писань Θεодосія і Кирила увійшли тільки казаня ex cathedra; не увійшли паренетичні посланія Θεодосія, аскетична наука Кирила і т. и. Далі, писання, признані що до авторства за непевні, не заведені сюди (правда про одно сказано, що буде в одному з дальших випусків), так що з писань Θεодосія ввійшло тільки пять слів до братії, а з слів Кирила всім автентичних, до яких видавець додав два непевних (на нятидесятицію й про вчашанне до церк и), мотивуючи тим, що як вони писані й не Кирилом, та можуть бути прикладом відмінного від его слів на пряму в приповіді. Я думаю, що й взагалі б можна писання непевні, авторів яких не можна вислідити, видавати при певних утворах їх традиційних авторів (як то робить ся напр. з княсичними авторами), тільки тоді треба не обмежуватись на деяких, а всі такі писання замістити, зазначивши їх непевність.

Окрім неясного плану видання що до вибору писань, редакція, здаєть ся, не здала собі справи, якому читачу і яким вимогам має се видавництво відповідати. З одного боку ми бачимо змагання до задоволення наукових потреб — окрім поівянення попередних видань взяті в основу рукописні тексти, (так з Іларіоном, Θεодосієм, Ки-

рилом) часом нежити ще, так що збірник має дати поправішшу рецензію тексту, але разом з тим видавництво оглядаєтє ся й на пншу аудиторію: в передмові сказано, що пам'ятки видаватимуть ся або в оригіналі, „або в перекладі, як давня руська мова утруднює зрозу́мінє для сучасних читачів“. В сему збірнику видрукована в перекладі коротка версія слова про кривого й сліпого, але в нотатках, і на дальше обіцяно видання ширшої версії — може в оригіналі. Потреби тієї-ж аудиторії — „потреби школи і руської осьвіти взагалі“ мабуть мала редакція на увазі, коли постановила дати при кождому авторі вступну розправу. Але й тут не могла вона не оглянутись на пнший бік, і незадовольнившись популярними компіляціямц, заходилає коло самостійних розправ, взявши до того „деяких з відомих у нас знавців давньої руської церковної літератури“. Та зібрати серію наукових розправ — се справа не так легка; то-ж редакція тим утруднила свою роботу (з того мабуть вийшов принакковий вибір авторів для першого випуска, що й ідуть не в порядку хронологічнім), занадто побільшила обсяг видання (вступні розправи з нотатками займають трохи не половину книжки) і небагато побільшила наукову важність видання.

Перша розправа — про Луку Жидяту може бути типовим прикладом змагань — а на жаль такі статті трапляють ся не дуже рідко — сказати щось про те, про що властиве нічого або майже нічого не відомо; ідуть апріорні викладки, довільні припущення, на яких поверх за поверхом будують ся виводи і заключення; автор таким чином знає, що Лука був з роду значний новгородець, що Ефрем, номінат, попередник его, був грек, і для того его Ярослав усунув з причин „політичних і просьвітних“, що Лука заходив ся коло ширення книжної осьвіти — бо мав симпатію у Ярославі, що він проводив боротьбу з византийським впливом і т. п. і т. п. Трохи подібне вражінє робить і розправа про особу Кирила, хоч далеко здержливіше написана — автор ілюструє п'звійше проложне життє Кирила, забуваючи, що такі схематичні життє часто бували цілком безпідставні, як то й для руського письменства добре показували проф. Ключевський і Годубинський. Краще зробив автор розправи про Іларіона, зоставшись при коротких датах бібліографічних, та й про утвор его дав лише коротку безпретепсійну замітку. Ще коротше вийшов Феодосій. Про писання Кирила заміщена трохи ширша розмова, але мало дає нового. На жаль ніхто з авторів не зауважив осповішше двох питань, які насовують ся самі: одно — питанє автентичности, яке тут порушуєтє ся але з чужого голоса, і потім писання без ширшого мотивовання відносять ся до категорії автентичних чи непевних. Друге — про джерела сіх писань і їх відношини до византийського письменства; справа ся, правда, трактуєтє ся в нотатках до текстів

Кирила, але занадто коротко і загально; тим часом від знавців церковного письменства найскорше повинні ми ждати вясненія сього важного питання.

Нарешті не можемо проминути ще незвичайно високої ціни видавництва, призначеного для потреби школи й осьвіти — 2 руб. за книжечку малої вісімки, де тексти займають коло 100 стор. великого письма; тільки того, що предплатники „Странника“ набувають его за половину... Се не може не утруднити розповсюдненє сего видання, що — як то видно, мусить містити більше число випусків.

Отже — на закінченнє наших увах, признаємо користь сього видавництва в тім, що зробило воно приступнішшими декотрі тексти (Феодосія й Кирила), подало нові рецензії, але воно не усовує зазначеної вгори потреби — наукового, можливо повного видання текстів давнього нашого оригінального письменства. І сю потребу треба-б як скорше полагодити — сего вимагає і розвій науки і студії давнього письменства в школах висших.

М. Грушевський.

Никитській А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, Спб., 1894, стор. 48 (відбитка з Журнала Мініст. Осьвіти 1894, IV).

Ся розправа покійного варшавського професора, видрукована з его брульонів, може ввести в блуд своїм титулом: автор кладе границею „княжого і царського о періодів початок XVII в. і студіює переважно міри XVI—XVII в. північних країв — Московщини і колишніх новгородських земель. Брошюра складаєтє ся з двох розвідок — перша про міри хлѣба, друга — про міри земельні московські. Хоч таким чином річ іде про міри чужі, розвідка може й для нашої метрології стати в пригоді, як про все, що виросо на ґрунті нашого давнього устрою і побуту часів князівських.

М. Г.

Онежскія былины, записання А. О. Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. 1 (Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ), Спб., 1894, XX+62+597.

Великоросійські биліни Володимерового цикла являють ся галузію, хоч і змодификованою рішучо, давньої українсько-руської поезії народної, тому в певній мірі входять в сферу українсько-руської науки, хоч досі не висліджено в їх докладно, неважаючи на деякі поважні студії (Веселовського, Халанського, Дашкевича і ин.), те наше початкове зерно.

На жаль, значна частина збірок цих пам'яток давно стала раритетами бібліографічними, для ширшої громади неприступними. Таким раритетом давно вже встигла стати одна з найважливіших збірок того рода — небіжчика Ол. Гильфердинга († 1872), видана в двох великих томах р. 1873, зібрана в Оленецькій губернії, в околицях Онежського озера, де ще так живо переходила ся та устна поетична традиція. Щасливою отже була думка петербурської академії дати пове видання сеї збірки. Видання доручене акад. Вестужеву-Рюмину; се перед нами тепер перший том его; цілість має уложитись в три томи; білини подано в порядку географичнім, відповідно місцям, де їх записано. До I т. додано окрім короткої біографії Гильфердинга его розвідку про онежських сьнівців білини; до дальших томів мають прийти ще его дневник вандрівки, ноти мотивів, і повозладжений докладний покажчик імяний, реальний і філологічний.

М. Г.

Линниченко П. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., изслѣдованіе, Москва, 1894, стор. VI+240.

Шан. автор в ступнім слові сам каже, що его праця не становить собою нічого пілого, що не мав він заміру писати повної історії внутрішних відносин Галицкої Руси XIV—XV в., лише старав ся прослідити в історії кожного з трьох станів — шляхетського, крестянського і міщанського — процес переходу від старого руського устрою до нового, заснованого за польського правління, та зазначити сліди староруського права, які животіли ще тут в ті віки. Процес той переходу до нових порядків в Галицкій Русі важний тим ще, що в тій частині Русі два віки борше заведено нові порядки, ніж в останній частині України-Русі, — що прото вяснене того процесу в Червоній Русі причинить ся до вяснення такогуж процесу в тій останній частині Русі.

Що до методу, якого ужив шан. автор, то він головни описуючий, а рідко порівняючий, що полягає на порівнюваню інститутів галицько-русських з аналогіями в устрою українських земель в. кн. Литовського і московських, боячись, як каже, потрійної роботи, — а шкода, бо власне той метод уживаєсь новітніми часами у всіх науках яко найбільше користний і придатний до позитивних вислідів.

Задачу свою переводить автор в трьох главах, присвячуючи трем станам, ним описуваним, кождому по одній главі. Кожда глава не має окремо значення відділів, лиш шан. автор одним віддихом і без

упину говорить в ній про все і вся. Найширшою, а разом найліпшою вийшла гл. II, про селян; глава про шляхту значно менша. Третя глава дуже коротенька і писана нашвидку, та й не подає она нічого майже нового.

Глава I-ша: Політика польських королей и судьба древне-русского боярства въ Галицкой Руси XIV и XV віку переважно зводять вже попередю висловлене автором, в его „Критичнім огляді новітньої літератури до історії Галицкої Русі (Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1891) і розвідці — Правні форми боярського володіння землею в півд.-зах. Русі (Юридическій Вѣстникъ 1892). Щоби вяснити ті зміни внутрішнього устрою галицько-русського князівства, які внесло опановане князівства Польскою, розказує шан. автор в короткій долю Червоної Русі в XIV в. і переходить до устрою, запровадженого за польських часів; тут подає він коротку, але цікаву схему адміністративного устрою Русі, де зауважає такі характерні ознаки: змагане до централізації, одночасне існуванне деяких давних інституцій руських поруч з польськими і часті переміни в системі адміністрації; признаєсь одначе, що се централістичне змагане уряду, якому ніби противилньє децентралістичні змаганя шляхетські, дуже невиразно і слабо виступають в наведеним автором матеріалі.

Саму схему д. Л. представляє більш менш так:

За Казніра на чолі управи Черв. Русі стоїть староста, „capitaneus terrae Russiae generalis“; по при него був староста тільки в Сяноку, в інших городах воеводи.

Так само було за Володислава Опольського, тільки що з часом замість воевод заводять ся каштеляни, в Перемишлю староста. За Людовика на ново устанавляють ся воеводи, у Львові каштелян, в Белзі староста. Від р. 1387 росте число старост та воевод по городах.

В перших початках панования польського вимагав его інтерес сильної централізації, тому то старости мабуть, мали власть адміністративну, судову і воєнну. Воеводи здаєть ся, мали також значну власть, тому то Опольський заступав їх каштелянами, більше зависимими від старостів. Від Ягайла починаєть ся децентралізація, а з заведенєм польського права зменшуєть значіне старости, бо значна часть судової компетенції переходить на суди земські і шляхетські збори (colloqui, wiece). Також і власть воеводів упадає з побільшенєм числа старост, они стають підвластними тих послідних. Воеводи до XV в. були начальниками над старими руськими сотниками, заступивши давних тисяцьких.

Ані компетенція старост до воевод, ані відносини воевод і підпінших городських старост до генер. старости до тепер не вяснені добре. Здаєсь, що в початках польського панования воеводи мали значіне

пізніших старостів гродських, мали і самостійну судову власть (при чім генер. старости становили апеляційну інстанцію), але пізніше, як заведено староства на польській лад, втратили вони судову компетенцію; — протинно-ж гродові старости стреміли, аби увільнити ся в д. власти генер. старости, уважаючи себе за рівнорядних з ними королівських намісників.

До р. 1434, до запровадження цілковитого польського права, суд старостів був колегіальним: належали до него асессори з шляхти і урядники під проводом старости. Судились так справи права цивільного як і карного, а то після того права материяльного, котрому підлягав записаний, обжалований, т. є. русини після руского, вірмени після вірменского, поляки після польского. Асессорами бували в таких разях співплеменники обжалованого або завізаного. Тому то при польськїм старості в ті часи стрічаємо руских дяків і судіїв. Після р. 1435, з запровадженням польского устрою, суди розділено на земські і городські. В останнім провадить староста або в єго заступстві воевода і має приданого судію (*judex castri*); суд земський становив інституцію самостійну, независиму від старости, а складав ся з судії, підсудка і асессорів — земян. В другій інстанції рішав справи земского і гродского суду суд вічевий — *colloquium generale* — загальний з'їзд шляхти (*wielkie pogoczki*), що видавав також загальні постанови характеру законодатного, важні тільки в границях тогож земства. До гродского суду належав суд (юрисдикція) над населенєм, підлягаючим замкови, та в деяких випадках (*articuli castrenses*) над шляхтою і їх підданими. Всі иньші справи належали до земского суду, але все-ж таки з певним обмеженєм в справах цивільних (н. пр. до 30 гривен, або не могли робити актив о *resignatio bonorum hereditatorum*).

Віча збирались чотири рази до року в кождім земстві, а складались з висших урядників (*dignitarii majores*) і шляхти земства, а до ухвали (*laudum, statutum*) вимагалась, мабуть, одностійність.

По введеню польского права відбувають ся майже що року загальні соймики рускої шляхти (*conventio generalis terrestris*) в часі, стало невзначенім по кілька днів, найперше в Мостисках а опісля в Вишні (Судовій). В склад соймику входили архієпископ, перемиский і камінецький єпископи, львів. староста і каштелян, камінец. каштелян і иньші *dignitarii et officiales ac terrigenae Leopolienses, terrarum Russiae et Podoliae terrigenae*.

Повні протоколи тих сеймиків не дійшли до нас, тільки рішеня прав спірних цивільних, — тому й годі означити, які питання розбирали на сеймиках. З рішень справ спірних видно, що сеймики були апеляційними інстанціями для судів гродських і земських, а властиво третьою інстанцією, бо другою інстанцією, видно ся, були *col-*

loquia generalia поодиноких земель; хотяй і то піднести годить ся, що відносини тих „*colloquia*“ до „*conventio*“ до тепер ще не розсліджені добре.

По тому переходить д. Л. до виясненя обовязків, що лежали на галицькій шляхті в перші часи польского владіня і підносить цікавий факт, що зауважив вже був др. Пекосинський — відміни що до сїх обовязків в Польщі і Галицькій Русі.

Тимчасом як в Польщі наданя шляхті виглядали як акт односторонній, що згадує тільки о правах, привілеях обдарованого, при наданях земських на Червоній Русі в тім часі, стрічаєм майже виключно акта обосторонні: не тільки вичисляють ся пільги та привілеї того, кому надано (наділеного), але й єго обовязки. А перший обовязок — повинність воєнна з наданого ґрунту. Шляхтич, що посідав на Черв. Русі землю, обовязаний не тільки сам ставитись на перший поклик короля до походу, але поставити з свого ґрунту певне означене число узброєних людей.

Другою важною ріжницею надань на Черв. Русі — се обовязок присутности наділеного шляхтича в Русі. Мотивом до того обовязку мало бути змаганє короля заложити собі на Черв. Русі боєву силу, для охорони тої завойованої області від забіганок сусідів.

В наданях Володислава Оп. виступає для таких надань термин *ius feudale, vasalle*, тож д. Л. уважає се перенесенєм на руский ґрунт західного феодального устрою. Супроти такого погляду виступив проф. Грушевський в своїм начерку галицького устрою (Варское староство, гол. IV), доводячи, що сї обовязки могли зложитись самою практикою без такої рецепції, тільки західне назвище до них було приложене. Зате годі заперечити виводу д. Л., що отже не в інтересах короля, а шляхти галицької лежало цілковите зрівнанє устрою галицького з польським — таке зрівнанє й наступає за Ягайла — для шляхти *in jure polonicali*.

Главу закінчає автор узгами про долю рускої шляхти в Галичині; на думку єго, як довго в XIV в. ішла уперта борба про о Русь між Польщею, Литвою і Уграми, як довго королям польським залежало на тім, щоб не дразнити корєнного руского населеня, королі старають ся милостями і пільгами прихилити до себе городи і висні верстви, потверджають їм давні наділи земські, навіть наділяють новими землями, поводять ся милостиво з володарями земських участків, юридично необезпеченими, а сули признають тим послідним право до родових і набутих участків, наколи они доказували сьвідомством „сусідів околичних“ давність свого посіданя (засидженє права власности); — але річ змінилась від часу, як 1430 р. Єдлинскою привілеєю заведено польське право на

Руси, а р. 1434 зрівняно руску шляхту черв. Руси і Поділя в правах з польською шляхтою.

При кінці XIV в. польська шляхта утворила вже окремішній замкнений стан, що володів певними правами та привілеїями.

Цілковитий, родовий шляхтич польський, що посідав *plenum jus militare*, був особою привілеюваною, володів землею на праві абсолютної власності, *jure hereditario*, необов'язаний до жадних повинностей, крім служби воєнної, та намішав конечно до якогось гербу.

Деякі боярські рускі роди може дістали шляхецтво ще в XIV в., але загальна нобілітація руских бояр мусіла наступити при зрівнянню черв. рускої шляхти з польською.

Рускі бояре не могли мати грамот на своє боярство, бо в давній Руси боярство не було станом, ані придворним чином (урядом), тільки веретвою суспільности, що відрізняла ся своїм матеріяльним положенем. Тож цілковите зрівняне наступило 1434 р., видить ся, тільки що до більших, виднійших родів боярських через адаптацію польськими шляхетськими родами. Далеко більша часть боярських родів мала бути виключеною від шляхотства, однак — після польських прав — той, хто доказав своє родство з признаними шляхтичами, діставав тжкже шляхецтво.

В сорокові літа XV в. часто подибують ся в судових книгах львівської землі процеси між польськими шляхтичами а давними рускими землянами (дрібними боярами), що не посідали жаданих грамот на свою посілість із за посідання участків (*sortes, dzielnicy*). Король Володислав Ягайлончик, потребуючи помочи шляхти до воєнних виправ, щедро роздає землі, городи, замки на Черв. Руси польській шляхті — як каже Длугош — майже всі записав або заставив. Польська шляхта виганяла з них давних руских володарів, нерас наїадами, узброєним нападом. В більшости випадків удавалось тим давним руским посідачам удержатись при посідаю, доказуючи давність свого посідання (*ab avis et proavis z dziada i pradziada*) та неприналежність майна до короля а крім того часом добитись признання шляхецтва. Вигнані давні рускі властители утікали до Татар і з ними разом пустошили Русь.

Ті бояри, що зістались на своїх дрібних, участках перебували ріжну долю. Як довго не добились польського шляхецтва, не належади до жадного стану, знаного польському праву, себ то ані до шляхти, ані міщан ані кметів закріпощених. Тож попадають в економічну зависимість від старостів або і від суєїдних шляхтичів. Сі останні змагають ся їх закріпощити, они же самі уважають себе свободними а навіть „*nobiles*“. Судові процеси із таких спорів кінчать ся ріжно. Одним боярам удаєсь виграти признанє шляхецтва, иньші попадають в кмети. Ще одна часть стає на службу до замків яко „служки“, „служки“, яко сторожа, погоня до ви-

конаня розказів державі або старости, до розвоження листів і розказів, пізнійше також зв. „путві“ (від слова „путь“) і т. и. Взагалі виконували они дуже ріжну службу: поліційну, адміністраційну, воєнну при замках, а за те діставали невеликий кусник землі.

Глава II. Судьба крестянского населенія Галицької Руси XIV і XV в. найбільша обсягом (с. 71—209), становить разом, як сказали ми, найціннішу частину праці д. Линниченка. По коротких увагах над становищем селян в давній Руси і в Польщі, автор наводить актові термини, під якими виступає селянство галицьке XIV—XV в. ріжних категорій:

Що до правного положеня поділяють ся на вільних і невільних (*liberi, illiberi*). Невільні — раби (*servi*), коланні (*kalanny, kalennik, caleny, calenik*), ординці і сотні — всі не мають права розпоряджання своєю особою. Вільні звичайно звують ся *homines, kmethones* і ділять ся на підставі повинностей на данників (*tributarii*) і служебних (*servitores*), а ті послідні на конюхів, сокольнічих, загородників, корчмарів (*propinator*), бортників. Що до економічного положеня ділять ся на *possessionati (osiadly, locati)* і *impossessionati (podsadek, subses)*, — перші-же після занятого обшару на *arealis, curialis, curista, dwornik, podworzysczny*. Далі автор переходить ріжні категорії селянств на основі актового матеріяла, почавши з невільних.

В Гал. Руси довго після заведеня польського права, що непризнавало невільництва, існувало ще невільництво (*servi, illiberi, kalanny*), — а повставало або через купно, або відданє в невільництво за недодержанє з'обов'язань, застав себе, жінки та дітей. Купно могло відбуватись лише поза границями Польщі, а відданє в невільництво за недодержанє з'обов'язань могло наступити лиш на час. З кількох наведених судових актів виходить, що торгівлею невольників займались жиуди, вірмени, італіяни; — що католиків (христіян) не можна було продати в неволю; — що невольник силатою ціни купна-продажи міг викупитись; — що закон противив ся неволеню свободного чоловіка. Наколи-ж не вважаючи на те все невільництво все ще існувало і по р. 1435, то причина в тому, що введепе польське право належало тільки до тих, що підлягали *jurі Polonico*, а иньша людність судилась кожде на підставі свого права, руского, німецького, вірменського, татарського. Тому то невольники, закуплені за границею можна було відпродувати в границях Гал. Руси, та можна було самого себе, або жінку і діти віддавати в застав і продати в неволю „на підставі руского права“.

Коланні, коланники (значіне слова не ясне) — се також несвобідні, невольники, але не цілковиті. Они привязані до землі, не мають права виходу, але їх свідощтво в суді важне. Могли они, здаєть ся, мати

майно, укладати деякі горожанські умови, і вести процеси через повномочників. В XV в., здається, коланні доповнялись не тільки походженням від колянників, але і добровільним вступленням в категорію коланників, — що видно з декотрих випадків було для свободних завидним, бо колянники не платили податків, тільки відбували повинности. В Гал. Русі коланні стрічаються лиш в землях королевських і церковних.

До числа невільних належить і кляса ординців, що знаходилися в Львівській землі в Солонці, Журавці, Германові і ин., — а в Галицькій землі в Холоневі. До назви „ординців“ часто додавано „*homo regius, servus regalis*“ — що означало зависимість їх від короля та принадлежність до него. Ординці були привязані до місця, але володіють майном, стають в суді за свідків, мають самоуправу, підвладні старості. На основі привілеїв з р. 1501, наданої для Солонки і Журавки, людність тих сел мала на потреби короля давати підводи, а зато мала право вольного торгу в тих городах, і володіла землею без оплати данин. Таке положення ординців (взагалі зовсім схоже з литовськими „путними боярами“) радше можна уважати за упрівіліговане ніж невольничозависиме, особливо, що королі завсе обстають за ними проти самоволі урядників та старостів. Ординці вибирали собі тіуна (тивуна), котрого потвержає король. Що до походження ординців і їх назви, то ш. автор прихильється до погляду історика Соловєва, що були то рускі невільники, викуплені від орди і поселені на княжих землях. По думці шан. автора службу путну, ординську могли приймати на себе люди з різних верств суспільних, бояр, міщан і селян, а сновняли її не тільки ординці родом, але і иньше населення, наколи єго правительство перевело в ту службу н. пр. з служби тяглої.

По нашій немірдайній думці, наколи нема в актах піде сліду, щоб „ординцями“ були невільники, відбиті або викуплені у Татар, або щоб то були Татари, полонені і поселені на рускій землі, — належало б прийняти, що назва „ординці“ надана випадково тим людям, що мали обовязок, відбувати якусь службу що до орди, чи то їздити з послами або гонцями, чи то пильнувати нападу татар на шляхах (так то думав про литовських ординських слуг В. Антонович).

Дальше клясою людей невільних, на думку автора, мали бути люди сотні. Тільки книги судові Саноцької землі заховали слід про „сотню“ та „сотних“ в селах руских, що належали до Саноцького замку. „Сотний“ дістає від старости службу т. є. поле і інвентар, а зато привязується він до землі, або радше до служби, підіймаючись до певної служби вічно, — може однак за себе поставити иньшого чоловіка спосібного. По смерті сотного поле і інвентар вертає до старости, що

може їх надати наслідникам. Сотними можуть бути так селяне як і міщане. Сотня становить громаду, під проводом десятника, а відповідає круговою (солідарною) порукою за кожного свого члена, за єго втечу. В звязку з сим висловляє автор гадку, що давня руска організація сотень і тисяч не була земскою, докняжною і всенародною, а штучною, воєнно-фінансовою організацією підзамкового населення княжого періоду; тисячці же були урядниками княжими, що з часом набули значіння земського урядника.

Переходячи до людности вільної, зазначає автор, що вона в XIV і XV в. жила на різних правах, а головна маса на рускім праві; з початком польського панованія приходять і иньші права. В половині XV в. майже половина сел Гал. Русі построєна була на німецькім праві. В таких селах судівництво належить вже не до держави а до пана, є домініяльне. Далі в'являють осадні на праві волоскім.

До кінця XV віку вільний вихід селян був допущений, бо шляхта, недавно поселивши ся, мала в тім інтерес, щоб стягнути як найбільше поселенців до себе, тільки залежав той вихід від доповнення певних умов; вже з другої половині XV в. подибується в актах судових цілу масу спорів а то в Галицькій землі, і від 1507 королі на просьбу шляхти заводять в Черв. Русі польське право, заборонює вільний вихід селян. Але й давніше вихід вільного селянського населення (окрім невольників, кабальних, колянних, ординців і данників) був можливий лиш в те саме право, н. пр. з руского в руске, — а се, видно з того, що би більші користи другого права не забили більше поселенців, хотяй вже сама „воля“ т. є. новопоселенців на певне число літ від обовязків всяких могла вабити поселенців. Хто визивав селянина до себе, мав то обявити пану або при чужій шляхті або при двох свідках та при визванім селянині та заплатити му за привіл на вихід платню, відповідну до економічних відносин селянина, окрім відроблення всіх обовязків.

Хто сидів на рускім праві, міг виходити лиш на Різдво в день, а плата за вихід („поклон“) виносила за селянина з цілого дворища 1 гривну, а з пів дворища пів гривни. З кожного села на рускім праві могли виходити лиш ті, що перевисшали десятки селян н. пр. при десяти селянах не міг вийти жаден, а при 12-ти могли вийти 2. По думці автора — суть се обломки давнішого устрою часті рускої людности на сотні, — бо друга значніша часть жила громадсько-родовими дворищами, які, здається, теж лучились громадскою звязкою і спільно відбували повинности. Вихід, *reclinatio*, називається ся також „отказ“, а хто визиває — „отказчик“.

Подібні формальности були потрібні і при виході з волоського права; лиш що плата виносила, здається, 12 грошей, та не вимагалось означеного речинця до виходу.

Услівя виходу з німецького права значно відрізнялись від тамтих, — були докладніші, бо кожний селянин на с'їм праві відповідав лиш за себе; завівши передше з солтисом окремі умови, міг він вийти в кождім часі, але мусів або продати своє поле або осадити на нему спосібного чоловіка, *locare suum agrum*.

Окрім права виходу червонорусский селянин XIV і XV в. мав право судової оборони в загальних судах (горожанских і карних), право власности до рухомого і нерухомого маєтку, та певну самоуправу. Але в загальнім суді селяне являють ся лиш в справах з шляхтичем, міщанином і селянином другого пана, як не підняв ся вдоволюти позівника на своїм доміняльнім суді.

Першою інстанцією судовою був суд заступника громади а то в селах на рус. праві — атамана і тіуна, в селах на волоскім праві — крайника і князя, в німецьких — солтиса. Там суд той був громадским, судом „*homines obci*“ „*obzey*“, при солтисах же — лавників (*scabini jurati*). Другою інстанцією був суд самого пана дідича, був він також не одноличний, але складав ся з *judices, homines obczy*, правдоподібно на взір земского суду в судії, підсудка і писаря, а судилось на підставі норм права запізваного. Третою інстанцією були загальні суди, *judicium theutonicum, castrens, generale*.

Селяне Черв. Руси мали також в певних розмірах самоуправу, а то громади на рускім і волоскім праві заховували її з давна, а громади на німецькім праві набували уставними грамотами; та висліджене обсягу її досить трудне. Обсяг залежав від того, на яким праві жила громада. Та з актів не все можна о тім довідатись, а то, що з виданих а почасті із невиданих судових книг в тім напрямі можна було зібрати, є дуже мало, так що не можна собі виробити суду про діяльність старорус. селянської громади, навіть про судову компетенцію (про суд вічевий або конний).

Від початку володіння польского в Черв. Руси німецьке і волоске право дуже розповсюдило ся, бо шляхта охоче переводить людність своїх маєтностей з права руского на привігідніше волоске, а особливо німецьке. В XV в. сліди права руского в актах Санюцької землі вже ледво стрічають ся; в актах Львівської стрічають ся тіуни, а Галицької атамані значно частіше. Польске право відносилось з давна дуже неприхильно до селянских громад, а зріст доміняльної власти теж прикорочував одну з важніших фракцій селянської громади — а то судову.

Німецька громада суцно відріжнялась від славянських громад вже що до способу володіння землею членами громади і з погляду участі кожного члена громади в громадских справах. Солтис німецької громади устроював громаду, він нею розпоряджував, він відповідав перед паном (як сам не був паном), та мав власть поліційну, адміністративну і судову. Вибрані присяжні суду німецького цілком різнять ся від суду вічового, а право німецьке, на основі якого судили, зовсім чуже було для населення, при звичаєного до свого звичаєного права.

Руска сільська громада XV в. стратила вже багато своїх характерних особливостей, она має характер переживани припадково захованих слідів давного порядку, загал яких складаєть ся на слабій образ діяльности давної рускої громади.

І так з 2-3 актів, досить незрозумілих, ш. автор виводить, що в Гал. Руси мусили (особливо в королевских і церковних маєтностях) існувати звязки громад, „*коми*“, подібно як в литовській Руси. Ш. автор хоче добачити те існуванє союзів громадских в частім появленю старців, виключно в спорах о границі земскі, і людий обчих, сусідів. Перші звуть ся в актах лат. *starcze, seniores, antiqui homines, sevio proveci*, в рус. часом „свідомі старці“, а другі „*obczy, ignoti, vicini, alieni, homines extranei*“.

В спорах про границі земельні кожда сторона покликаєть ся на кілька старців з околиних сел, а ш. автор добачає в тім відгомон давного часу, коли тоті околні села могли становити одну цілість.

Так само виразови „обчий“ підсуває автор значіне „общий“. Коли до певних справ вимагалось свідоцтва „обчих“ людий, то після автора мали то бути люди, що давнійше належала до одної цілости, були „обчі“; вираз „обчий“ мав би слідом за унадом звязку громадского стратити своє первістне значіне, і вже перемінити ся на синонім до „чужий“.

Нам видаєть ся однак, що ті жерела, на котрі покликаєть ся ш. автор, на дають певної підстави до так смілих виводів про існуванє в XV в. в Гал. Руси громадянских союзів, хоч би в розкладі.

Самі громади сільські потерпіли вже багато в своїх старинних правах, каже дальше автор. На основі актів з XV в. він так реставрує права громади в княжій періоді: сільська громада мала значну самоуправу, сама вибрала свою старшину, атамана (віт турецкого слова *адман*, у татар начальник пастухів) тіуна, здаєть ся, і св'ященника, відповідала солідарною (круговою) порукою за своїх членів, ділила землю і розкладала податки між своїх громадян, судила своїх громадян, заступала в спорах з третими особами.

З тих обширних прав позістало в Гал. Руси в XV в. вже мало що: з актів видно, що вибрала громада собі тіунів, що громаді призна-

валось право віддалити попа, що громада розділювала повинности між громадян відповідно до великості оброблюваного участка; про компетенції судові громади мало є жерел, однак помимо домініальної влади, суди громадські не тратять діяльності своєї.

Переходячи до опису внутрішнього устрою волоских сел або радше сел на волоскім праві, автор зазначає, що такі села були заселені не виключно виходцями з Венгрії і Трансильванії, але также місцевим населенем, притягненим різними вигодами того права і по можливості виясляє їх устрій.

Кілька і кільканайцять сел в якійсь околиці становили „країну“, а на чолі її стояв „крайник“. На чолі громади стоїть князь. В чім полягала звязь сїл одної країни, годї знати. З люстрації XVI в. виходить, що всі села одної країни збирались рік-річно 2 рази на збори (віча), де відбувались також суди при участі підстарости (всєводи або каштеляна) і палворного судії або підсудка. В склад суду входять окрім того крайник, князі волоских сїл, попи і представителі громад. Засідання суду називають ся „*termini Valachorum*“, а рішались на них так справи карні як і цивільні на основі обичаїв волоского права (кара, пеня, побиралась скотом, вівцями). При описі складу того суду шан. автор троха не ясний. Раз каже, що на вічах відбував ся суд в присутности офіціальних урядників, висше наведених, другий раз каже, що „такі засідання відбувались лиш при участі князя і других заступників громад“ яко надзвичайні судові сесії, що відрізнялись від віч. З замітки автора, ще на таких вічах мабуть рішались справи загальні для всеї країни, розбирались взаїмні претенсії різних громад жалоби на князів и т. н. виходилоби, що склад суду вічевого був зовсім иньший, ніж звичайного суду, та що до компетенції обох тих судів належали зовсім иньші справи, та що суди з князів і заступників громад не були „екстраординарні“. Однак ш. автор близше не розяснює нам тої різної компетенції так окремих судів.

Що до компетенції самих волоских громад, то громада заступаєть ся за своїх членів круговою (солідарною) порукою, сьвідчить про добру їх моральність, відповідає загалом за різні претенсії, рішає спори граничні. Громада має громадску землю, і нею розпоряжає. Повинности і роботи відбуває загалом. Проступки, сповнені в границях громади, доходить громада. Наколи викритий або посуджений винovníк очистить ся перед громадою, она заступаєть ся за ним перед властїю і присягає за его невинність, в противнім разі князь арештує винovníка і віддає в градський суд, до якого належало остаточне рішене карної справи.

Поля розділені були на різні участки помежи селян, і кождий платив відповідну своему участкови плату, а крім того громада платила за-

галом за пусті дворища, за поля нерозділені, за окупи від роботи — і то спершу натуралїями — сирами, рибою, вівцями, дичиною, опісля грїшми (в люстраціях 16 в. всі данини переведені на гроші). Розумієсь, що розклад тих плат довершувала громада.

Про становиско і власть крайників мало що відомо для браку жерел. З люстрації XVI в. можна лиш те знати, що крайником назначає староста котрогось князя, що єму підлягають князі, що крайники засідають в суді, виконують постанови суду, беруть уділ в розграничуваню сїл їх країни, а за те беруть по справі з кождого, що має, вівці. Однак яка власть крайників над населенем, над князями, чи могли усувати князів, годї знати, і борше ні, бо у всіх привілеях на волоске князівство князі відповідають лиш перед паном або старостою.

Що до власти, роли і дотації князів волос. звїсні жерела дають нам далеко більше відомостей. Роля волоского князя подібна до пімецького солтиса так, що часто князь волоского села зветь ся солтисом. Привілеія на князівство, на заложенє села на волос. праві, надавались так селянам як і шляхті. В XVI в. солтиства і князівства находять ся по більшій часті в руках шляхти. Дотация князя складаєть ся так з земельного надїлу як і з дохождів від селян. Звичайно дістає князь 2—6 дворища або ланів вільних від чиншу та право обробляти ще дворище за оплатою чиншу, дальше мати млини, фолюші, корчми, стави, пасовиська. На своїй землі може князь осадити загородників (чиншівників) та ремісників. Третя часть всіх селянских чиншів і судових податків, колядки і пащцини 2—6 день річно становили головну часть князівских доходів.

Князь поперед всего обовязаний до військової служби. В громадї має адміністративно-полїційну власть. Князівства роздавали володарі (пани, часом старости) або за дармо, за певні услуги, або з заміром, щоб пустки приносили дохід, або просто продавали, і то звичайно на власність дїдичну. Князі могли потім у королів добувати затвердження при вїлегїй. А власність та обїймала не всю землю князівства, а лиш право побору чиншів і иньших доходів, дальше землю, виключно для князя призначену.

Головна ріжниця між солтисом пімецьким а князем волоским в тім, що солтис підлягає виключно тільки своему нанови, а князь крайникови та вічу своєї країни, — а крім того компетенция волоскої громади значно більша від пімецьких громад: до суду громадского волоского належить вся громада, а суд пімецький складаєсь з солтиса та вибраних лавників.

Характерною властїю волоских сїл є уплата повинностей худобою, єї продуктами і дичиною, бо головна робота волоских сїл — годівля худоби. В XVI в., як бачимо з люстрацій, повинности ті перемінені вже на гроші, хоч назва ще осталась (за *pstraga*, за *sarne* і т. д.)

Так н. пр. в Самбірскім старостві пересічно з одного дворища загальна данина виносила 2 ал. 21 гр., а саме „подимше“ виносило 2 гр. Про села німецького права каже автор дуже коротко, здаючись на попередні розправи, особливо розправу проф. Владимирського-Буданова.

Переходячи до важного питання про права селян на володінє землею, зазначає автор, що багато фактів промавляє за тим, що селяне XV і XVI в. уважали свої участки за власні і свобідно ними розпоряжались, але *de jure* не були нічим забезпечені, їх право власности було властиво спадщинним ужиткованєм, подібно як солтиство; але те бувало за-звичай убезпечене правним актом, та з часом шляхта або викуплювала солтиство або вирост відбирала особливо від нешляхтичів. Тим легше приходило шляхті відбирати від селян їх участки, необезпечені правним актом. Найбільше розповсюдженою формою посідання землі були в Черв. Русі дворища або двориска (*curia, area, domus*) т. є. господарска одиниця з полями орними, сіножатями, лугами, лісами і иньшими вигодами.

Що до повинностей селян на праві рускім, та волоскім, з XIV—V в. відомости дуже бідні; більше їх є про повинности селян на німец. праві, і можна більше менше прийняти їх за міру повинностей на других правах, бо повинности і на других правах поселених мусіли зближатись до повинностей селян на німец. праві, наколи дідичі хотіли удержати населенє в своїм селі.

Повинности селян на німец. праві складались з таких частей: 1) з грошового чиншу для дідича більше менше від 8 грошей до гривни з лану*), 2) з церковної десятини від 1 до 6 гр. і 1 *ferto*, 3) з натуральних повинностей від 1 до 3 мір хліба, часом 2 курки 12 яєць, 4) з паньщини, що подибуєть ся аж в XV в., коли то вихід селян вже обмежено, та шляхта, осідаючи, сама взялась до управи рілі і потребувала робучої сили, а то по найбільшій часті по 14 день річно з лану, — 5) з повинностей для держави і суспільности — себто подимщини по 2 гр. з лану, воєнщини, обовязку поправляти замок, мости і т. д. Повинности ті зросли в XV в. а ще більше, в XVI в. а особливо паньщина через те, що господарка фольварчна шляхти зросла. III. автор обчисляє на гроші всі ті повинности і доходить до того цікавого досліду, що вся сума повинностей з лану виносила в XV в. і; 1 гривна чиншу + 2 гривни за 4 міри хліба + 6 грошей за десятину +

*) Лан бував не одинакий. Лан малий, зв. флімандский, хелмінский або шродский = 30 старим польським мортам; лан більший, франконский або німецький = 43¹/₂ мортамі, менші лани були поділами великих франконских, і так більший кметій обіймав 21¹/₂ мортів, а малий кметій 12 мортів.

1 гріш за кури + 2 гроші подимного + 1 гріш за яйця + 3¹/₂ гривен за паньщину — всего 7 польских гривен або рахуючи міру хліба за ¹/₂ гривни = 14 мір хліба т. є. одна третя часть озимого урожаю. Розмір той в порівнянню до повинностей з XVI в. ще дуже уміркований. Які були повинности поселян на рус. праві годі знати, бо не дійшли документи ерекційні, а потому, що видить ся, на рускім праві осель нових вже в XV в. не закладано. Повинности мусіли бути більші ніж у поселенців на німецькім праві, і тут вся громада загалом обкладалась тими повинностями, по більшій часті натуральними. Вільше звісні повинности селян на волоскім праві. Они, займаючись ховом товару, сповнювали свої повинности товаром, худобою і єї продуктами, але взагалі розмір тих повинностей в XV в. був ще дуже невеликий, а паньщини, видить ся, не відбувало ся.

Глава III- Міщанство в Галицкій Русі XIV і XV в. найбільшійша що до нових відомостей і дослідів, і автор сам каже, що галицкі міста ждуть ще свого історика, хоч признає, що з богатого матеріалу архівального в послідних часах багато вже видано.

По коротких увагах про городский устрій в давній Русі, автор зазначає над впливом німецького права, що запанувало за часи польські. Наслідком єго було відріженє городів від „землі“, а з ними разом вдирались в давню демократичну руску громаду — виключність та аристократизм. Згодом різко відділились дві класи: повноправних міщан і неповноправних мешканців (передміщан); і між першими знов замітні два розряди: патріційів (богате купецтво) і плебеїв, хоч правної різниці між ними нема. Нарешті до сего прилучалось виключність національна.

Надаючи городу німецьке право, королі не зносили ріжних громад (руських, вірменских, жидівских) лиш з поліційного і адміністративного погляду були они підвладні городській управі. Що дотичить судової компетенції, то в справах між громадянами ріжних громад судили мішані суди. Декотрі історики Львова (Лозінский) утримують, що Русини в городах становили лиш віроісповідну громаду а не правну, з правильною організацією. На те зазнає автор, що для Русинів стала обілість в городі і доступ до повних горожанских прав були обмежені, що Русини яко неповноправні сиділи по передмістях, де, як довго не сягала юрисдикция міського магістрату, повинні були мати свою організацію, юрисдикцию і право. Але судові акта виказують, що людність передмість підлягала в адмініс. і судовім взгляді замковому урядови. На чолі заряду передмість стояв, видить ся, воєвода, під ним сотекі. Людність передмість жила на рус. праві і судилась в замку на основі тогож права.

Замітка та автора троха неясна. Нам видить ся, що висказ, ніби Русини сидіти могли лиш на передмістях — не доказана та не конче правдива і найменше що до Львова, бож всім відомо, що іменно у Львові Русини, Вірмени мали свої улиці серед міста, на що до нині вказує назва улиць.

Але і сам автор, покликуючись на документи і акта судові, в кінцевім устуді згадує кілька разів, що Вірмени були поселені частию за мурами города а частию в городі самім. А Вірмени так само, як Русини, яко іновірці, не мали повних прав.

Кінцевий уступ (стр. 219—238) описує права Вірмен і жидів а головно в городі Львові. Короткий змісл того опису такий, що так Вірмени як і жиди мали свою громадску окрему управу, свої суди, своє право. Магістрат Львова з одного боку а старости з другого посягали від часу до часу з ріжним успіхом на ті права, але все-ж Вірмени аж до р. 1784 судились на основі свого права. Жиди, вистаравшись ще у короля Казимира о значні привілеґія, уміли пізнійше при помочи маґнатів обходити королівські рішення, що обмежували їх надужитя.

На сему кінчимо огляд змісту цікавої розправи д. Линниченка. Головна єго заслуга в тому, що він використав велику суму друкованого актового матеріялу в Акта grodzkie і ziemskie, доповнивши єго деякими і невиданими жерелами і на підставі єго дав першу картину суспільного устрою Галичини в перші віки польского панованя. Які-б не були при тому помилки і недостачи, се вістаєть ся важного заслугою автора.

А. Д.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммисіей для разбора древнихъ актовъ, часть восьмая, т. I: Матеріалы для исторіи мѣстнаго управленія въ связи съ исторіей сословной организаціи, Акты Барскаго староства XV—XVII в. К. 1893, ст. II+126+372+1 табл.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в. К., 1894, ст. 274+495+1 карта.

В IV томі „Записок“ була вже замітка про I-й том восьмої частини „Архива“, й меж иньшим привитано там було перехід київської Археографічної Комісії до видання юридичних актів, яке розпочато двома томами актів з исторіі місцевої адміністраціі та організації станів по провобічній Україні. Хоча як і у виданих ранійш виданнях Комісії багаті документи і навіть цілі відділи мали лише якийсь звязок з зазначеними тут справами, так в видані тепер томи заведено не тільки документи, що з'ясовують спеціально исторію уряду й організації станів, але

й иньші, що належать до иньших сторон житя південно-східної частини колишньою Подільского воеводства, яку частину головним чином обіймала територія] Барського староства; особливо багата тут колекція актів що до колонізації сего краю та земельної власности. Такі документи, хоч просто й не відповідають зазначеному в титулі книжки замірові, тут й геть то на місці, бо подають матеріял до обмалюваня з усіх боків краю за відому епоху й таким чином докладно з'ясовують ті інституції та відносини верств, які виникали в краю; — тільки так і можно докладно простудійовати відомі загальні питання, фіксуруючи їх у одній якійсь місцевости, а не малюючи їх повішеними десь під небесами. Вибрана-ж для студії місцевість — Барське староство — має великий інтерес через характер своєї исторіі та її насельників, то ще й тим, що до сего часу було видано мало документів, які належать до сего краю. Видані тепер акти містять у собі силу нового матеріялу, що належить не тільки до Барщини, але й до західного Поділя-Камецького староства.

У першому томі видано 181 документів XV—XVI вв. Більшість поданих тут документів XV в. належать до першої половини віку: се переважно грамоти королів Ягайла та Владислава III тубильцем та Полякам на подольські землі, вже ранійш заселені. З другої половини XV в. таких грамот видано тільки три: відомо, що у сей час південно-руські землі дуже спустіли від татарських наїздів та певної байдужости Польщи що до сих земель, от через що й роздача земель на Поділю стає рідшою. Серед виданих документів другої половини XV в. трапляють ся такі, що дотикають ся взагалі Поділя й виясняють деякі непевности, що істнували до сего часу у историчній літературі, як от нпр. акт про викуп р. 1464 Каменця від Михайла Бучацького, грамота про маѣтности Каменецької католицької катедрі 1498 р. З початком XVI в. починаєть ся енерґична колонізаційна діяльність що до південно-західного Поділя, й у сей абір заведено багаті грамот — надаль королів Олександра та Сигизмунда I на ріжні села. Особливо багата колекція актів починаєть ся з 1537 р., коли королева Бона розпочала на Поділю свою колонізаторську та організаторську діяльність. Тут ми зустрічаємо: привілеї осадникам Бара, що поділяв ся тоді на три юридично відріженні громади — Польський, Руський та Горній Бар, наданне маґдебурського права як Барови, так й иньшим містечкам Барського староства, роздача великому числу місцевої шляхти ріжних пустинь задля залюднення їх, промін земель в інтересах королевщин, урегульованне відносин староств до ріжних осадників Барського староства и т. и. У другій половині XVI в. бачимо вже з актів усе більший та більший натовп у Барщину чужоземців, якім з кінцем сего віку польський уряд охоче роздає грамоти на відібранне земель від давних тубильців-господарів, яко без-

правних. У тому-ж першому томі поміщено дві ілюстрації Барського староства рр. 1552 та 1570. Трапляють ся документи, що характеризують побут барської руської шляхти, от напр., заповіт Герасима Радіовського 1598 р., а також різні розділи, розмежування, суперечки за майно і т. и.

2-й том вище названого „Архива“ містить у собі 160 актів XVII—XVIII вв., й додаток до актів. В сему томови особливо якое аж приголомшує численність королевських грамот першої половини XVII в., виданих Полякам на придбання різних земель від неправних володарів, с. т. місцевої української шляхти. Далі, в виданих тут актів ми бачимо, як ся патентована шляхта, з королівськими „листами“ у руках, наїдає на місцеву шляхту і на підставі права більшістю відтягає у свою власність їх „дідини“. Тубильці відступають, але не усі; деякі більш сміливі вдають ся до короля й як коли досягають мети.... Хмельницина перерива такий розвій подій. З половини XVII в. видані у 2-м томі акти дуже різномірні своїм змістом, дають багатий матеріал, щоб виобразити собі суд у колишній Барщині, уряд її, відносини верств. Тут цікавий тестамент гетьмана Івана Виговського (1664 р.), що містить у собі оповідання про обставини осудження його та передсмертні розпорядження. Акти XVIII в. дають матеріал не тільки для тієї теми, яка постановлена у заголовку книжки, але й для других сторін тодішнього життя у Барщині; тут ми знаходимо силу вказань на церковно-релігійні відносини, етнографічні ознаки околичної шляхти, її побут родинний та громадський й т. и. У додатку до 2-го тома поміщено 144 NN.: се документи in extenso та реєстри, межі ними має велику вартість реєстр подимного 1493 р., з якого знати, о скільки було залюднене Поділля в кінці XV в. (сим реєстром користовав ся уже й раніш д. Яблоновський для своєї статті під заголовком: „Podole u schyłku wieku XV“ — *Ateneum*, 1880.)

Видані в двох вище названих томах акти взяті головним чином з актових книг Київського Центрального Архиву, з Коронної Метрики Московського Архиву Міністерства Юстиції та Варшавського Головного Архиву. Подано документи й з приватних рук, але таких дуже мало. Приватні архиви подольських панів, думаємо, були-б дуже користні для історика, але вони і мало відомі й до їх трудно доступити ся. Небіжчик д-р Ролле дуже широко користував ся сим матеріалом, але через те, що сей матеріал не видано в оригіналах, то й праці д-ра Ролле багато трапили що-до документальности.

Зібранне яктів виданих у двох томах „Архиву“ й вступна широка студія про Барське староство належить М. С. Грушевському; ся студія вийшла окремими книжками, то ми й поговоримо про неї окремо. До другого тому „Актив Барського староства“ додана карта південно-

східного Поділля XV—XVIII в., а у кінці книжки акуратно зладжений покажчик людських та географічних імен у обох томах.

Ю. С.

Грушевській М. Барское староство, историческіе очерки, 1894, ст. VI + 308 + 1 табл.

Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки“. К. 1894, ст. 309—400 + 1 карта.

Як вже сказано в попередній рецензії, названі тут книжки — є то вступна студія до виданих у першому та другому томах восьмої частини „Архива Юго-западной Россіи“ документів. У передмові до своєї праці автор каже, що, вибираючи тему та сносів її оброблення, він мав на увазі дві засади: перше — переконання в тім, що багато фактів з українсько-руської історії вимагають непохибного стверження, а сего можно досягнути тільки детальним студійованнем фактів внутрішньої історії межиншого в їх територіяльнім звязку, а друге — він вибрав для такої студії Барське староство, або південно-східний куток колишнього подільського воеводства, тому, що ся місцевість і в історії й у сучасному життю заховує в собі багато цікавого. Оригінальна виключність устрою та побиту сего краю лежить, так сказати, в архаїчности його; тут, на межах Польщі та Литви, дуже довго заховувались старосвітські руські риси в устрою адміністрації, організації верств, побуті людности і т. и. Ще в XVIII в. місцева околична шляхта, з народности українська, заховувала багато давніх ознак, і отсе то перш за все привабило автора простудіювати сю місцевість, а потім він перейшов й до широкої студії над історією Барського староства.

Праця д. Грушевського є то вельми пильно оброблена історія південно-східного Поділля з найдавнішх часів до кінця XVIII століття. Викладаючи історію автор головним чином звернув увагу на історію залюднення сего краю, на форми володіння землею та організацію верств і уряду.

Стежучи долю південно-східної Подолії, не можна не бачити, що з самого початку, як вона виступила на історичну арену, ся країна живе в виключних історичних умовах. Так, уже в XII — XIII в. в сїм краю, що стояв межі двома окремими землями Побожем та Позизєм зустрічають ся дві колонізаційні течії — київська та галицька. Потім, після злучення Побожа й Позизя під властю Литовців (тоді виступає й одно ймення — Поділле), тут, на південно-східнім Поділлі, знов зустрічають ся дві течії — полонізм, що йшов з західного Поділля та Галицької землі, але доволі легко й тільки, як кажуть, по верхам зачіпає східні краї, й тубильний руський елемент, що міцно тримаєть ся своєї

рідної землі, що дає допомогу Свидригайлови в його боротьбі з споляченим Ягайлом, й що відержав стільки нападів культурних й некультурних чужинців. Після прилучення Поділя до Польщі, східна частина її зостаєть ся на межах Польщі, Литви та „диких поль“, де гуляли Татари. Ся погранична країна, багата своєю природою, приманювала до себе Поляків, і польський уряд щедро роздавав землі Полякам, що шукали щастя, але турботне, повне небезпечности та боротьби життя над кордонами не до смаку приходило ся сім приходням, і більшість з них швидко збувала з рук своє майно тубильцям. Міцно держать ся тут тубильці — селяни та шляхта що знокон віку оселили ся тут, ще перш ніж зайняли край Поляки. Ся тубильна, українська людність вмiла приладитись до тяжких обставин побуту сієї землі, вмiла й обробляти землю своїми мозольними руками й козакувати — бити ся з ворогами; вона-ж була й самим певним колонізатором сего краю. Коли р. 1537 королева Бона викупила давню Ровщину, південно-східне Поділе, засновала тут Барське староство, перейменовавши старе місто Ров у Бар, дала організацію сьому краю й трохи захистила єго від татарського руйнування, то у сій організаторській та колонізаційній діяльності головну участь брала місцева людність, місцева українська шляхта, як вже випробований у тяжких обставинах надкордонного життя елемент. З к. XVI в. в Барщині зміцняєть ся польський елемент поміж господарями земель, а в купі з ним зростають й усі соціальні хороби тодішнього польського суспільного устрою, от через що, коли о половині віку Хмельницький обізвав ся до українського народу, Барська українська шляхта, тай селяни не ухилились від тодішньої війни за волю... З того часу, як Барське староство перейшло до приватних людей (спочатку до екс-гетьмана Виговського, потім до польських магнатів Любомірських), й як засноковно край після турбот XVII—XVIII в., тубильна шляхта, зменьшена під натиском польської еміграції, що відбирала на основі правній від споконвічних володарів їх дідівську землю, понижала ся правно, входячи на службну верству, що своїм станом близько підходила до селянства, а то часом і просто — переходячи в селянство. Але одначе-ж ся шляхта не зникає, як се трапило ся в західнім Поділю, а зістаючись низшою верствою суспільства, вдержує свої етнографічні риси, свою мову, свою віру увесь час, навіть до тепер. Д. Грушевський дуже пильно, но крихті, зібрав у свою книжку відомости про шляхетські тубильні українські родини Барщини XVI—XVIII в. й таким чином став першим істориком її. Шкода тільки, що про сю шляхту немає відомостей після XVIII в. Дуже б цікаво мати відомость про сегочасний побут сієї стратотерної шляхти, яка тепер записана то до селянства, то до міщанства, то, нарешті, до шляхти (дворянства). Але се вже праця не історика, а етнографа.

До сего додамо, що за-для повности малюнку минулого життя Барщини у книжці бракує історичного нарису етнографічних ознак тубильної шляхти; правда, се й не було метою Київської археографічної комісії, що видала акти Барського староства, й через те д. Грушевський не завів їх у свою студію, та брак сей зповняєть ся надрукованою раніше розвідкою д. Грушевського (у Київській Старині 1892 р. й окремою брошюрою) під назвою: „Барская околичная шляхта до к. XVIII в.“ По дорозі зауважимо, що межі надрукованими д. Грушевським у VIII частині „Архива Ю.-З. Россії“ актами є цікаві відомости про церковно-релігійне життя Барщини XVII—XVIII в. От напр., тут є два документи з 1622 р., що дотикають ся якихсь непорозумінь межі Шаргородськими (тепер містечко Могилівського повіту) православними та уніятськими попами, де шаргородський ділч Томаш Замойський підперав уніятів. З других документів (виданих проф. С. Т. Голубєвим у V книжці „Чтеній кievскаго историческаго общества Нестора лѣтописца“) ми довідуємо ся, що у Шаргороді була чимала колотнеча межі православними та уніятами, що тут міщани та козаки навіть вбили одного уніятського попа, що раніш був православним шаргородським протопоном-намісником, й що львівський православний єпископ Ієремія Тисаровський писав до шаргородських міщан окреме посланіє з приводу розпочатої межі ними унії.

Нарешті ми не можемо не подякувати д. Грушевському за єго кошовну працю з історією Поділя, яка до сего часу не дуже то приваблювала вчених, що працювали над українською історією. Тоді, як Київщина та Волинь простудійована вже доволі широко на підставі архівного та археологічного матеріалу, Поділе не може похвалитись кількістю присвячених її минувості книжок. Тепер західне Поділе та Брацлавщина дожидають таких наукових та безтенденційних студій, як праця д. Грушевського з історією Барщини.

Ю. С.

Иловайській Д. Смутное время Московского государства (Смутное десятилѣтіе русской исторіи 1603—1613), окончаніе исторіи Россії при первой династіи, Москва, 1894, стор. 343).

Від р. 1876 др. Д. Иловайський почав видавати свою Історію Росії; своєю метою поставив він задоволити вимаганням не тільки історичної науки, але й штуки, а головну вагу положив на історію політичну, признаючи (в передмові I-го тома), що „народня маса є тільки етнографічним ґрунтом, яка з себе виводить діяльні особи“, тому „історія переважно має справу з особами, що стоять на чолі народа, і вза-

галі з тими діячами, через яких вона виявляє себе в різних сферах історичного розвитку". Таким чином д. Іловайський став на той же ґрунт державної переважно історії, на якій стояли Карамзін і Соловєв, в протилежність тому напрямку, який так ясно виставив в де-котрих студіях Костомаров і новітня українська школа, хоч при тім д. Іловайський далеко ширше уділював місця і внутрішньому устрою й культурному життю народа, ніж ті його попередники. Пильно студиюючи новітню історичну літературу, він надавав в значній мірі і наукову вагу своїй праці, яка з огляду на ті вимоги історичної штуки мусіла наближатися до форми популярно-наукової. Маючи на меті „заховати історичну перспективу, себто виставити на перший план важне і основне“, він оповідав плавно і легко, в гарній і приступній формі, не заступаючи над суперечними питаннями, уділяючи їм місця хіба в „увагах“, при кінці тома, й то не дуже. Таким чином перейшов автор почавши від кінця IX в. (справу про початок Руси автор розслідував в своїх окремих „Разысканіяхъ“) аж до початку XVII в., в чотирох чи краще п'ятьох томах (бо I складається з двох окремих книжок — київський і володимирський період), що містять до півтреті тисячі сторін. Галицькі читачи могли ближше познаєтися з його працею з частин, заміщених в III, IV і VI томах Історичної Бібліотеки; треба признати, що найдавніша історія, розсліжена автором з точки федеративної чи краще — краюї, на яку став він ще в давніших працях своїх, може найліпше йому удала ся. В дальнім оповіданю автор оглядав паралельно московську і литовську державу, в окремих начерках, сполучених механічно, як то й мусіло бути і доводило лише потребу студійовання окремого, як окремих тіл політично громадських. Та не вважаючи на приступну форму, на цікавість і свіжість наукову деяких частин, історія д. Іловайського не знайшла, адаєть ся, широкого вступу в громаду; вивожу з того, що I т. і досі не діждав нового видання. Наукова критика також не дуже симпатично їх приймала, а проти III т. в деяких часописах більш поступових навіть з'явили ся й дуже гострі рецензії; публіцистична діяльність автора в ultra державнім і національнім напрямі мусіла вплинути на такі не дуже симпатичні відносини.

Останній том цілком належить до історії московської, обіймаючи виключно зверхню політичну історію московського царства в період т. зв. Смутного времени, себто від Димитрія Самозванця до обрання царя Михайла; таким чином том сей не зачіпає безпосередно нашої історії, як попередні, хоч міг би, бо українські контингенти брали значно участь в цій тій боротьбі, а Сіверщина відіграла дуже важну роль — ба внутрішньої, громадської історії того часу автор не дотикаєть ся, хіба в побіжних, випадкових згадках. А то шкода. Власне, „смутний час“ вибив Московщину з звичайної колеї державної, в громадським життю

пробудились давні, притиснені ремінісценції, жите громадське виявило ся в формах надзвичайно характерних і цікавих; на то звертали вже увагу (пригадаю хоч би давню монографію небіж. Щанова -- Великорусскія области и смутное время), але й досі ся сторона докладно не вистудійована. Без поясненя внутрішнього життя не може бути добре зрозумілою ціла та „смута“, то хвилюване мас народних, на то не вистарчить самої династичної причини.

Автор своїм звичаєм не входить в аналізу джерел, суперечних відомостей, даючи скрізь виглажене, красне оповідання, позбуваючи суперечки такими фразами -- як „по деяким відомостям“, розв'язуючи непевності або категорично, або — зрідка — гіпотетично. Такий спосіб особливо трудно перепровадити з „Смутним часом“, що має масу трудних, непорішених, хоч дуже детально з'аналізованих питань; деякі уваги над ними (при кінці книги ледви чи можуть задовольнити, і для наукової свідомости в сему часі користнійшою зостаєть розправа д. Бестужева Рюжина, заміщена в журналі Мпн. Нар. Провєдц. 1887).

Для публичности праця д. Іловайського буде цікавою; він пильно розглянув ся в науковій літературі й подає свіжі відомости, а написано то все дуже легко і приступно. Уважаючи на сю аудиторію, однак запотуємо деякі саники оповідання, що здають ся нам не відповідними. Книжка починаєть ся з таких виразів як „адскій замысль“, „гнусная польская интрига“, і їх можна подибувати й потім („гнусное дѣло“, „плут“ — самозванець. „задубенная польская голова“, „коварные интриганы“ etc.); такий спосіб оповідання не помагає й трохи розумінню цілої справи і надають оповіданю букет не такий, якого вимагає повага наукова. Не вважаємо за добру манеру й покликуванє до причин провиденціальних (напр. 161, 215, 246); вайревійшній християнин не буде покликуватись до них, виводячи який небуть закон математичний — думаємо, що теж належить і до історика. Обидві манери нагадують часи Карамзіна — sit eis terra levis! Що до поглядів автора занотуємо, що він признає Самозванця I за особу окрему від Гр. Отрєнева, за свідомого обманника, родом з України, тільки ініціативу цілої справи не знає кому надати, нав'язуючи її разом і Мнишкам і Л. Соціяї; признає в якійсь мірі популярність Самозванця в масах, індеферентизм єго в справі пропаганди латинства, але відкидає відомість про єго план походу на Польщу. Тушинського Самозванця вважає за поповнича з Білоруси, і єго виступленє нав'язує тимже особам, що виставили першого (Мнишкам, Вишневецьким, Соціяї). Признає боротьбу партій при виборі царя Михайла (хоч і часто виступає проти погляди Ервіна Вауера — с. 322) і істнованє умов при виборі, а головну роль подає в справі виборчій митр. Філарету і Шере-

метеву. В двох додаткових главах дає загальний погляд на той час і застановляє ся над особою Самованця I-го.

М. Грушевський.

Полтавская битва и ея памятники, составили: преподаватель Петровскаго Полтавскаго кадетскаго корпуса И. Фр. Павловскій и офицеръ-воспитатель капитанъ В. Мих. Старковскій, Полтава, 1894, ст. 124+24+III.

Після загального начерка війни Петра з Карлом XII описуєть ся облога Полтави, сама полтавська битва і характеризуєть ся коротко її значіння для Росції. На сему кінчаєть ся властиво — історична частина книжки (до 57 стор.). Історичний начерк — популярний, навіть поверховий, і написаний трохи піднесеним, торжественним тоном, в російсько-патриотичному напрямі.

Далі подана історія тих памяток, що стоять тепер на місці полтавської битви. Кілька памяток єсть у самому місті. Першу памятку спорудив 1778 р. П. Руденко, приватна особа, на спомин того, що батько єго вибавив ся з шведського полону. З початку сего віку були поставлені колони на тому місці, де Келлин витав Петра, коли той в'їхав у Полтаву і на місці, де одпочивав Петро після битви. Заховалась ще до сего часу й церква (власне один приділ її), в якій молив ся Петро. На самому місці битви ще Петро звелів насипати могилу і поставити хреста. 1828 р. поставлено нового хреста. 1856-го збудовано церкву в византийському стилу, чотириконечну з 5 банями. 1890 р. положено поширити сю церкву. Окрім того на „Шведській могилі“ збудовано сегочасним полтавським архієреви Іларіоном школу, заведено парку, садок та город.

До книжки додано скільки десятків усяких віршів, що писались коли з приводу полтавської битви, „реляція“ про сю битву, два листи Петра, медалі, що звелів зробити Петро на сей випадок, та показані джерела, якими користувались автори.

О. Л.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, т. 93, спб. 1894.

Сей том історичного збірника є уже 8-м томом матеріалів законотної комісії Катерини II. Ся цариця, як відомо, своїм указом 14 грудня 1766 р. звернулась до всіх верств суспільства імперії, щоб вони вибрали своїх депутатів в „комісію Уложенія“, і дали їм свої „накази“

(французькі cahiers), в яких би висловили свої нужди та бажання. Такі накази і були надіслані. Сей том містить кінець наказів від шляхетства — накази шляхетства Оренбурської губ. та накази шляхетства Новоросійської губ. — і початок наказів від міст — накази міст московської губ. Для нас більш цікаві накази шляхетства Новоросійської губ. Таких наказів — 12, от шляхетства осажених тут гусарських та пікінерних полків. Накази сі в більшості невеличкі і висловлюють вони бажання майже однакові. Є скільки наказів, що цілком — навіть в виразах — нагадують один одного (Наказ CLIII та CLVII). (Мабуть автор був один, бо і в тому, і в тому на першому місці підписав ся — подкоморій Павло Кочубей).

Характерна ознака усіх наказів — се є не прохання чого-небудь нового, а лиш затвердження та виконання попередних законів, та скарги, що сі закони не виконують ся, як слід. Більш всього цікавить шляхетство Новорос. губ. питання про шляхетський титул, „дворянство“, та шляхетські ґрунти. Всі накази на першому місці мають сі бажання. Вони просять царицю, щоб за новоросійським шляхетством були признані права однакові з шляхетством великоросійським. Се зовсім зрозуміло, коли ми пригадаємо, що давніх шляхетських родів в Новоросійській губ. майже зовсім не було, і грамот, чи то польських, чи російських, на своє „званіє“ ся нова шляхта не мала жадних. Вона лише своїм становищем de facto належала до „шляхетського стану людей“. А тим часом, не маючи затверження в своєму шляхетстві, новоросійське шляхетство не тільки своїми послугами не здобуло особливої опіки державної власті, а навіть од великоросійських урядників терпіло зневагу.

Цікаво те, що й шляхетство Новоросійської губ. прилучалось в своїх наказах до тієї антицентралізаційної течії, яка проходить вкраєно через усі накази від українських мешканців. Воно дуже часто нагадує урядови про „права та вольности, які на основі пунктів Богдана Хмельницького російська держава присяглась виконувати“; тільки се своє покликуння новоросійське шляхетство обмежає економічними потребами, правом володіння своїми ґрунтами та податками, не простигаючи його до адміністративного та судового устрою країни, отже ся автономічна тенденція виявляєть ся без порівняння слабше як в Гетьманщині.

Питання про ґрунти для новорос. шляхетства є самим пекучим питанням. ґрунти свої шляхетство одержувало чи то на основі гетьманських грамот, чи через купню у козаків, чи просто займанщиною. Через се документів на свої ґрунти більшість шляхетства не мала. Окрім того се молоде шляхетство накупило собі землі після указу 1736 р., яким заборонено купувать ґрунти у козаків і, таким чином, воно володіло

землею не по закону. З заснованям Новосербії чимало шляхетських ґрунтів з пограничних полків відійшло до Новосербії, і вже деякі ґрунти було відібрано, а деякі призначено до відібрання. На скарги шляхетства, „провінціальна канцелярія“ одслала його до указу 1736 р., на основі якого воно не мало права володіти сими ґрунтами. Друге некуче питанє для шлхти новоросійської — питанє посіпльства. Посполиті не були затвержені за землею і мали вільний перехід від одного пана до другого, і через те часто траплялось, що шляхтич володів лиш ґрунтом, не маючи жадного посполитого. Вважаючи на таке сумне економічне становище своєї веретви, шляхетство прохало царцю: затвердити за ним ґрунти в тих межах, які воно мало поперед; дозволити куплю ґрунтів, як то воно було за гетьманів; затвердити посполитих за землею, щоб вони не мали права вільного переходу до другого пана (бажання, як ми бачимо, не дуже симпатичні).

До сього спеціально-шляхетського вимагання прилучаєть ся ще бажанне більш загального характеру. Великим злом на Україні того часу були так звані салдатецькі постой великоросійського війська. Україна та Новоросія з поводу турецьких війн була ніби постійним військовим станом. Військо пробувало тут і в літку, і зимою по кватирах, і мешканці повинні були утримувати його на своїй шні, не одержуючи від уряду жалної плати. Коли додати до сього ще тяжкі податки, „рублевий оклад“, та чималі „недоїмки“ (залежності податкові), побачимо, що жите мешканців, особливо посполитих, було досить важким. Через се шляхта в наказах вимагає, щоб їх посполиті були зовсім вільні від постой, щоби „недоїмки“ були подаровані, а податки або теж скасовані або поменшені хоч би в половину. В сьому вимаганню шляхетство теж звертаєть ся до всіх „вільностей, прав та привілецій, на яких прилучив ся Б. Х. з військом запорозьким та всім народом українським до Російської держави“. Коли ми додамо вимагання вільного роблення горівки на шляхетських ґрунтах та прохання декотрих полків щоби плату ґрунтами за службу уряд перемінив на грошеву плату, що перелічимо, здається, всі потреби та бажання шляхетства Новоросійської губернії.

С. Лаврцький.

Ludwik Finkel *Historya uniwersytetu Lwowskiego* do r. 1869, Льв., 1894, 344+XVI.

Рік 1894 становить в історії львівського університету епоху: сьогож бо року відкрито при нім виділ медичний. З сеї причини, як і з нагоди вистави краєвої, поручено проф. Л. Фінкелю і С. Старжинському написанє історії університету.

Книжка, що єї маємо перед собою, є першою часткою сего квілейного діла і вийшла з під пера проф. д-ра Фінкля; обіймає події з давніших часів по р. 1869.

Перший розділ сеї книжки розказує історію шкіл львівських по р. 1771.

Перші звістки є з р. 1400 — про школу парохіяльну, переіменену р. 1412 в школу метрополітальну; копець XVI в. приносить дві школи: греко-славянську православну Ставронігійского братства і єзуїтську колеґію, що спровадив латинський архієпископ Дмитро Соліковський — єї мала бути противвагою впливови школи православної.

Отгій колеґії надав король Ян Казимір 20 січня 1661 титул академії зівнуючи єї в правах а академією краківскою і замойскою; була се справа єзуїтів, вони боялись, щоби у Львові не засновано академії православної: угодою гадяцкою р. 1639 заноручено православним право заснованя двох академії з тим, що де они будуть, не буде вільно засновувати иньших шкіл. Єзуїти боялись, щоби сеї другої академії не засновано у Львові, де вже так успішно розвивалась школа ставронігійська і постановили випередити Русинів. Щоби однак акт фундації став правосильним, треба було на се ухвалити сойму. Виступили проти сеї фундації академії краківська і замойська, виступила і суспільність польська, між иньшим подаючи яко мотив се, що не треба дразнити Русинів, передаючи академію в руки єзуїтів; сойм не прийав дилімому поміж свої конституції. Справа осталаєсь нерішеною аж до р. 1758, в якім Август поновив акт фундації; другого року пишно відбулось відкрите єзуїтського університету; та пішли протести, і король казав замкнути академію. Рік 1773 приніс удар — скасованє ордену єзуїтів, а з тим перестала існувати і академія у Львові.

Під властикою австрійскою, здавалось, справа взяла кращий оборот, почались реформи в шкільництві. Цісар Іосиф II актом з дня 21 жовтня 1784 засновав у Львові університет, зложений з гімназії, чотирох виділів, і наділив єго прзвом промованя докторів і вибираня ректора; з сям були сполучені обидві духовні семінарії центральні — грецька і латинська, перетворені з давніших єпархіяльних. Університет поміщено в будинку потринітарекім, де инні стоїть Народний Дім і друга мійська церков; на чолі університету стояла консисторія, зложена з ректора, деканів і сеніорів виділів. Але заснованє університету не принесло результатів таких, якби можна сподіятись, не піднесло ні поступу науки, ні свободи научуваня. Всі професори під карою мали приказанє читати лекції тільки з приписаних „Vorlesebuch-ів“, від яких ніяким способом відступати не було можна.

Як сказано, духовних семінарій було дві; там і подавались науки, а не на університеті; лекції йшли в латинським язичі. У Русинів було вельми мало таких кандидатів, щоб були підготовлені до наук університетських, себ-то таких, щоб покінчити гімназію; треба однак було щось зарадити сему бракови, щоб придбати потрібне число душпастирів руських, що з погляду науки стояли-б на рівні з латинськими. Єпископ Петро Білянський подавав всякі проєкти, подавила їх і губернія — і по нещасливих пробах домових корепетицій, цісар Йосиф рескриптом з 9 марта 1787 засновав при руській семінарії провізоричний руський інститут підготовчий. В рескрипті тім було сказано, що аби зарадити бракови душпастирів гр. к. обряду, поки не буде досить таких кандидатів, що перейшли школи підготовчі, засновуєть тимчасовий інститут руський для тих, що не знають язика латинського. Вихованці его мають вчитись всего того, чого вчать ся иньші теологи мовою латинською, в язичі руським; але щоб дати їм ще якесь передвступне образование, поки приступлять до науки богословія, мають перше вчитись 2 роки філософії в руським язичі.

Рівночасно ззивано священників, щоб своїх дітей посилали до гімназій і таким способом підготовляли їх на кандидатів богословія.

Як низко стояла тоді освіта у Русинів, виразно ілюструє рескрипт з року 1796, що ставляє мінімальне условіє прийнятя до інститута укінчену четверту „нормальну“ клясу; давніше, видно, вимагано ще менше.

З дат фреквенції сего інститута згадати ще належить, що в році вітвореня було 32 вихованців; за час істнованя припадає максимальне число 76 на р. 1803, мінімальне 20 по р. 1795 — впрочім звичайно число вагаєть між 30 а 40. Знесено його 1805 р.

Перші професори філософії були Петро Лодій і Ян Земанчик (Огоновський II с. 49 згадує ще Павловича); на виділі теологічним здибуємо ся з іменами професорів Русинів Ангеловича, Гарасевича, Гриневецкого, Шанковського, Білецького і Скородинського, що викладав так як і Ангелович по польськи; на иньчих виділах не подибуємо ні одного руського назвиска.

Разом з університетом засновано і бібліотеку, куди увійшли книжки колегії євуйтської, а також з скасованих монастирів — між тими з 11 василіяньських, зі Скиту і т. и.

З смертею цісаря Йосифа II почато усувати його реформи — прийшла черга і на університет. Зразу віддано управу його комісії урядників губерніяльних, далі заведено директоріум, а 1805 знесено зовсім університет а переіменовано в ліцей. Так було до р. 1817, коли цісар Франц I позволив відкрити на ново університет, однак поки-що без виділу медичного. Перетворенє університета *de nomine* не принесло однак

de facto жадної зміни: професори і спосіб викладаня осталиєть ті самі, зміна була хіба лиш така, що на філософії впроваджено язик німецький і заведено надзвичайну катедру язика польского. Рішучу переімену в системі наук приніс сей рух, що потягнув за собою переімену устрою всеї Європи. Рух 1848 р., одбивши ся в цілій Європі, не минув і Львова, а руйнуючи мури старого університету розсадив відразу і заплісний апарат шкільний. Домаганя свободи науки і научаня не остали ся без наслідків, пішли рішучі реформи на поли шкільництва, університети дістали устрій такий, який і досі удержав ся.

Для Русинів була се доволі щаслива хвиля. 1849 дістали катедру язика і літератури руської, обсажену Головацким, коли Поляки доперва 1856 дістали на катедру язика польского Малецького. На виділі теологічним викладають по руськи Ціпановський і Костек; бачимо тут і иньших Русинів як Черлюнчакевича, Сембратовичів Йосифа і Сильвестра, Крипціцкого, Делькевича, Сарніцкого. З роком 1862 дістають Русини на виділі правничім дві надзвичайні катедри, коли Поляки ще зовсім не мали польських викладів; аж за Голуховського в наслідок его горячих старань 1867 заведено язик викладовий польський.

Се бувби коротенький огляд змісту сего цінного й обширного твору; написаний він на підставі перворядних жерел рукописних і друкованих (автор користував ся також і рускими працями як Головацького, Огоновського і Барвіньського) з властивою авторови докладностею науковою і об'єктивною. З подробиць замітити хіба належить се, що пишучи про еклезию Маркіяна Шанкевича (ст. 286 нота 1), за „nieobyczajne życie“ (в акті директоріяту виділу філос. д. 23. XI 1832 сказано „wegen eines jugendlichen Vergehens“), належало було додати, що сим неморальним вчинком було тільки всего, що прихвачено Маркіяна нічною порою в кофейни Орелього.

В. Барвіньський.

Starzyński Stanisław. *Historia uniwersytetu Lwowskiego. Część II (1869--1894)*. Льв., 1894, стор. 442.

Продовженем праці Д-ра Л. Фінкля, що написав історію університету Львівського до р. 1869, є згадана праця д-ра С. Старжинського, професора виділу правничого тогож університету. Хоч ся друга часть історії університету має обнимати час від р. 1869, то однак автор сягнув кілька літ в зад і розповів просторо історію повільного усуваня викладів німецьких у Львівським університеті і заміни їх викладами рускими і польськими. Перші дві суспендури на виділі правничім з руским язиком викладовим установило правительство вже р. 1862 тоді, коли ще викладів

польських, крім викладів історії літератури і польської мови від 1856 р. зовсім не було. В рескрипті міністерияльнім читаємо причину основаня сулєктур руских, а то, що правительство має намір „достарчити язку руському на виділі права відповідне поле до наукового розвою, а заравом, щоби вдоволити практичній потребі“. Вже в вимовім піврочю р. 1862 став викладати процес цивільний д-р Омелян Лопушанський, конценіст прокураторії скарбу, а процес карний д-р Володислав Сроковський. Д-р Лопушанський викладав процес цивільний з малою перервою (в р. 1864/5) аж до вимового півр. 1873/4, т є. до часу, доки єго на службу державну не перенесли зі Львова. Право цивільне став викладати в р. 1870/1 Др. Сроковський, покинувши від 1867/8 криміналістику, що її від 1867/8 обняв доцент права карного д-р Ів. Добрянський. Право цивільне мало відтак знаменитого професора від р. 1873/4 до 1890/1 в особі д-ра Ол. Огоновского, а бія доцента д-ра Добрянського став в р. 1886/7 викладати право карне д-р Стебельський і викладає його до тепер, іменованій 1892 р. надзвичайним професором. Інших викладів руских на виділі права не було і нема.

Перші виклади права римского в язичі польськім зачались донерва в р. 1866/7, отже чотири роки після введеня викладів руских; викладати по польски зачав професор звичайний права римского д-р Зельонацкий.

Потім обговорює автор дрібно змаганя Поляків в соїмі краєвім і у намісника Голуховского виеднати у правительства введене польского язика до викладів і урядованя в університеті Львівскім. При таких нагодах вкаувано зі сторони Поляків на кривду, яка їм дієсь, що їх язика не допущено ще до викладів, хоч язик руский вже допущений на виділі права від р. 1862. Годить ся піднести, що й сама молодіж університетска польска і руска робила стараня в згаданім напрямі. До сенату університету, ба навіть до соїму внесла була молодіж польска в р. 1866 петицію о введене язика польского, а молодіж руска подала контрпетицію на руки посла о. Шашкевича о введене руского язика. Та коли від р. 1866 польскі катедри виділу правничого множать ся руских катедр не утворено вже ніяких, неважаючи на найвисше розпоряджене з дня 4 липня 1871, що „німецкі виклади від сеї хвилі мали устати цілком, а на катедри виділу правничого і філзофічного можуть покликувати ся на будуче лише особи, що цілком суть сносібні викладати одним з обох язиків краєвих“. Габілітації доцентів приватних можуть від сеї хвилі відбувати ся без обмеженя по польски і по руски; рівнож правничі іспити правительственні. На основі-ж найвисшого цісарского розпорядженя з дня 27 цвітня 1879 мають ритороза складатись по польски, а застереженем можности складати їх по руски або по німецки, о скілько сі язики знають еґамінатори. Язиком внутрішнім урядовим

на основі розпорядженя з дня 4 липня 1871 є язик польський, а застереженем, що на поданя внесені по руски може канцелярня відповідати по руски.

Автор оповідає досить дрібно про спори на засіданях університетского сенату в справі руского язика. Одинокими ревними речниками прав рускої мови на університеті були оба брати Огоновскі, Омелян і Олександр, а щирі їх змаганя все попирав Поляк др Зьрудловский, професор римского права. Цісарске розпоряджене з р. 1871 толкував собі сенат ріжнородно, так що міністерство при нагоді іменованя дра Олександра Огоновского звичайним професором цивільного права пояснило 3/4 1882, ч. 5204, що всякі сумніви тіла професорского що до дальшого істнованя осібних катедр руских на львівскім університеті не уважає за оправдані, бо після нийшнього устрою університету львівского веї професори суть обовязані з правила (in der Regel) викладати в язичі польськім, винявши такі випадки, в яких ц. к. правительство, маючи все на увазі, що кождий кандидат до катедри мусить виказати цілковитим знанем одного з язиків краєвих, або инакше постановить або вже инакше постановило, як то приміром сталось тепер зі згаданими катедрами рускими“.

Представивши так справу язика викладового на нашім університеті, переходить автор найважійші справи і події від р. 1869—1894: стараня добути для університету поодинокі катедри: польської історії і польского права, справа університету нашого в думі державної в 1876 р., коли німецкі посла радили Львівский університет розвизати, згадує про візитації видійших осіб в університеті, торжества надзвичайні і т. д.

Списавши сухо хроніки всіх трьох виділів: богословского, правничого і філзофічного, подав автор просторо дати біо- і бібліографічні професорів по виділах, списав історію довголітних змагань здобути для університету виділ медичний, що довело до успіху донерва в р. 1890, вчислив заведеня і інституту в університеті, подав склад заряду і долації бібліотеки, семінарі: для виправ наукових і стипендії, лабораторії, статистику слухачів від р. 1869/70 і товариства академії. В останнім розділі застановляєть ся ш. автор над вагою подаваня найвисшої науки в університеті в народнім язичі. „Тепер — каже автор — тяжко було-б навіть зрозуміти, аби університет, що повинний бути віпцем дерева, яке вирросло з народного кореня, на народнім ґрунті, міг колись бути віпцем штучно причепленим, від иньшого організму відтятим і гут насадженим, аби та найвисша школа, яка повинна жити духом і житєм своєї суспільности і навпаки єго надихати своїм духом, задачою якої є — дати імпульс до певних змагань духовних, показувати дорогу иньшим і провадити їх, иньшим на ренті противити ся — могла

колись бути організована інституцією такою, що не мала-б нічого спільного з тим суспільством, якому служила, щоб вложена була в осіб, з змаганнями цілком одмінними. А однак було так довгий час". (Стор. 415—416). Читаючи так гарні і справедливі погляди професора університету про вагу викладів на матернім язичі, не можна зрозуміти его виправи проти руского язика, виправи, болючої для кожного Русина, тим більше, що она стоїть в книжці поважній, де кожда річ, як сам автор сказав, трактує ся „академично“ (стор. 54). З місяця, що я його зараз приведу, виходить, що руский язик ще за мало зрілий, щоби йому дати місце в школах середних і висших, тож Русини, горожане австрійські, що поносять рівні з иньшими горожанами тягарі, наколи не хочуть учитись в сих школах в польскім язичі викладовім, так можуть цілком не учитись; прецінь до науки в школах середних і висших їх ніхто не приневолює: „примус шкільний“ істнує в Австрії лиш для шкіл народніх“. Згадавши про параграф XIX основних законів державних з р. 1867, що по ньому ніякий язик в Австрії не можна виключати від права уділяти на нїм науку, твердить, що язик польскій і руский на основі сього параграфу здобули собі вступ на університеті. „Аby jednak — додає проф. Старжинський — jakiś język mógł wejść faktycznie w posiadanie przyznanych mu formalnie praw w całej pełni, potrzeba, by posiadał niezbędną do tego wewnętrzną zdolność“. Хто знає наш язик, той йому сеї спосібности відмовити не може! „Zwłaszcza uniwersyteckie wykłady mają na celu szerzenie i rozwój umiejętności i cywilizacji w najszerszym jej pojęciu, a nie wykształcenie języka, jako takiego; język nie jest tu celem sam dla siebie, tylko środkiem, a wykłady uniwersyteckie nie są pracownią dla jego kształcenia. Do Uniwersytetu wstęp mieć powinien tylko język już gotowy, rozporządzający całą obfitością środków wyrażania myśli. Wreszcie przyjęty konstytucyjnie przez państwo obowiązek dostarczania zakładów naukowych różnojęzycznych w krajach o mieszanej narodowości sięgać może, jako ściśle prawny obowiązek, tylko do zakładów, udzielających tego stopnia nauki, do którego przyswojenia sobie państwo każdego zmusza (w formie przymusu szkolnego), t. j. do szkolnictwa ludowego; poza temi granicami jest on już raczej koniecznością polityczną, rzeczą prostej słuszności, sprawiedliwości i dobrze zrozumianego własnego interesu państwa, ale nie prawną koniecznością; gdyż wyższą naukę wolno każdemu tu pobierać lub jej nie pobierać“ (стор. 20—21). Невно, що так. але Русини не перестануть ніколи відкликуватись до справедливости і мають надію, що їх оправдані бажання неопрати будуть „справедливо“ мислячі Поляки. На львівскім університеті є третина слухачів — Русинів; справедливість вимагає ачеї-же, щоби і они вступали на пороги almae matris з тим

чутєм, що та сьвятиня наук є і для них бодай в часті „народньою“. Та-ж се була би (по переконаню автора) найліпша порука, що тоді й між Русинами поступи робити ме цивілізація і культура. А хто є прихильником найвисшої науки, що причиняєсь до постушів цивілізації і культури в народі, той по заключеню проф. Старжинського мусить бути прихильником викладів університеских в матернім язичі.

М.

Багал'їй Д. И. проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ), томъ I-й (1802—1815), выпускъ 1-й, Харьковъ 1894, стор. 202 (передрук з Записок Харьковскаго Університету).

З передмови до поданої праці видко, що пр. Багал'їй розпочав широку студию з історіи Харківскаго університету: на історію університету за царя Олександра I автор покладає два томи. Перший випуск, що вийшов у кінці минулого року, містить у собі тільки історію засновання університету й таким робом стає ніби передмовою до задуманого твору. Невважаючи на такі увкі рами, ся книжка усе таки має свій великий інтерес, бо історія відкриття Харківскаго університету сама в собі є одна з вельми цікавих подій, тієї, взагалі інтересної, епохи.

Уся праця складаєть ся з двох глав. У першій під заголовком: „Культурне становище Харківскаго краю до засновання університету“ (стор. 12—52), автор зазначає умови, що виробили грунт для університету. Під кінець XVIII в. Харківщина та Новоросія через збільшенне людности та розвиток торгівлі мали вже доволі високу материяльну культуру. У той край людність, що переважно складалась в Українців-переселенців, приносила з собою певні культурні звичаї („черкасскія обыкности“), які виявили ся в організації братств, шпиталів та шкіл (р. 1732 тут одна школа приходилась на 2373 душі, а р. 1884 — на 4270). Вірним заступником ідеалів місцевої громади був „славний український філософ“ Г. Сковорода, що на думку Багал'їя, як і попередних учених, зготовив грунт для Харківскаго університету й був попередником заснователя університету В. Н. Каразіна. Поруч з Сковородою працювала ціла осьвітна інституція — Харківський колегіум. Нарешті, у другій половині XVIII в. починає впливати на сеї край західно-європейська просьвітня течія (проект засновання університету в Сумах, літературний гурток Палицина). Закінчуючи главу, автор каже про засновані за Катерини II „народні школи“ та про проектувану з початку царювання Олександра I воєнну школу, на засноване якої збирали ся жертви від шляхти.

В другій главі оповідає автор про заснування харківського університету (стор. 53—202). Ініціатива сего діла належить молодому шляхтичу Харківської губернії В. Н. Каразину, що звернув на себе увагу царя своїми широкими проєктами й був іменованій управителем головного заряду шкіл. Каразин, до якого у той час прихильно відносився молодий цар, бажав прихилити царя до заснування в Харкові університету, „який був би ліпше уряджений як Москвський і вартий бувби звати ся осередком освіти в полуденній Росії“. Маючи згоду царя, Каразин засів за плян організації університету та збір жертв. Каразин вмовив губернйального маршала Донець-Захаржевського скликати з'їзд шляхти, щоб в приводу затвердження Олександром I стародавних прав шляхетських подякувати за се Олександрю I, а поляку свою виявити зібранням жертв на університет в Харкові. На зборі 31 серпня 1802 р. Каразин з великим чутем у промові довів зборови про свій уложеній вже плян університету й додав, що він вже казав цареві про можливі жертви від харківських „дворян“. „Тепер від вас залежить, шановний зборе, — так скінчив свою промову Каразин, — виправдити мене, або вкрити соромом та розукою. Отут перед вами я стою як ваш приятель або злочинець“. Збір, окрім повітового изюмського маршала Канустянського-Захаршевича, спочував ідеї Каразина й ухвалив за шість років скласти 400 тисяч карбованців (Каразин завзивав подарувати 1 мільон). Дивлячись на шляхту мійська громада (купецтво) ухвалило виплатити за 10 років стільки, скільки вони платять у казну податків з капіталу, як вираховав Каразин, то се було 50—70 тисяч карбованців; проводирем сієї верстви був приятель Каразина мійський голова (президент) Урюнин. Міщане зазначили співчуття до ідеї заснування університету; але не знайшли можливости пристати до жертв. Нарешті „войсковые обыватели“, себто козаки, подарували університету 125 десятин землі. Запрошено до пожертвовань й иньші сусідні губернії й деякі з них сиравді обізвалися на заклик: так дворяне Єкатеринославської губернії ухвалили за 10 років виплатити на університет 108260 карб. 12½ коп., Херсонської 40500 карбованців., Харківської 40 тис. карб. та приватні люди 9650 карб. Обіцяно пожертвувати більш 658000 карб. Але діло так добре розпочате скоро зустрівало ріжні перешкоди й у Петербурзі й дома. У сей час стан самого Каразина так зхивнув ся, що цар перестав давати йому авдисицію й він повинен був про усі свої справи давати справоздання „по начальству“. Але питання про заснування університету було затвержено, а посланий попечителем Харківського учебного округа граф Северин Потоцький доручив усю роботу приготування в сім ділі Каразину та проф. Тимковському. Дома діло стріло передону з першу в „опозиції“ певної частини дворян, думку яких висловив згаданий ранійш Канустянський-

Захаршевич та харківський губернатор Артаков; а після того, як їх віддалено, доволі недбало відніс ся до університетської справи дворянський збір, який вирік ся від усяких втручань у грошові справи, — навіть не схотів, щоб жертви переходили через его руки.

Самі жертви, що офіційально називали ся „патриотичним приношенням“, збирались надзвичайно повагом, не вважаючи й на то, що довело ся уживати якоїсь принуки: р. 1826 ще було недобору 80000 карбов. Справа про будовання університетського корпусу на подарованій землі теж загальмовалась й під університет дано помешканне часове, де він зостав ся й по сей день. Нарешті 17 січня 1805 р. урочисто відкрили університет. Каразин не був на сему празнику: він тоді вже був в неласці царя, й височайший наказ від 18 червня 1804 р. звелів ему „не втручати ся в університетські справи“.

Такий зміст книжки проф. Багалія. Вона містить у собі багато цікавих фактів, примушує пригадати багато дечого. Стан Слобідської України під кінець XVIII та з початку XIX в., стріча ріжних народностей та культур на отсімі, ще недавно „дикім поли“, відродженне громадської самосвідомости, остатки старого військового побиту, супротивленні впливи й „в'їянія“ в петербурських урядових сферах, нарешті постать самого заснователя університету Каразина — усе се має великий історичний інтерес та вагу. На жаль, книжка пр. Багалія не зовсім розв'язує зняті питання. Автор користуючись невиданими материялами архивів (Харків. університету та депутатського збору) а також літературою вже готовою, зібрав багато аж геть-то важних фактів, але на нашу думку, зробив важну помилку, групуючи їх. Не бажаючи у друге говорити те, що сказали вже его попередники, проф. Багалій обмежуєть ся на одним тільки натяканню або просто згадкою тоді, як сподіваєш ся знайти умотивоване сиравозданне з справи. Наведемо зразки: не дуже ясно з'ясовано відносини найближчих співробітників Каразина: сьв. Фотієва та мійського голови Урюпина до самих перших плянів Каразина (стор. 53 та 75); причини та характер дворянської опозиції (стор. 72 та 97, тоді, як далі на стор. 120, в приводу одного виключного випадку, подають ся більш повні відомости); немає біографічних відомостей про Каразина, як коли пекуче потрібних, щоб усе було виложено ясно (відносини меж Каразином та царем Олександром-I. стор. 54 а особливо стор. 145); нарешті в книжці немає занадто важних документів — „Предначертаніе о Харьковскомъ университетѣ“, укладене Каразином (на стор. 61 подано тільки короткий зміст его) та „Предварительныя правила и штаты“, на підставі яких й відчинено університет (в книжці немає навіть змісту їх, трапляють ся тільки згадки про них у листах Каразина на стор. 100 та 133). Як би проф. Багалій виправив якоесь сі хибі, про які ми згадали, то

се б надало єго праці ще більшої ваги й надалоб можливість докладніше представити описані події та особи. Окрім того праця придбала б ще одну важну прикмету — зрозумілість для кожного: а питання, які зачіпає ся праця, належать до того гурту питань, які мають свій інтерес не для одних тільки спеціалістів.

В. Г.

Др Фрапко Іван. Етимологія і фонетика в южно-руській літературі, Коломия, 1894, 30 ст., 16° (Передрук із „Народа“).

Під тим заголовком появилась цікава книжечка, викликана тою пекучою для сучасної Галичини справою. На вступі констатує автор, що найбільшим „елементарним нещастем“, яке могло Русинів спіткати, то є борба про етимологію і фонетику. Задля неї занедбано в наших письменстві ідею, форму вислову, стиль, мову; задля неї проспано романтизм, реалізм, народництво, розвій наук природничих, історичних і суспільних; задля неї розбили ся на два ворожі, фанатичні табори, ексклюзивні один до одного. Сторонники фонетики аргументували в початку, толкували, вияснювали, а коли се на нічо не надавалось, взялись до діла практично, почали писати і друквати фонетикою, стараючись рівночасно о заведенє фонетики в урядах і школах. Бажанє їх в кінци сповнилось; се задало такий удар етимологам, що они порушили всі пружини, щоби убити справу в самім зароді, але при тім не повело ся їм. Не помогли нічого покликунаня не 1000 літню традицію, котра ніколи не істнувала, бо все, що було переняте духом народним, не держалось етимології; ціла наша повійша література, як доводить автор, почавши від Котляревського, виросла лишень на принципах фонетичних. Всі писателі і поети народні були і суть фонетики. Правопис етимологічна противно удержалась лиш там, де найменше література розвивалась, т. є. в Галичині [таї яка то етимологія!]. Правописи стали питанням політичним і коли фонетика сталась синонімом національної самостійности, етимологія сталась синонімом обєднання, містком, що має нас лучити „з прочимь рускимь міромь“. Що повстало з того обєднання, можна переконатись хоть би звідси, що коли твори Єроніма Аноніма у нас уходили за писані на „общерусскомь языкѣ“, ті самі твори в Росії треба було переводити на язык російський!

В. Г.

Щурат В. Замѣтки до поемы Тараса Шевченка „Чернець“, Льв., 1894, 16°, ст. 38 (Передрук з „Дѣла“).

Автор подає насамперед історичний і легендарний підклад Шевченкової поеми, вихіснувавши знані доси материяли, а відтак самий розбір

ві при помочи того підкладу. Безпосередною причиною написаня того твору подає автор аналогію між засланєм Палія на Сибір і Шевченка в салдати — і се є вельми імовірним. Не розумію лиш такого мотивованя психологічного, яке подає л. Щурат: що ось-то „в першій добі арешту пригадали ся Шевченкови єго давні мрії, та надія на їх сповненя була вже дуже слаба. Шевченка обхопила туга за тими мріями, за тим ідеалом, що він весь вік в своїй души носив, а виливом тої туги була поема „Чернець“ (стр. 17). Мині здаєсь, що в цілій поемі пробиваєсь далеко сильніше якась резігнація і пересерде, ніж туга і жаль. І Палій і поет однаково хотіли добра своїй Україні. І де-ж їх те щире серце завело? — одного в Сибір, другого на Урал; а землякам здровим і про одного і про другого байдуже.

„Захрясли жидом хвастовські гори,
Хвастяне погані на ксьондза орють;
Инколи, инколи ченця згадають,
А де похований? в якому краю?
Вони не знають, може й не чули!
Княне бачили, та й ті забули.
От-так-то стало ся, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі,
І свою волю і твою славу.“

Не дармо-ж і передтим уже звертаєсь поет до Палія з гіркою порадою:

„Бий поклони
І плоть старечу усмирай!
Сьвите писаніє читай!
Читай, читай та слухай давона, —
А серцеві не потурай!
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило;
Приспи-ж його і занехай
Свою Борану і Хвастовщину:
Загиє все, ти сам вагинеш,
І не згадають — щоб ти знав...“

Такий сьвітогляд автора як раз пристає до того пересердя, яке вилив поет против земляків у своїх думках, що їх написав в перших літах по засланю нпр. „В неволі тяжко“, „Чи то недоля та неволя“, „Хиба самому написать таки посланіє до себе“, „І знов мені не при-

везла нічого почта з України“ і т. д. Той самий світогляд потверджує, що „Чернець“ справді написаний в заслання і що нема рації не вірити переказаній традицією даті р. 1848, як се робить Др. Франко (Житє і Слово 1894 кн. VI стр. 482). Зазначити також мушу, що д. Щурат представляє Паліївщину дуже голою й нужденною, а то на підставі слів паломника Лукіянова (стр. 22—23). Тимчасом цитовані слова Лукіянова відносять ся лише до одного моменту діяльності Палія, т. є. до р. 1702, коли Палій, готовлячись до борби з Поляками, справді скликавав до Хвостова усяку голоту, що Лукіянову так дуже не подобалась. Але той-же Лукіянов вертаючи з Сьвятої землі „по двох літах тішить ся великим числом, військовою зручністю, богатством убраня і збруї Палієвих козаків і оповідає, яко один із приємних спогадів, про гостинність, яку показала в Павлочи переїзжим московським купцям в неприсутности Палія его жінка“ (Архивъ Юг.-Зап. Росс. часть III, том II, 1868 стр. 156). Сі подробиці не уймають важности сеї розвідки; бажати-б лише, щоб кожда поема Шевченка найшла як найскорше таку обробку, як поема „Чернець“ у д. Щурата.

Іван Копач.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавской губернии, историко-этнографическій очеркъ, Полтава 1894, стор. 131, 12°.

Розвідка д. Устименка вийшла яко додаток до справоздання Миргородської повітової земскої управи за рік 1893 і подає добрий приклад живої (на скільки се при даних обставинах можливо) діяльності повітових автономічних інституцій в Росії. Єсть се досить повна і докладна історично-статистична монографія українського села, де автор окрім обстанов зверхних (топографія, відносини гідрографічні і метеорологічні) та звісток історичних доторкає ся майже усіх боків фізичного і духового, особистого і родинного, відтак суспільно-економічного життя мешканців, звістно з певним оглядом на обставини цензурні.

Ціла монографія ділить ся на чотири розділи. З тих перший обіймає часть загальну — про обставини фізичні, санітарно гігієнічні, про освіту мешканців і вищі речі загального значіння. Другій розділ обнімає статистику людности і її руху, третій статистику господарств і відносини аграрні (розділ ґрунтів, управа землі), а четвертий розділ говорить про справи професіональні мешканців (ремесла, промисл домашній, торговлю).

Праця написана живо і інтересно, — показує в авторі совісного робітника і доброго обсерватора життя народного, хоч закинути їй можна деяку несистематичність і перемішанє ріжного предмету без належного порядку, особливо в части загальній.

З праці д. Устименка цікаве для нас те, що автор говорить про малий успіх школи, заведеної в Зуївцях від р. 1886, про неохоту родичів послати діти до школи та про незначні результати науки шкільної, що кінчить ся звичайно полуграмотністю, а по якімсь часі і та цілковито забуває ся за для того, що діти по виході зі школи звичайно виявляють мало інтересу до читаня книжок. На жаль автор (правдоподібно — за для цензури) не подає властивої причини такої неохоти і малого успіху науки шкільної, що по нашій думці лежить в чужій мові викладовій, непридатній для народної просьвіти. Виходить знову на верх потреба заведеня народної мови принайменше в школах народних — справа, яку повинні неустанно підносити люде, прихильні для народної осьвіти і то так на засіданях земства як і в літературі.

Замітні дальше уваги автора про аграрні відносини в Зуївцях, про все більший брак землі і трудність прожитку, що зневолює Зуївчан до переселеня в далекі сторони, на Чорноморіє (т. зв. „линію“) або навіть в Амурску область („на зелений клин“). Малоземельність і трудність удержаня споводують также, що Зуївчане літом виходять численно на заробітки в полудневій губернії або кидають ся до ремесла і торговлі. Тут цікаві для нас т. зв. „щетинники“, т. є. вандрівні малі торговці, що в міху на плечах розносять по селах ріжний крам, переважно галактерійний (т. зв. „бакалію“), міняючи его звичайно за щітину, піре, віск, заячі скірки і т. п. (порів. наших „онучкарів“). Гніздом тих вандрівних крамарів вважаєсь містечко Рашевка (Гадяч. уїзду), звідки тога галузь розносної торговлі розширилась в поблизкі українські села (8 волостей). Був би се затім (як торговля наших „Войків“) замітний примір торговлі українського народу, якому в загалі — мабуть неслучно — відмавляють змислу і вдачі до купецтва.

Історію розвою щетинницької торговлі, що сягає еще XVII в., подає автор за студією добр. Василенка. „Кустарные промыслы сельскихъ сословій Полтавской губ.“ і в тої книжки виняті також цікаві дати що до організації і способу веденя щетинницької торговлі.

Взагалі монографія д. Устименка читає ся з інтересом і може бути, особливо з огляду на всесторонність обсервації, доброю веказівкою для перших проб етнографічних.

Ір. Калитовский.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, Харьков, 1894, ст. 112 (відбитка з Сборника Харьковского ист. филологич. общества т. VI.)

Яков Павлович Новицкий, знаний робітник на поли малорускої етнографії, заслужив ся головно призибуванєм сирого материялу етно-

графічного з наддніпрянських сел Катеринославської губернії (найбільше з уїзду Александрівського). Вже від початку 70-тих років заміщував він свої збірки казок переказів, повір'їв та пісень українського люду в періодичних журналах („Екатерин. Губ. Вѣдом.“ „Екатер. Юбил. Листокъ“, „Дніпръ“, „Степъ“ і пр.) і в різних виданнях етнографічних матеріалів („Малорусс. народ. преданія и рассказы Югозап. Отдѣла Геогр. Общества“, (1876) і ин.) Докладнійший огляд діяльності Новицького подав М. О. Сумцов в статі: „Современная малорусская этнография“ (Кіевс. Старина XXXIX, ст. 35—50).

В „Сборник-у харьковскаго историко-филологическаго общества“ т. 6. вип. II. (рік 1894 ст. 49—160) появилася широка збірка Новицького: „Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1894 годахъ“. Дещо з поданого тут матеріалу оголосив Новицький уже попереду в „Екатер. Губ. Вѣдом.“ 1888, 1889, 1892 (оповідане про Семена Палія, козацька вірша з замітками, пісня про Богдана Рожинського, про Овраменка, про набіг орди на Донщину, про Перебийноса, Супруна, Мороза, Голіцина, про утікачів з правобережної України в часи Руїни). Та зведене тих розкиданих пісень в одно з новим матеріалом не пошкодило, а радше збільшило ще вартість і повноту цієї найновшої праці Новицького. Збірка тота, містачи пісні переважно історичні з близьких собі місцевостей одної губернії, представляє досить повну і гарну цілість; обнимаючи визначні варіанти знамих уже пісень і дещо нового матеріалу, особливо в піснях про козацьчину і гайдамацьчину становить она цінний причинок до знамих уже збірок, власне до історичних пісень, виданих Антоновичом і Драгомановим, та до політичних і нових пісень про громадські справи, виданих Драгомановим.

Збірка Новицького представляє попри багатстві матеріалу також досить різнородности. Комісія редакційна (зложена з А. А. Русова, А. В. Ветухина і Н. О. Сумцова) розділила пісні Новицького на три часті. Перша часть обнимає головню пісні історичні і політичні з більше або менше ясним показом часу, до котрого они відносять ся. Тоту часть розділено на кілька розділів: 1) Пісні козацькі з часів боротьби з Татарами, Турками, Ляхами і Шведами, 2) Гайдамацькі і розбійницькі, 3) пісні, що належать до остатних літ XVIII в. і перших XIX в. 4) Чумацькі, 5) Крепацькі, 6) Рекрутські. Перший розділ визначає ся дуже гарними і новими варіантами пісень про героїв козацьких: Овраменка (число 9), Богданка (ч. 10), Морозенка (ч. 11), Супруна (ч. 12), Перебийноса (ч. 13), Палія (ч. 15). Тут заміщено також мало-звістий пісні про ватажка запорозького Коржа (ч. 21), про утікачів з правобережної України на лівобережну в часи Руїни (ч. 7), про утечу бурлак

за Дунай (8), про набіг Білгородської орди на Донщину (18). Особливої уваги заслугоують пісні гайдамацькі і рекрутські, тим більше, що не ввійшли они в видання Антоновича і Драгоманова. Характеристичне світло на гайдамацьчину кидають пісні про розбишак: Янчура (24), молодого левенця-гайдамаку (23), про Джарменка і Кумпаненка (25) Мережу (26), в супоставленю до пісень про местників кривд народних — Желізняка і Гниду (29), про Засорина (31) і Кармелюка (30), що богатих грабували, та бідних добром наділяли. Одно лишень не ясно, яким способом поміж пісні гайдамацькі і розбійницькі попали пісні про остатні роки Запорожя (33, 34), про те як Запорожці забили зрадника Саву Чалого (28), про зруйноване Січи (35) і остатного кошового Кальниша (36), про кривди Запорожців (38) і перехід їх під Турчина (37), про копанє канав (40—44). Пісні ті, визначні оригінальними варіантами, становлять про себе пеначе відрубну цілість і характеризують ясно живі симпатії народу українського до зненавидженої Москвою Січи Запорозької і жалє его по утраті того послідного заборолу вольностей, за чим пішло крепацтво і рекрутчина.

Друга часть збірки містить також пісні козацькі, однакж з характером більше загальним і закраскою ліричною, в піснях тих змальована козацьчина із боку семейного і суспільного. Часть тота ділиться також на кілька розділів, як: любов і доля, — удалість, гуляння і завзяття козацьке, — розлука і стріча, — роспука, смерть, — жарт, насмішка.

На початку третьої часті заміщена старинна вірша рождественська, а відтак ідуть пісні семейно-побутові. Вже з висше наведеного короткого огляду збірки видно в угрупованю пісень певну неадаптованість і брак консеквенції, що сталось може не з вини Новицького, але наслідком поспіху комісії видавничої.

В збірці своїй старав ся Новицький заховати вірно властивости місцевого говору; язык з'являє ся в тих піснях гарний, чистий і ядерний, а лишень з рідка подібають ся легенькі впливи російського говору і то особливо в піснях, що забрели з Донщини на Поддніпровє, як пр. пісня про набіг Білгородської орди на Донщину (часть I, ч. 18). Не згадуємо тут пісень про Платова (I. 47), Александра I і Наполеона (I. 48), смерть Александра I (I. 49), що зложені каліченим російським языком; они представляють близьку аналогію до деяких галицьких пісень, особливо рекрутських, що склали ся під впливом польського языка і місцевого життя.

Найбільше інтересу представляють в збірнику Новицького найчисленніше заступлені там пісні історичні, овіяні духом козацької старовини, і закраснені живою традицією місцевою. Зібрано їх в селах Катерино-

славського, Александрівського і Маріупольського уїзду, що лежать по Дніпру і над Великим Лугом, де по зруйнованю Січи Запорожці дали почин місцевим осадам. Не диво проте, що в згаданих місцевостях живе і доси така велика сила пісень історичних, що в піснях тих так живо переховала ся традиція про криваву історію України, що так виразною а часто вірною з'являється в тих піснях характеристика історичних діячів (Мазепа, Палія, Кривоноса), і історичних подій (як: напади тагарські, перехід населення з правого берега Дніпра на лівий в часи Руїни, примушуване козацтва до земляних робіт, і т. і.).

Старезні діди довговічні (як 100 літний Евдоким Шляховий, 98 літний Книрик, 94 літний Джигирь, 100 літний Черновол і ин.), ще й тепер багато знають розказувати про славних лицарів-Запорожців, про них то неодноразово доводилось їм чувати від своїх же батьків та дідів, що й самі було брали участь в рухах козацьких. Нарід співав там пісні з більшим розумінням і з жившою памятею давних подій історичних, як в других місцевостях України, — що доказують і вдатні поясненя співаків народних.

Замітною ознакою історичних пісень в збірці Новицького єсть і се, що багато з них нагадує нам живо думи кобзарські так своїм змістом, як також характеристичними зворотами і виразами.

Пісню про смерть Овраменка в битві з Турками під Келебердою (I. 9) можна уважати лиш коротшим переспівом думи про Івана Коновченка (Вдовиченка); пісня про те як мати сина з дому виганяє („гомін гомін по діброві“ II. 37) нагадує живо аналогічну думу про виїзд козака вдовиченка з дому.

Взагалі в піснях історичних, зібраних Новицьким, розкидано багато черт, що вказують на близьку покровність сих пісень із кобзарськими думами (II. 39, 41, 52, 56, 57, 58).

Попри деяких піснях історичних, помістив Новицький коротші і довші перекази усні, котрими поясняють співаків свої пісні, і кілька власних заміток історичних.

Таке поясненя пісень народних самим же народом треба уважати дуже корисним, бо оно кидає нераз характеристичне світло на пісні і доводить ясно, що народ думає про дані події, усуваючи всякі фальшиві і тенденційні коментарі учених.

Годить ся одначе те зазначити, що в великій числі пісень, зібраних Новицьким, показує ся дуже неправильна будова стиха пісенного (I. 15, 51, 54, 55, II. 2, 25, 46 і ин.). Часом то й годі якого небудь розміру ритмічного дошукати ся (I. 15, 20, 23, 64 (А і В) і ин.).

Се наводить нас на догадку, що збирач записував ті пісні не з голосу, а просто казав їх собі проказувати — при чім неможлива річ

заховати вірність пісенного розміру. Бібліографічні вказівки також не всюди повні і не переведені консеквентно. Та поминаючи ті і вище згадані хиби більше формальної натури признати треба, що збірник Новицького, призибраний совістно в протягу 20 літ, становить чималу вартість для науки, як через багатство і новизну матеріялу, як також з огляду на єдність територіяльну і язикову, та свіжість традиції народної, що так і проглядає із кожної стрічки пісень історичних.

Ф. Колесса.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записаныя И. И. Манжукою. (Сборникъ Харьков. ист.-фил. общ. т. VI).

Єсть то одна з нослїдних праць Манжури (він умер в маю 1893 р.). Записки покійника, зібрані головно в Катеринославській і Харківській губернії можна подибати в кращих етнографічних виданях 70-их і 80-их роках. Більшу часть своїх матеріялів етнографічних передав він в 70-их роках до „Юго-запад. отдѣла геогр. Общества“, а по єго розвязаню видав Драгоманів ті матеріяли по части в „Малорусс. народ. преданіяхъ и разказахъ“, а по части також в „Політичнихъ пісняхъ“. В 80-их роках передав Манжура велику силу пісень, казок і пословиць „Харьковскому историко-фил. обществу“, що і видало голову і частину в III т. „Сборника“ 1890 р. Крім того поміщував Манжура свої помешні збірки в журналах: „Кіеве. Старина“, „Этногр. Обзорѣніе“, „Живая старина“, „Стень“ „Екатериносл. юбил. листокъ“ і ин.

Всі матеріяли, зібрані Манжукою, мають чималу вартість для науки тим більше, що записані незвичайно совістно зі збереженєм всяких деталїв і подробиць характеристичних для даної місцевости. Щоби докладнійше пізнати житє народне, проживав Манжура довгий час по хатах мужицьких, і так завдяки совістним студиям увійшов він в саму гллуб народного побуту і світогляду. В своїх працях етнографічних проявив Манжура гллубоке знанє народу, єго життя і мови, що в блискучий спосіб показує ся також і з невеличкої збірки, заміщеної в 6-ім т. „Сборника“, а зібраної в пов. Новомосковскім Катеринославської губ.

На початку збірки стоять дві казки мітичні. В першій розказує ся про край світу і три царства: мідне, сребрене і золоте, про сватанє царської дочки, про те як зрадлива жінка віддає чудотворний „бочонок“ змієви на загубу свого мужа і про борбу Івана царевича зі змієм; то, як бачимо, широко розповсюджені мотиви казочні, що стрічають ся у різних народів європейських в найрізноморіднійших комбінаціях. В другій казці: „Миколай угодник — сироти помічник“ зміняно також кілька казочних і легендарних мотивів. В тих казках крім язика мало

єсть черт оригінальних, і місцеві особливости народного життя подібають ся лиш з рідка. Більше місцевого, народного елементу містить ся в побутових казках, що ідуть дальше: „три злодії“, „пан біди шука“, „два злодії, пан та піп“, „невірна жінка“ — хоч і тут єсть багато мотивів вандрівних, міжнародних.

Те саме можна би сказати і про невеличкі, часто поучаючі оповідання анекдотичного змісту, що заміщені в збірнику Манжури під заголовком „небилиці“, хоч тут подібають ся часто характеристичні черти в відношеня українського люду до иньчих народностей, як до Велико-росів (ст. 181, 182), Литвинів (ст. 185), Циганів (ст. 177, 181, 180, 183, 184). Змальовані тут також і суспільні погляди простонародя на панів (ст. 177, 179), попів (181), ворожитів (178), салдатів (183, 182), на становище жінки в сім'ї (177, 183) і пр. Однакож і тут буває нераз дуже трудно виділити народні черти з поміж загальних вандрівних мотивів.

По небилицях слідує в збірнику Манжури народні повіря під заголовком: „Як старі люде казали“, а по них „прислівя, приказки“ і т. н., в яких також розкидано багато народних місцевих черт.

Поміж байками і небилицями подібає ся чимало нового матеріалу, а варіанти знаних уже мотивів інтересні вже хочби язиком і місцевим кольоритом. Пословиці норівнав пок. Манжура зі збірником „Приказок“ Номиса — і паралельні викинув зі своєї збірки.

Ф. Колесса.

Матеріали по етнографії Новоросійського края, собраные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. I, Суевѣрія и обряды; II, Легенды, сказки и рассказы. Одеса, 1894, ст. 202.

Ціла книжка складаєсь: з передмови (ст. 1—2); забобонів і обрядів (ст. 3—118); легенд, казок і оповідань (ст. 119—187); від ст. 187—194, слідує спис назв топографічних з поясненнями, а від 195—202 іде реєстр всіх матеріалів друкованих в книжці з поданєм короткого змісту деяких з них.

Передмова замітна тим, що в ній автор виводить „осібний тип руского народу — новоросійський“, що повстав в Херсонській губернії з козацьких потомків, та кольовістів Сербів, що під впливом тубильців асимілювались, та однакож і они „внесли до неї щось своє“. Дальше усправедливляєсь автор що до точности фонетичної в записках, яка була трудною навіть до точного переведеня, та подає дати певні до самого діла.

Перша часть збірника — забобони і обряди — розпадаєсь на кілька меньших груп. — Перша група обговорена дуже коротенько; в ній находять ся ось які предмети: небо, сонце, місяць і его фази; дві тижня; передовсім розведено тут, чого в поодинокі дни не можна робити, коли бажаєм, щоб діло повелось: одного тільки вітвірка нема наведеного, з чого можна міркувати, що вівторок є щасливим днем з кожного погляду. Дальше подані: Празвики, Відміни сонця, Молочна дорога, Комети, Грім, Дош, Дуга. При дузі наведена повірка, що хто зближив би ся до місяця, де дуга починаєсь, осліпнув би. Згадаю, що у нас на Поділю галицкім (пов. Бучацький) єсть повірка, що хто зближив би ся до дуги, она его похватить і перекине другим кінцем, але зміненім: з хлопця зробить ся дівчина, з дівчини хлопець. Така переміна триває вже до до кінця життя, але так, що місяць єсть хтось дівчиною, місяць хлопцем: закласти сего не можна. Дальше йдуть: Град, Мороз, Вітер, Земля (про неї дуже мало повірок відповідно до того, кілька їх єсть), Пропасті. Групу сю можна би назвати: Тіла небесні і сили природи.

Другу групу можна би назвати: звірята четвероногі. Говорить ся там про воли, коні, вівці; ту звертає на себе увагу варіант про волів: коли Ісус схоронив ся перед жидами в яслах, то коні відкривали его, вівці же накривали: тому віп поблагословив вівці. Дальше йде мова про: свині, пси, коти, лилики, медведі (звідки медвідь взяв ся і чому має він уха і хвіст короткий), вовки (вовк чабан, замовленє овець від вовків), заяці (чому они куці), цали (чому они куці). Ся група визначає ся живим народним гумором та немалою дотепністю.

Дальше автор подає замовлення і ліки на деякі хороби у звірат, тому сю групу можна би затитулувати: про ліки. Хороби єї суть: більмо, вровище (опухлина вимени у коров), вуши, гедя, жаба (єсть то хороба, в якій худобні присихає шкіра до хребта), способи проти відьм (щоби не мали моци до худобини), перелогі (різь в черені); замітня ся хороба тим, що її дуже оригінально лічить ся, іменно: бє ся худобу по боках на вхрест штанами, або протягаєсь штани три рази під черевом, через що хороба уступає; замовляня записані на сю хоробу в п'ятьох варіантах. Нарешті ще: пристріт, укушенє павука або гадини, угри (черви), стерте шиї.

Дальше йде група четверта, яку можна би назвати: птиці, гади, жаби, раки, оводи (з маленьким додатком про деякі рослини). Говорить ся ту про: кури, гуси, ластівки, воробці; при воробцях подає автор повірку проте, чому воробець не ходить, але скаче? Вона каже: Коли жиди розняли Христа і хотіли его ховати, воробець сів на хресті, потваряючи неустанно: жив! жив! Жиди думали, що се правда і відложили похорон. За кару сцутав Бог воробцю ноги і від тогди він скаче. Про

бузька подає автор відмінну повірку від нашої в тім, що бузьок мав повстати з цікавої жінчини, що заглянула в мішок, де були жаби, гади і інші огидства зібрані; в нас же бузьок повстав з цікавого мушкетера, що рівнож в мішок такий заглянув. Про голубів згадує автор, що після віровання народа їх не можна їсти тому, що в виді голуба представляє св. Духа. Далше: Сова, Гадюка, Вуж, Жаба, походжене черепахи (она мала повстати з жінчини, яку Христос покарав так за те, що перед ним хотіла укритись). Раки. (чому рак має ззаду очи?), Павук, Муха, Вужи, Сонечко [звана також зоокулькою або божою коровкою]. Яко додаток подані ту: Оранка, Посів, Жинва, Огород, Баштац, Капуста, Конопля, Овочеві дерева.

Наступає довший розділ (ст. 22—39) про народний календар. Ту належить замітити, що автор виряді зібрав багато материялу відповідного, однакж всі ті віровання в порівнянню з цілою масою подібних незібраних суть тільки одною дробиною. Автор починає сю часть днем 24 грудня, святим вечером. Описує ту всі приготування до вечері, саму вечеру, порядок і скількість потрав, молитву повечірню наводить, розсилає вечері. Ту належить замітити, що скількість потрав у народа Херсонської губернії далеко не та, що у нас. У нас люблять робити 12 потрав (та 12-ка у народу грає велику роль). Автор не згадує тут нічого про Ріадво, про Собор Богородиці, та про Стефана — про них багато віровань, чи нема їх між херсонськими мешканцями? Деякі обряди навіть самі собою дуже цікаві нпр. приноси до церкви з колачів, масла, сира, яєць, медівників, ковбас, солонини, а навіть пирогів, голубців, камі — послідні три роди то господині просто з печі винявши несуть горячі до церкви. Рівнож додати ту належить, що святий вечер — то вечер дівчат; тільки ріжних спеціяльно своїх вірувань, що він мало під тим ваглядом уступає вечерови св. Андрея. Відтак говорить автор про Маланку (31 грудня); тут зібраних вірувань є добра вязка. За то другий день, Новий рік (1 січня) майже нічим не заступлений; що він не убогий забавами, можна легко перекопатись, придивившись в той день добре народови, ту вистане навести хоть би се: на Новий рік належить в грошах вмиватись, щоби цілий рік бути про грошах; не належить спати, бо цілий рік буде недобре вестись; належить дивити ся, хто перший входить в хату, щоби з того виворожити, який буде рік: найгірше буде вестись, коли перша прийде баба, найліше, як прийде перший жид. Рівнож добре, коли ввійде худобина, тому декотрі господарі вмисно раненько вводять вола або корову до хати, щоби тим чином ніби змусити новий рік до благодійности, і т. ин. Далше переходить автор до днів 5 і 6 січня, до другого святаго вечера і Йордана, масляницю, пущенє, Явдоху (1 марта), сорок мучеників

(9 марта); тут знов замітне, що число 40 часто повтаряєсь, і так: на 40-мучеників — некуть 40 колачів, вішають їх в хаті на кілочках, а другого дня рано і вечером дають їх їсти тільким коровам; пекуть 40 пирогів, або варять 40 вареників, щоби на баштані вязалось по 40 гарбузів), далі середоїсте, Благовіщенє (25 марта), страстний тиждень і Великдень. Описуєсь обширно приготування до Паски, робленя писанок, барви, яких на писанки уживаєсь, звірці, подає назви звірців на писанки у Болгар — тому що багато з них уживають ся також у Руснів; описуєсь христосуванє, розговінє на Великдень і подає дві гри в крашанки: гра в блудька і трапка.

Більше ігор великодних не подано, хоть їх єсть дуже велике число — за те декотрі з них наведено третьої неділі по Пасці — сей день у нас не є нічим замітний. На 23 цвітня припадає день св. Юрія, день відьм; тут подає автор оден заговор проти вовків (Юр єсть їх патроном) — оно не велике й не дуже цікаве. Подаю (записане в Григорові, Бучац. повіт) замовленє на вовків, щоби не зближались до загородні: „Ти вовче сабартаче, несій сину небораче! Іди на мученики, на бученики, на тото село, де кури не допівають, де гуси не долетують, де шевці шкіри крутять: дадуть тобі копервасу, всілякого трунку, — раз на адрове, другий раз на безголове, третій раз на коротку годину; аби ся в тобі дух не затримав, як на потоках вода, аби ся так не мав до худобини моци, як жаба хвоста“.

Третої неділі по пасці молодіж збирає ся і починає гри, звані подекуди джок; такі гри суть: зайчик, кострубонько (в нас коструб відмінний) ката і мишки, кротове колесо (у нас не знає), сирий дуб (у нас гаївка звана в оротарем, що починаєсь словами: Воротаре, воротарчику, я втвори, я втвори воротенька). Як вишло а сего, число тих забав дуже не велике, коли у нас дуже велике: Ту вистане згадати такі як Вежа (дзвіниця, оборіг), медвідь, дупок (лещук), журавель (фіст) і ин. Від сего часу нема важнішого свята, як Івана Купайла, коли то молодіж виводить ігри і пісні купальні. У нас на Поділю не знають ігор купальних, а останки пісень купальних співвають разом з гаївками, між якими часто можна почути виклики: На Івана Купайла! На 29 червня припадає апостолів Петра й Павла; тогді печуть спеціяльні мандрики та вардзарі. На Маковія святять зїле (у нас подекуди на Спаса, Матки); відтак іде Покрова (1 жовтня), Косма і Даміяна (11 листопада), 30 листопада Андрій; ворожби дівочі у нас значно численіші, як подає автор в своїй книжці.

Доси була бесіда про світ, що чоловіка окружає, про звірята і про календар: наступає тепер розділ про самого чоловіка, старанно оброблений і упорядкований.

На початку сего розділу суть зібрані віровання про брови, волосє, чесанє, умиванє, і подані деякі приговори; даремно зачислені сюди слова народної пісні між приказки: „Ой Боже мій милостивий, який я удав ся: Брив через річеньку, тай не вмивав ся“. Купанє замітне тим, що в Херсонській губернії не можна купатись, доки возуля не закує: у нас те до Івана, доки не освятить ся вода, бо до того часу сидить в воді нечиста сила (тошельники), що може чоловікови пошкодити. Іканє — у нас проти него єсть лік такий: коли хтось дуже ікає і не перестає, знайде другий несподівано з заду і настрашить того, хто ікає, а він зараз устає ікати. Шлювати на чоловіка не можна, бо на другім світі буде треба облизувати. Дальше спанє, вставанє, проклони і клятви. Тут дуже мало зібрано матеріялу, бо єго страшно багато між народом, а особливо між пастухами. Ті вже так зжились з проклонами, що не оден скорше вмєрби, як переставби клясти; дуже багато проклонів відносить ся до матери. У нас дуже цікаві проклони гуцульські, як: смага би тя втяла, та би тя втяла; а плита горича; смєрека би тя вбила; дїтько би через те смєречи борсав; горівбись на колу горичім, і иньші. На неправдиву клятву наведено лише один примір: щоб у змиї (замість мині) очи повилазили; у нас єсть і тих багато, як: щоб у млинї (мині) духа не стало; щоби инє (від пєнь, замість мя) шляк трафив і т. и. Подано тут коротенький сонничок також, де викладаєсь про значенє слів; у нас толкованє снів так розповсюдненє, що можнаби з него зложити осібну книжочку. Цікава дуже молитва при виходї на війну, у нас незнана. При любощах наведено деякі ворожки дївчат, якими они приворожують собі любків і женихів.

В іруні „народна медицина“ обняті майже всі частїйші хориби з виїмкою одної т. зв. (з польского) хориби св. Валєнтего, яку знахорї найбільше замовляють, та замовити не можуть. Списані хориби після алфавєту. При бородавках поданє чимало способів рациональних; одного нема названого, що у нас дуже розповсюдненє: обвиває ся бородавку на ніч (одну або більше) волоском або тоненьким волокном з прядива, а она відпаде. При більмі замїтна одна молитва, виголошувана знахоркою, де звиваєсь всіх святих отцїв і київских і печерских, і єрусалимских і монастирских: Антонїя і Харлампїя, Уласїя і Теодозїя, Тихона і Борисїя, Василїя, Гаврилїя і Ілію. Найбільше при більмі помагає св. Юрій, бо він єго здоймає. На бишиху (бишиху, бишигу, рожу) поданє багато замовлянь у нас незнаних. Проти волося одне лише поданє: подїбно на біль очий: у нас хорї очи найчастїйше мнють водою з жєрєла, що положене на полудне сонця: є однакож ще і иньші средства. Дальше йдуть глухота, грижа, жовтачка, золотуха; про послїдну єсть лише коротенька згадка; у нас же багато замовлянь проти неї, з яких

один менї удалось записати (в Григоровї, Буцац. пов.), воно важне так для людий як для худоби; на передї поданє поясненє знахора таке: Жовни суть двоякі: рода мужєского і жєньского; як мужєского, може їх заклинати лише мущина (щоби замовленє удало ся), як жєньскї, тїлько жєнщина: як інакше робить ся, заговор на нічо не здасть ся. Заговор повтаряєсь три рази; по заговорї обмацує ся жовни великим і мїзїним пальцем — а то певно поможе. Заговор такий: Жовнище перєхїднїще! Дєсь ся взяла? Чи мїсяцю на новю, чи на підповню, чи на кватирї, чи на вєходї? І з чогось ся взяла? Чи з очий хлопєских, чи жїночих, чи парубочих, чи дївочих; чи з кєрви, чи з води, чи з задрости, пєнавнєсти, чи з злих мєслий, похотий? Як єсь ся невидимо взяла, так абись невидимо щєзєла: як роса щєзєє, як дим щєзєє! Йди на запад сонця, куди пси не добрікують, куди ворон кости не доносить: так тя заклинаю, як Господь Бог гору заклєв, що ся нї ширить, нї корїнить, корїня не пускає, гори не лоточить; заклинаю тя божими словами, своїми устами, абись ся нї ширила, нї корїнила, кєрви не попивала, серце не лоточила, анї вялила. А єсть вас 9, а з 9—8, а з 8—7, а з 7—6, а з 6—5, а з 5—4, а з 4—3, а з 3—2, а з 2—1, а з 1 — анї одної. Тепєр берє ся свєчєний пїж і говорить ся: як се жєлїзо в огни розходить ся, так аби і ти ся розплила; берє ся свєчєну кїстку: як тотя кїстка тїла не має, так аби й ти тїла не мала; берє ся свєчєну сїль: як тотя сїль пїде на воду і розплине ся, так аби і ти ся розплила; берє ся цїлушку хлїба: як той хлїб цїлий не буде, так аби і ти цїла не була. Тепєр повєснє сказаним способом обмацує ся жовни, хухає ся три рази так: перед вєходом сонця, по заходї і другого дня перед вєходом. Після вірованя жовни (подїбно як волос, вуши) дїстають ся з води; коло Нїжнева над Днїстром має бути таке жєрєло: і в самїй рїчї там багато людий можна бачити обкиданих жовнями.

На біль зубів поданє досить способів; у нас одно єсть ще: Як у кого болить зуб, грїють зараз окріп, вилївають в макїтру; слабїй стає над нею, отвирєє рот і так над парою тримає; щоби пара не улїгала скоро, накривають слабого над макїтрою верєтою (або чимось подїбним); як так потримаєсь отворєний рот через кїлька мїнут, то з зуба випаде хробак (дуже тоненький, тому єго не можна бачити) що там сидить, а зуб перєстає болїти. На кашель поданє відповідно мало средств; кашель (і біль зубів) — то найчастїйша слабїсть між народом, тому й на него дуже багато лїків єсть; у нас уживають таких: пють борєсуковє сало горячє (то вже як і груди болять), горячє молоко з маслом, горївку або гараєк з розтопленою солонїною, горячє пиво з жовтком, вивар з цвїту липового, бєзового, з грїсу; кладуть гїрчицю з житним тїстом на груди і ип. Проти корости у нас рївнож єсть замїтний спосїб: товчє ся синїй

камінь, мішає ся з оливою, мастять ся тим ціле тіло і лізе ся голим в теплу піч; в нашій книжці нема жадного замітного способу. Нічим не замітні рівнож крикливці (коли дитя плаче), кровоток і куряча сліпота (на останню їдять у нас на Великдень съвячену печінку з полином), фебра, лишай (у нас мастять лишай медом, вовчим ликом, усмаженим в молодій сметанці, осадом зі стін цибуха або цигарнічки і иль.), уроки, неспячки, остуду і переляк або переполох, (на переполох підкурює ся у нас чортополохою). При пристріті замітна одна формулка, в якій викликаєсь пристріти „із сімдесять жил і сімдесять суставів“. Воду подають при пристріті, у нас подають при уроках. Короткі згадки суть також про сояшницї, сухоти, холеру; дальше подає автор деякі вірованя про яйця, хліб, паску, ложки, одїж, шанку, про будову хати (много материялу про се єсть в „Житю і слові“), піч, дрова, дим, золю (у нас клене ся: напивбись ся золи!), вікно, поріг, стіл, двері, подушки, зеркало, оруже, гроші, заступ і роздорожа. У нас вірять, що на роздорожу можна здибати ся з дїдьком; тому хто хоче бути богатим, нехай піде в дванадцятій годнині в ночи на роздороже і голосно свисне, а зараз прибіжить дїдько і дасть гроший кїлько кому до вгодоби, але за те треба свою душу єму записати.

Далі іде розділ ширший про відьми, чарівницї, вовкулаки, мерців, про нечисту силу, про родини, хрестини, ігри, сватьбу і похорони чоловіка.

При відьмах мова о тім, як відьму можна пізнати (у нас треба прийти до церкви на Великдень в чоботях з такими віхтями, що їх вложено ще на пущанє і ношено через цілий піст; надто треба тримати під язиком зубець часнику, що стоїть на Рїздво під сїном на столі — а тоді певно увидить відьму, бо она в церкві має на голові скопєць, а в руках столець але того при звичайних обставинах ніхто не бачить); дальше, як відьма перекидаєсь в ріжні сотворєня, як пси, коти, змії і т. д., як то її служать дїдьки і слухають; як при помочи дїдьків може все зробити, що захоче, як відьми часто собі взаїмно шкодять і що одна зробить, друга противно відроблює. Відьмою бути грїх, томуж смерть відьми дуже страшна; своє знанє може она переказати комубудь другому; головно шкодять відьми коровам: они відбирають від них молоко і то всякими способами. [У нас іде відьма на пасовиско того господаря, якому наміряє зробити шкоду, з обрутяками і збирає на них росу перед сходом сонця; як корови на тім місци попасуть ся, стратять відразу молоко; у нас відьма як потребує молока, то може єго надїти і з клямки при дверях і зі слупа і т. д.] Між собою часто признають ся відьми, як обдурюють других і шахрують; при такій роботі помагають відьмам найчастїше їх любовники, за що одержують пізнійше добру нагороду. При чарівницях поданє оповіданє, як то одня чарівниця зро-

била своєму мужеві так, що він мусїв літати в повітря, та все кричати: пий, пий. [У нас кажуть, що малі діти, котрі нехрещені поумирали, літають сім літ в повітря і кричать: хресту, хресту! Як хто почує такий клик і кине в воздух яку шматку з словами: як єсь хлопець, крещая ты на імя Іван (або інакше). як дївчина, то Марія — тогді влетить дитятко, ухватить шматку і летить до Бога з нею, яко з доводом свого хресту: тоді йде оно до неба; як таке дитятко за сім літ не знайде нікого, хтоби єго охрестив, іде до пекла].

Про вовкулаків подає автор 5 оповідань (70 – 74 ст.); вовкулаками стають звичайно парубки, яких переминяють в вовків або відьми або господарі, що суть вродженими вовкулаками і що тільки деколи прибирають постать вовчу, за якусь кару. Такий парїбок — вовкулак мусить бігати вовком три роки і доперва по сім часї може відискати свою давню постать. Через час своєї метаморфози уганяє він враз з вовками, але пізнати єго легко по тім, що мяса не їсть, лишень хліб, а що єму тяжко хліба дістати, затож звичайно єсть він так сухий, як дошка. Патроном вовкулаків і вовків єсть св. Юрій.

На стор. 75—76 подає автор одно оповіданє про нечисту силу; оповіданє те невластиво віднесене до „нечистої сил“, під якою парід розуміє звичайно дїдька самого; оно відносить ся до опирів, що почами встають з гробів і з боклачами на плечах ходять висисати кров з грїшних людей. Нечиста сила, т. є. дїдько, не робить сєго ніколи. При опису наводить автор подібне оповіданє до новішого, про нечисту силу, чим висказанє твердженє, що горішне оповіданє хибне.

Про русалки подана лиш коротенька згадка, а то що на Тройцю виходять они з води і кричать: Ух, ух! Соломяний дух! Мене мати породила, не хрещеного (має бути не хрещену, бо русалками бувають лиш жінки) утопила! Ух! У нас про русалки дуже численні поданя. Подібно коротенькі звістки подані про домовиків, топельників, нерелєсника (літавця) і злидні. На ст. 79 поданє одно оповіданє про обмінка. Подібне оповіданє чув я в Григорові, буч. пов., від Андруха Іульки, який мені так оповідав: Було то ще перед знєсенєм панщини; я їхав з братом з міста (Монастириск) і мороз був сильний, бо то була зима. Приїзджу до ковалївського містка (близько єсть село Ковалївка) а там на містку дитина така нужденна, така мізерна! Кажє Іван (брат): возьмім Андруху! замерзле. Возьмім, кажу. Ваяли. Привезли до дому, розігрїли; дитина попоїла, уснула. Від того часу, як хто був в хаті, дитина лиш спала в колїсці (де інде не хотїла спати). Ну нічо. Алебо повиходимо ми за роботу (ми були всі дорослі), полишаємо в хаті їду — і лиш знайду в колїсці, бїльше нікого — приходимо: дитина спить, а страва з горшків геть аж повилизвана. Що за біс лазить в горшки? Цитають ся мамуня

Бирчихи (сусідки, трохи знахорки) що то може бути? Каже: я вам скажу що, але ви позамикайте все, як звичайно, і мене в снігах, а я вже переконаюсь. Зробили ми так. Приходимо ми, а Бирчиха каже: Ваша дитина то обмана (обмін) і як ви лиш повиходили, дивлюся я через дірку, а ваша дитинка встає з колиски, тай росте аж до самої стелі; потому йде просто до горшків — як все чисто повиїдала зробила ся знов маленькою, як була, тай положила ся в колиску. Ви виведіть її звідки привезли, бо інакше не побудете ся біди. Ми рада в раду тогди завязали дитину нашу в мішок, положили на сани, тай вїо! А наша дитина так ся просить. Як приїхалисьмо коло савалуского хреста (Савалуски близьке село), як сани пішли в затоку, а наша дитина в мішком лиш шур! в сніг, та так там пищить! А ми навернули лиш скорше коні та до дому. Так ледво абулисьмо ся біди. Пан (місцевий поміщик) питав ся (бо він знав), де ми поділи дитину: а ми кажемо: то пане обмана, вона в ночі встала, тай утекла. Ми так сказали вмісно, бо боялисьмо ся, щоби пан не наложив на пас якого штрофу].

Від 80—83 ст. подано сім оповідань про песиголовців, з них особливо два замітні. Перше таке: Песиголовиці — люди з одним оком. Вони як піймають руського чоловіка, закидають его в яму і годують его горіхами, ріжками, дають ему води; як вигодують то ріжуть мизинний палець; як піде кров то ще не жирний, а як не піде, тоді вже значить він товстий, тоді ріжуть его, печуть і їдять. Друге оповідань (в тексті третє в ряду) то живцем переняте з Одисеї IX кн. Вояк, попавши в руки одноокого песиголовця (Кікльоца), обманьством вибирає ему око і утікає з печери причіпившись баранови до черева

Потім група, де коротко представлено ціле життя чоловіка (ст. 83—118). Найобширніше говорить автор про діти, почавши від уродни, хрестин, перших місяців дитяти, переходить на забави дитячі, згадує про те, що хлопців улюбленою забавою єсть млинок і скрипка з нитяними струнами, дівчат ляльки, наводить спільні забави хлопців і дівчат, як то сватба і похорони. Дальше згадує про збитки, які собі, звичайно хлопці, взаїмно виправляють. Всі они незвичайно гумористичні, але декотрі суть, а принаймій можуть бути дуже шкідливі. До таких належать: 1) запускати сонце; 2) ложки танцюють; 3) відтяти рукав; 4) перепелиці; 5) проводити скрізь стіну; 6) проходити скрізь землю; 7) пятака доставати; 8) в соломинки; 9) в церковки; 10) в палочки (ст. 89—90). На ст. 91 наводить автор, як діти дразнять ся; з подражень найбільше характеристичне отсе: „Щоб ти здох, антик мох, а я вмер у четвер, щоб я з тебе шкуру здер, та продам, тобі гроший не оддам“. По сім подано діточі (більших дїтій) забави (ст. 91—101): зайчик; в войну; царські ворота; в царя; чий батько дужчий; в голубів; в котка і иньші; вейх

загалом єсть 31, а надто при декотрих численні вариянти; замітні тут особливо вариянти при „жмурках“, де приходять дуже много цілком незрозумілих формулок, нпр.: „А на рана катарана дой слой цимбурой“ etc. З ігор в карти такі подані: в банка; в жиди; в шіскуна; в подходом; в сжака; в чмиха (ст. 106—108). Звідси переходить автор до дорослих; описує час від сватаня до кінця весіля, при чім звертає найбільшу увагу на ріжні забобони, а вкінці говорить про смерть і похорони. Подекуди вкладають монети мерцєви до труми.

Друга часть містить в собі 41 легенд, сказок і розказів; шкода, що автор не тримав ся жадного, систематичного поділу подаючи сей материал. Відомо, що всі сказки, легенди, розкази дадуть ся поділити на певні громади. В нашій книжці сего не зауважено.

От в якім порядку поданий ту материал:

1. Дружба Бога з чортом. Легенда ся замітна тим, що зложена з трех зовсім відрубних частин. Одна така частина подана була в Житю і Слові в 1894.

2. Бог і чорт (Житє і Слово, 1894).

3. Бог і св. Петро.

4. Про власть жіночу. Єсть се очевидно сатира, вимірена проти жінок, а найбільше проти їх старшиньства над чоловіками. На прозьбу одной женщины ублагав св. Павло Христа, що він дозволив жіпкам старшувати над мушчинами. Для виказаня нерозумної прозьби і для покараня св. Павла, забрав его Христос з собою і св. Петром на землю. Ту згоднілих ніхто не погодував, не напоїв, ба навіть в хату не хотів прийняти. Жінки по просту відганяли їх, мушчини бояли ся жінок і мимо волі не могли їм помочи. Вкінці удалось їм заночувати в одній хаті, де не було жінок на той час в хаті; але та вернувши о півночі з коршми паною, трома наворотами оббила св. Павла так, що той з слезами в очах благав Христа: „най, поки й віку, поки й сьвіта — чоловік буде старший“. „З того часу знова стала жінка в новині у чоловіка, бо як би ще так було, то й Господь его сьвятий знає, до чого дойшло ся би!“ Я до подробиці про ті три навороти маю такий вариянт: То було ще, як Христос ходив з Петром і Павлом по сьвітї. Раз захопила їх в дорозі піч, тому они вступили до коршми на піч. Полягали спати, але Петро бояв ся лягати з краю, аби го не били, тай ляг від стіпи. Але ту піяки як попили ся, тай кажуть один до одного: Куми, а то що за волоцюги? Ходім, будемо бити. Витягли Петра від стіпи потлумили трохи, тай знов пішли пити. А тимчасом Петро каже: Господи, пусти мене в середину, бо як вернуть ся, то знов будуть бити. Пішов в середину; а піяки попили трохи, тай знов приходять: Биймо, кажуть, середного. Биймо. Витягли Петра, вибили Петра і пішли дальше пити. Петро знов перемі-

няв, а вже тепер пішов на край, але піяки знов его вибили, а Павла і Христа, що не бояли ся, ні разу не били.

5. Бідний чоловік і св. Николай. Про те, як св. Николай помагає бідним, у нас є багато легенд; сюдиж належить і казка 6 — про баранчика. Св. Николай дає бідному баранчика, що на слова: потрусись баранчику — видає з себе ріжну поживу. Злакомившись на гроші, бідний продає баранчика. Св. Николай карає его за се. У нас знані такі легенди і казки про млинки, що все мелють після волі властителя, коли той лиш скаже: Млинку, млинку, нуж охочо змели мені, що я хочу; а для затриманя мляка: Млинку, млинку, нуже стій, бо так хоче мельник твій; дальше про столи, що самі накривають ся і заставляють ріжними потравами; про обруси подібні, калитки і т. д.

7. Про Івана і жінку его — вітряну дочку.

8. Іван і ваймит. В сій легенді тенденція чисто моральна: „зле вийде на верх як олива“ та що за нею наступить завсїгди кара.

9. О кінці світа. Єсть то уривок зі звістких: Proroctwo Michaldu, królowej Sabby. Він говорить про прихід антихриста, про борбу св. Іли і Еноха з ним, про его побіду і панованє.

10. Про чортів. Се одна з дуже численних казок про чортів. Їх говорено собі звичайно на вечерицях, щоби настрашити боязливих, особливо дівчат.

11. Як вивчивсь чорт на гайду грать. Мова ту про перший „струмент“ музичний, що винайшов чабан. Інструментом тим була коза, зроблена з забитої звичайної кози.

12. Розкази про скарби; всіх уступів 14. У нас в кожній околиці багато віровань про закляті скарби. Найширше вірванє, що блудні огники то власне скарби закляті, які чорти просушують, щоби не заплісніли і тому рокладають огні, звані блудини; як би хто кинув в то місце, де видко полонїнь, кавалок своєї одежі, то огонь зараз погасне; тоді належить в тім місци конати, а добуде ся напевно скарб.

13. Залізний вовк. Належить до Бїби-яги, син її вовк залізний.

14. Іван, син козацький. У нас ту саму казку подають н. з. про Котигорошка, або Покотигорошка, розумієсь, з деякими відміннями.

15. Про змія. Змія пориває підступно три сестри; двоє убиває, третій удаєсь втікти від смерти. При помочи живущої і цілющої води воскрешує свої сестри, почім всі три утікають. У нас та сама казка говорить про дванайцять робітників, що уривають три сестри, але вони вишикають ся їм.

16. Про двох братів. Казка ся досить розповсюджена; в ній один брат царем, другий плює червінцями; я чув такий варіант її, що дру-

гий брат має золотий мозок, який собі вибирає сам; в послїдню дробиною мозку, котру видер, і сам гине.

17. Як мужик прикащика в пекло віз.

18. Як Іван вітра шукав.

19. Про Бабу-Ягу. Подані ту два варіанти, що були поміщені також у Потебні: О мнеческомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ.

20. Мертва кума. Ся казка зложена для наляканя так званих могольських злодіїв.

21. Бідний і діти. Бідний підчає голоду наміряє різати свої діти, але вони чудесним способом ратують ся.

22. Про царильника. Розказуєсь ту про звичайного дурисьвіта.

23. Кругленьке словечко [анекдота; сват радить женихови перед родичами судженої сказати яке кругленьке словечко; придурковатий жених находить таке слово: єсть ним „обруч“.]

24. Про пичку. Ту змальований досадно перозум чоловіка і жінки.

25. Вчора малі, а через ніч старі. Двох старих грає ролю дітей, причім спалив один другому кожух. Звідти прийшло до бійки і до скарги перед паном, котрий їх розсуджує.

26. Чипирсь. Мужик відає свого бичка на науку дячкови; по році дізнаєсь від дячка, що его бичок губернатором. Мужик приносить губернаторови в дарунку визку сїна, але за те дістаєсь до Іванової хати. Подібний варіант чув і я.

27. Пан і мужик. Ту народня казка представляє пана дурним, а мужика розумним. Мужик виманює коня у пана, а пан мусить іти піхотою, ще й візника на собі везти.

28. Як найшли злодія. Ту оброблена знана пословиця: На злодію шапка горить.

29. Про двох братів. Єсть то одне з численних казок про багатого і убогого брата.

30. Ліниві люди (анекдота).

31. Як чоловік учив ліниву жінку. То знана казка, оброблена О. Стороженком н. з. Вчи лінивого не молотом а голодом.

32. Як Катря плакала по своєму чоловікови.

33. Лиха жінка. Жінка доводить то того, що в її очех присипують живцем її чоловіка, яко скаженого; а она тішить ся тим ще.

34. Дід і баба. Оброблена ту пословиця: за ремінець виміняв личко; дістав дід від Бога срібні постели і як почав їх промінювати, то вкінци отримав за них качку.

35. Брехня. Нанизані ріжні неможливости (цікава подробиця, вилетана по дорозі про дяка, що ходив до чужої жінки), сюдиж належить і 36 — Прибаютка.

37. Про глухого („роз'штанавсь“).

38. Оповідання анегдотичні: про Жидів; про Циган; про Молдаван; про Литвинів. На сім кінчить ся другий відділ.

Від 187—194 ст. поміщені ще топографічні назви з поясненнями, а від 194—202 обширніший зміст обговорених річій.

В. Гнатюк.

Дикаревъ М. А. Программа для этнографического изслѣдованія народної жизни въ связи съ голодомъ и холерою. Катеринодар, 1894 р., стор. 21.

Народне лихо, голод та холера 1891 та 1892 р. — каже д. Дикарев в передмові, породили серед народа безліч усяких чуток, що переходючи з уст в уста, варьовали ся, збільшувались та зменьшали ся, одбиваючи у собі духове життя народа, що вийшло з своєї звичайної колії. Народ заходив ся вияснити причини того лиха, що спіткало его, і дійшов до думки, що все те лихо єсть передвістником скорого кінця свѣта. Разом з тим народ не забував і ворогів своїх, що після глибокого переконання его повинні бути і ворогами царя. Вороги сі, вважаючи на місцеві уѣви, — жиди, пани або паничі взагалі та лікарі з ветеринарами. Сі вороги мислять лихо цареві, входять в зносини з „Огличанкою“, „Німцями“ та иньшими „Невірцями“, од яких одбирають вони умовну плату за кожну отруєну або заживо поховану ними душу. Лукаві невірці морять людей для того, щоб було їм легше воювати з нашим царем послі зменшення нашого народу. Сей момент в життю народнім, коли які там ідеї, передаючи ся із уст в уста, переходили тисячі верст і таким чином ставали ся спільним добутком усього руського народу, сей момент стає найзручнішим для порівняного студійовання народної психології у кожній окремій місцевості. Пропустити такий момент без жадної уваги було-б легковаженнем, якого простити не можна, не тільки для етнографа, але й для всякого, кому ходить про інтереси науки та культурного розвитку народа. Най же кожний принесе у спільну скарбницю свою посильну лепту.

Таким чином згадана програма д. Дикарева має на меті вияснити погляди народні на видатніші факти сегочасного життя, осьвітити, так-би сказати, найновіший шлях думки народної в її останній формації і тим причинитись до вияснення сьогочасних нормальних і патологічних прояв народної творчости, народної психології. І сама програма уложена з таким знаннем діла, і так науково, що робить зовсім можливим осягнення своєї мети. З початку автор робить практичні уваги для тих, що хотіли-б збирати відомости на основі згаданої програми; разом

з загальними методами збирання відомостей автор подає цінні фільольогічні уваги, щоб заховати самий лінгвістичний характер зібраних відомостей. Уся програма поділена на 14 точок, у яких автор умістив широкий обєм відомостей, що хоч чим-небудь стосують ся до зазначеної в програмі ціли. Після загальних запитань про саму місцевість, у якій збирають ся відомости, про національність, економічний та культурний стан її людности, автор зазначає часткові запитання на теми про знаки скорого проходу антихриста та страшного сулу, про холеру, про долю-фатум, про поліційні заходи та боротьбу з холерою, про санитарів, прислугу та лікарів, про корування холери, про неурожай, про комашню, що шкодить хлібові, про голод, про народні злочинки та запомогу під час голоду та холери. Програму укладено повно і систематично, видно, що автор не вперше працює в сему напрямі — імя его, відоме в етнографічній літературі, і на останню працю его з'явили ся докладні і цілком прихильні рецензії у ч. 5 французького „L' Antropologie“ та у ч. 10 „Revue des traditions populaires“.

О. Лобанський.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. VI. Труды Педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II. Харьков, 1894, XXIII + 274 + 32 + X + 116.

Недавно засноване історично-фільольогічне товариство харківське показує доволі значну діяльність (в минулім році академічним відбуло з 10 засідань, а заложений при нім р. 1892 педагогічний відділ — 7) а результатом его діяльности р. 1894 з'являєть ся новий том „Збірника“ (що виходить тепер регулярно що року) і капітальний збір писань Сковороди. Нарешті в опіці товариства стоїть архив актів Гетьманщини.

VI том збірника, як видно з титула, складаєть ся з двох окремих частин — праць самого товариства і его педагогічного відділа; останніх тут дотикатись не будем, майже всі вони трактують ріжні питання в сфері дидактики і методики російської середньої школи.

Деякі відчити членів історично-фільольогічного товариства подані скорочено, а їх цікаве справозданє проф. Вагалія про один збірник (silva rerum) XVIII в., десь чи не в Черниговщині; ширше подано тут зміст розправи проф. Зеленогорского про фільософію Сковороди, про неї подано було вже у нас справозданє.

З помежи праць, поданих in extenso, до двох збірників етнографічних — Манжури і Новицкого подані также окремі опінки. До категорії матеріалів належить также маленька (ст. 14) „книга справ поточних“

Стародубського магістрата (1690—1722), що видали Д. Міллер і М. Плохинський. Актам задніпряським взагалі не щастить: не маючи спеціального видавництва, мусять вони тиняти ся по різних хатах сусідами, і видають ся досить припадково; поміж ними актів магістратських було видано дуже мало, тому і ся публікація користна, і було-б добре, як би редакция Збірника і надалі давала у себе місце таким публікаціям.

Зпоміж розвідок перша присвячена археології — звістка сьвящ. В. Спасивцова (ст. 1—10) про находки археологічні в Райгородку (на Торці, в пов. Ізюмськ); як видно з неї, на сім місці знаходять сліди життя з найріжнійших епох — знярядя кам'яне, сліди цегляної будови часів пізнійших (з великої цегли, з поливого ріжного цвѣту), монети Золотої Орди з XIV в. На жаль, редакция не додала більш докладного спису предметів, що з сих находок прийшли до харківського університетського музею.

Д. Е. Трефилев подав розвідку, переважно на основі невиданих, архивних джерел, про промисел салітрений в Слобідщині, під загальною назвою „очерків“ з історії промислу в Слобідщині (ст. 12—48). Автор слїдить долю сего промислу, переважно з поч. XVIII в., і урядову її регламентацію, подаючи статистичні дані про число заводів і їх виріб; з їх видно, що промисел розвиваєть ся в полов. XVIII в., досягаючи 10 тисяч пудів, і доходить до найбільшої сили в полов. XIX в. (переходило за 30 тисяч пудів, на 274 т. руб.), потім упадає і цілковито зникає. Як видно з поданих відомостей, промисел не був в XVIII—XIX в. народним і навіть давав підприємцям повод часом до утиску народу; на жаль автор не звернув більше уваги на сю громадську сторону справи.

Проф А. Лебедев в розвідці „До історії низших духовних і громадських шкіл Білгородської єпархії XVIII в.“ (ст. 244—58) подає цікаві відомости з архивів конвенторських і монастирських з історії шкільництва в Слобідщині XVIII в.; характерне змагання духовенства — до розмноження шкіл „латинських“, щоб не посилати дітей до Харькова або Білгорода, а мати їх десь в сусідньому повітовому місті, а з під сего виступала ще иньша мета: „курські і курського повіта сьвященники, пише начальник курської школи архим. Виктор, випросили собі латинську школу в Курську не для науки дітей своїх, а тільки для того, щоб відтягати дітей від неї і для штучного проволікання часу, поки дітям пройдуть роки до науки приписані“, і для того радить всіх їх відіслати в Харьков, „звідки ученикам за далекостию домів їх уступати і тікати, а батькам їх — часто з ними бачити ся, посовати і до дому з школи возити не так буде зручно“ (ст. 251) — для дітей сьвященничих був шкільний примус. Наведу ще один характерний уривок — з інструкції

білгор. архиеп. Петра: „Глядіти пильно за учителями, щоб дітей вчили докладно, без жадного утруднення і безнотрібного, а особливо — необережного карання, учителям самим дітей ні за що суворо не карати“ (ст. 245).

Окрім того подано ще розвідку Ф. Германа про стан лікарський в Римі. В додатку, з окремою пагінацією іде далі (арк. 3—4) каталог історичного архива (I-а полов. XVIII в.).

М. Грушевський.

Зарѣцкій П. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, изслѣдованіе, изд. полтавскаго губернскаго земства. Полтава, 1894.

Одним з сучасних некучих питань, що далі усе більш та більш, стає дуже трудний економічний стан народу. Свій стан є спадщиною тих історичних обставин, які довело ся перетерпіти народів. Поки землі ставало, поки перша насущна потреба була задоволена, то й наслідки сего історичного підкладу не так дошкуляли. А тепер не те. Як тільки дуже численно почала збільшуватись людність, то швидко відмінились й економічні обставини життя, — часто й густо не стає землі й для того, щоб прохарчоватись, не кажучи вже про більш менш людське життя. Тут то й доводить ся рахувати ся з історією: систематичне закріпощення народу, з'єднання усякою правдою й неправдою сили землі в руках одного чоловіка, нїтьма народня, що тягла ся століттями, й багато других обставин довели до сучасного кривису. Брак ініціативи, стародавність заходів, невмілість зкористоватись окрім хліборобства иньчими багатствами сторони, або перейти до иньчих родів промислу, становлять нарід наче на роздорозі — він не знає куди ему кинутись, де шукати поратунку.

Такий стан не міг не звернути на себе уваги. Останніми часами й у суспільстві і в урядових сферах усе більш та більш стає очевидним, що не можна поклатись на волю Богу, що треба йти на допомогу темній людности. Факти життя такі голі, стійки кажуть самі за себе, що очевидним стає, куди треба йти на допомогу: полекшити народи способи знайти ту землю, яка єму так потрібна, та поруч з сим вилинути на загальний розвиток народу, се тільки й може у якійсь мірі зменшити лихо. Межи другорядними заходами, що йдуть до тієї-ж мети, треба покласти піднесення межі народом промислу. Поміж народом поруч з головною діяльністю — хліборобством, яке до останніх часів ще задовольяло насущні потреби, промисли дуже мало були розвинені: ще й до сего часу село дуже часто обходить ся усім своїм домашнім, бо усе по-

трібне у господарстві робить ся трохи дома, а трохи з допомогою сільських майстрів, які задовольняють переважно місцеві потреби і постачають на невеликий район одного або кількох близьких сел. Вироби їх продукції стоять в тісному зв'язку з обставинами побуту, вони прості й не різнородні, техніка сама що найпростіша, що майже без усяких відмін перейшла від часів незапам'ятної давнини. Але безперечно, що такий порядок при теперішнім розвою зносить й взагалі рух життя не може довго стояти: село все більш та більш підпадає впливу „культури“, хоча поки що лиш у сфері чисто зверхній. Звісно, треба бажати при тім, щоб народні промисли, оскільки се можливо й поки можливо, виходили з поміж того-ж народу, та покинули свій примитивний спосіб, поліпшились, придбали розвій. Однак-ж не треба забувати й того, що усяка продукція залежить від попиту, й як що та сфера, для якої головним робом вона існує економічно і культурно, не розвинена і не розвивається, то й усі заходи підняти промисл не прийдуть ні до чого — відомі наприклад факти (поміж великоросами-кустарями) переходу продукції від ліпшого до гіршого матеріялу через те, що нема кунців на кращий, та й саме побільшення серед народу користання з фабричного продукту (про що так жалкують етнографи) можно мотивувати окрім иньчих причин ще й дешевістю, хоч би й не дійсною, сих продуктів. Таким чином ми знов здибаємось з питанням про загальне піднесення матеріяльного та духовного стану народного.

Вважаючи на те, що біда, з якою тепер треба бороти ся, зростала століттями, ясно, що й поривання громади запобігти лиху не може дати поки що очевидних результатів, або сі результати в порівнянні не великі. Але в усякім разі одно придбання сього заходу очевидно: ми кажемо про студійованне обставин народного побуту що за останні часи здобуло такий сильний рух і дає ґрунт для економічної роботи на далі. До таких студій належить й вислідженне гончарного промислу у Полтавщині, розпочате полтавським земством, що вже багато зробило задля зривання та поліпшення ріжних боків життя по Полтавщині. Студію над гончарним промислом було доручено д. Зарецькому, й він як найкраще її виконав. З надзвичайною дбалистю він вистежив продукцію з усіх боків, не забув ні одної що найменшої подробиці, через що й вражінне з того стає повним. Після коротких загальних уваг про гончарство, в трох главах, ми знаходимо детальну опис матеріялу, струментів, техніки виробу та орнаментаци виробів, економічних й иньчих обставин гончарства; в кінці додано таблиці економічного та родичного стану гончарів, й окрім того у книжці є багато малюнків прирядів й зразків виробів; хоч й не можна сказати, що малюнки гарні, але вистарчають, щоб докладно познаємити ся з справою.

Трудно що небудь сказати про розвиток гончарства у Полтавщині в порівнянні з иньчими губерніями України, бо майже ще не має матеріялу для такого порівняння особливо ж се можно сказати про західню частину, де ніхто навіть й не пробував щось зробити в сім напрямі. Розвиток гончарства залежав від природних обставин Полтавщини, — ґрунт її сам дає багатий та різнородний матеріял, який цілком забезпечує поліпшення сього промислу. З пяти повітів, в яких досліджено гончарство, перше місце займав що до кількості Зіньківський, потім усе більш та більш зменшується гончарство у повітах Миргородському, Лохвицькому, Роменському та Кобиляцькому. Відповідно самій продукції, гончарі поділяють ся на горшкарів („білих гончарів“), мисочників або поливняників, посудників, кахельників та цегельників. Що до доброго виробу перше місце займає Зіньківський повіт; тут м. Опішня уважається столицею гончарства. Гончарство по Полтавщині є промисл спеціальний: більшість гончарів тільки з нього й живуть, в порівнянні тільки незначна часть поруч з гончарством ще й сіють; у Зіньківським наприклад повіті на 943 гончарів припадає усього 136 десятин землі, але й ся земля наділяна неоднаково, так 174 чоловіка зовсім не має поля. Гончарі та їх родини провадять се ремесло самі й тільки випадково трапляють ся наймити та учні. Район, де продають ся сі продукти, звичайно обмежений й обіймає тільки кілька найближчих сел (5—10, тільки одна Опішня й має 27 місць, де вона продає свої продукти). Що ж до техніки продукції, то вона повинна чекати багато поліпшень; уся справа йде по стародавньому, засоби патріархальні, вартість самого матеріялу ледві відома, якесь поліпшення цілком залежить від випадку, а через се й сила праці йде марно; а як додати до сього, що гончарі дуже залежать від гуртових скупщиків краму, що часто експлуатирують їх, то стає ясно, що гончарству потрібна замога й через те до бажання полтавського земства замогти гончарам — для чого й розпочато було названу вище студію — не можна не віднести з спочутєм.

Окрім вистеження сучасного стану гончарства, д. Зарецький мав ще й другу мету, — він каже: „моя власна мета та інтерес досліджування — вистежити головним робом можливий генетичний зв'язок сучасного гончарства з доісторичним гончарством студіюванням сучасної техніки, прирядів та знарядів, які вживають гончарі, форм та орнаментики гончарних виробів й захованих звичаїв та переказів, що належать до гончарства. На жаль виконати ті точки програми в практиці показалось річю так комплікованого, що властиву мету здебільшого прийшлося поставити на друге місце“ (передмова I). Нам здається, що як би обставини й більш сиріяли авторови, то навряд чи виконав би він свою мету; для сього треба було б ужити порівняного методу, провести паралелю між сучас-

ним гончарством й тим, якого зразки нам подає археологія; але от же у останньому й виниклаб трудність: не вважаючи на те, що в наші часи археологія здобула широкий розвиток і матеріял здобувий що року все збільшується, мало єго систематизовано й лежить він зовсім не обробленим; а без систематизації стародавнього гончарства трудно вяснити й генетичний звязок єго з сучасним, випадкові ж зближення (до яких иноді удасться й автор, зближаючи напр. орнамент ляльки виробу полтавських гончарів з орнаментом, „який цілком нагадує такий же з бронзового віку“, передмова II) — мало допоможуть справі.

М. Княжевич.

N. Cybulski. Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, Краків 1894, ст. 210, 16".

Під повисшим заголовком вийшла ширша брошура заходом польського товариства опіки здоровля. Автор єї є професором фізіології в Краківському університеті і займав ся вже від кількох літ справою живлення люду сільського. Обчисливши на підставі дат статистичних (взятих з „Wiadomości statystyczne“), пересічну скількість поживи, що припадає на одного чоловіка в Галичині, прийшов до пересвідчення, що „середна скількість поживи зовсім вистарчає навіть для чоловіка тяжко працюючого“. — Однак ті дані не давали ясного образу, як відживляють ся поодинокі верстви — особливо люд сільський. Тому розіслав він квестіонар з 39 питаннями до учителів народних, по 10 до кожного повіту, і одержав 560 відповідей. — Питаня були: що їдять на сніданє, обід, вечеру? кілько разів? що в часі посту? що пють? чи уживають масло, яєнь, сира? як печуть хліб? і т. и. — Відтак розіслав він квестіонар до лікарів повітових, війтів та інших осіб, в якім просить подати однотиждневий спис потрав; та дістав лише 20 відповідей на кількясот. — На основі тих відповідей старав ся представити (сам признає, що не повний і може в подробицях невірний) образ способу відживлювання ся галицького люду сільського. — Обговорює кожде з 39 питань, опираючись на відповідях: пересічно їдять селяне три рази денно; альфу і омефу поживи становить бараболя і кануста; найрідшою стравою є мясо і то лиш свиняче або бараняче, виімково волове або теляче, що до форми — то лиш варене (печене, смажене або вуджене дуже рідко); хліба пшеничного майже ніколи не їдять, частійше житний, а найчастійше ячмінний, а в горах вівсяний, біднійші же печуть хліб з всяких мішанин; що до скількості мяса, то припадає на дорослого чоловіка кляси найзаможнійшої 20 кр., менше заможної 10 кр., а найубожшої 2 кр. річно; головний напій становить горівка, пересічної скількості її, що припа-

дає на особу; задля неточних дат автор подати не може багато уживають також пива; що до заможности то представляєсь процентово менше більше так: найбогатших є около 15%, середних 35%, а бідних 50%.

Підвести належить слова автора, що „з поводу мягих питань кидася в очи певна ріжниця між людністю сільською в західній і вєхідній часті Галичини“. Ріжниць тих є много, по наважнійшою є та, що „селянин західної часті краю, хоч не дуже, але в кождім случаю ліпше ся відживляє, ніж в вєхідній“. Причину того бачить автор в більшій запобігливости хлона польского в порівнаню з руским. Згадати треба, що в загалі більший процент убогих припадає на західну Галичину, хоч найвєщий (до 75%) мають два вєхідні повіти: надвірнянський і богородчанський. Також многи відповіді з вєхідної Галичини підносять, що у руского хлона навує в приряджуваню страв велике недбальство і нечистість.

Результат праці автора є такий: По перше — кляса убога живить ся без сумніву недостаточно і стало позістає неначе в стані півголоду; з того виходить, що иньші верстви мають тих артикулів більше, ніж потребують. По друге; людність сільска споживає майже виключно страви рєстинні, бо тих нару кільограмів мяса на рік навіть вчислити не можна. По третє: форми страв, приладжувані з продуктів рєстинних, суть в загалі дуже грубі, мало стравні, а через те менше поживні, піжби бути могли. — В тім посліднім бачить автор причину невідпорности „хлопского жолудка“, не вважаючи на загартованє, на заразливі хороби і через те більшої смертєльности між селянами. — Зле відживляє впливає не тільки на сторону фізичну (співнений розвій мужчин), але і на духову, так що причини неудальности нашого люду, певної анагії і браку ініціативи належить менше глядати в якихсь спеціальних властивостях раси, а більше в условинах житя. — Врешті подає способи, які могли би на разі причинятись до піднесєня добробиту селян, а то: піднесєне огородництва і садівництва, виданє „кухарки людової“, піднесєне видатности землі через закладанє стаций агрономічних (наука посла Щєпановского), зниженє цїн мяса і введєне в ужитє конини, яка є рівно поживна, смачна і стравна, як і мясо волове. — При кінци знаходить ся спис 71 страв зі способом їх приряджуваня, що може послужити за матеріял етнографічний.

Я. Грушкєвич.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Часописі за р. 1894: Часопись Правничя

Зоря
Правда
Житє і Слово
Народ
Учитель
Діло

Кіевская Старина

Тебеньковъ М. М. Происхождение Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа, ч. I — Древніе Россы, 1894.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы вып. I, 1894.

Никитскій А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, 1894.

Онежскія былинны, записанныя А. Ф. Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. 1, 1894.

Линиченко И. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., 1894.

Архивъ Юго-Западной Россіи, часть восьмая, т. I: Акты Барскаго староства XV—XVII в., 1893.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в., 1894.

Грушевскій М. Барское староство, историческіе очерки, 1894.

— Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки“, 1894.

Иловайскій Д. Смутное время Московскаго государства, 1894.

Павловскій И. Ф. и Старковскій В. М. Полтавская битва и ея памятники, 1894.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества т. 93, 1894.

Ludwik Finkel, Historia uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, 1894.

Starzyński Stanisław, Historia uniwersytetu Lwowskiego część II (1869—1894) 1894.

Багалій Д. И. проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета, томъ I-й (1802—1815), выпускъ 1-й, 1894.

Др Франко Иван, Етимологія і фолетика в южнорускій літературі, 1894.

Щурат В. Замітки до поеми Тараса Шевченка „Чернець“, 1894.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавской губерніи, историко-этнографическій очеркъ, 1894.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, 1894.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записанныя И. И. Манжурою, 1894.

Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранныя въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. П. Ястребовымъ, 1894.

Диваревъ М. А. Програма для этнографическаго изслѣдованія народной жизни въ связи съ голодомъ и холерою, 1894.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. VI, труды педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II, 1894.

Зарвцкій И. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, 1894.

N. Cybulski, Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, 1894.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Наукового Товариства імені Шевченка.

Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка відбулись в суботу 21 січня (2 лютого) 1895 в присутності значного числа членів місцевих і з провінції; відкрив їх голова товариства Ол. Барвинський о г. 10¹/₂, рано промовою, зміст якої в головнім був такий:

Минуло доперва півтора року від заснованя Наукового товариства ім. Шевченка, а вже і тепер громадна скількість членів его свідчить, що товариство здобуло собі симпатію і інтерес. Коли повсталала гадка переміни давного товариства в товариство наукове, підняли ся були сумніви, чи таке товариство зможе утриматись. Та вже сей короткий час свідчить, що така реорганізація була відповідна і що она дає опору розвоєви товариства. Коли перше виділ займавсь і адміністрацією і науковими справами, то було так, що весь труд виділу забрала одна адміністрація. Тепер адміністрацію полишено і на дальше виділови, а наукову працю секціям. То показало ся користним як з наукового боку, так і з адміністраційного.

Надії сповнились, хоч обставини були неконче прихильні. В секціях фільольогічній і історично-філософічній праця справді ішла скоро і живо наперед, завдяки їх директорам, пок. дру Ом. Огоновському і проф. М. Грушевському. Що секція природничо-математична проявила, не вважаючи на заходи свого директора, менше діяльності, то се залежало від того, що сил там було мало. Красний стан фінансової сторони товариство має особливо завдячувати проф. Громницкому і п. Костеві Паньковському, котрі тут найбільше потрудили ся.

Вертаю до наукової діяльності. Як відомо Товариство видає „Записки“, де містить наукові розправи, що звертають вже на себе помалу

увагу не лише у нас, а і за границею. Крім того переняло товариство „Часопись правничу“, „Історичну Бібліотеку“, котрої редакцію я задержав на даліше, і видавало даліше „Зорю“ під редакцією Вас. Лукіча-Левицького і Ос. Маковея. Виділ в порозуміню з секціями постановив в тім році видавати „Жерела історичні“, котрих програму владив проф. М. Грушевський, і Збірник матеріалів етнографічних. Постановлено видавати також „Руску Бібліотеку“, розпочату небіщиком Онішкевичем, а проф. Др. Коцовський обіцяв приладити найблизший том. З того видно, що в товаристві веде ся праця, котра може скріпити нашу наукову повагу. Та знаємо, що всяке виданє потребує грошей. Виділ і о се старавсь. Упорядковано справу довживиків друкарні. Власні залежности товариство сплатило, розширило друкарню, придбавши дві нові машини. Щоби добути більше фондів, виділ постаравсь о друк шкільних книжок і субвенції з сойму і міністерства. Сойм в 1894 дав 500 злр., а тепер бюджетова комісія ухвалила 1000 злр. Центральне правительство признало на 1895 р. 1500 злр., а на „Історичну Бібліотеку“ є окрема субвенція 500 злр. Цевно, що сі квоти ще невеликі, бо в звичайних обставинах при найощаднійших видатках оден том „Жерел історичних“ мав би коштувати 3000 злр., але я маю надію що ми і на даліші літа будем діставати за-помоги, ще і більші.

Доси я вичисляв самі користи. Тепер перейду і страти. Всім в тямці ще торічний привіт покійного голови товариства „Просвѣта“. Він сказав: „Я один з трех нослідних недобитків-основателів нашого товариства, можу тепер сказати: Нині отпущаєши раба Твоего, Владико“. Всі ми знаємо єго працю в товаристві, а в справозданях секції, в якій він працював, лишить ся вона на вічну намять. Другу страту тяжку потерпіли ми вчера зі смертю проф. Ом. Партицького, а третю давнійшу через смерть проф. Петра Левицького. Годі не згадати мені ще двох — нашого мецената Пильчикова і Вовка-Карачевского. Сьвітлі збори зволють намять їх почитати повстанєм з місць.

Кінчу просьбою до сьвітлих зборів, щоб они даліше і ревнійше старались підпирати працю і змаганя нашого товариства і придбати єму нових членів і співробітників, а тогді і в „наше віконце засьвітить сонце“.

На внесенє проф. Громницького загальні збори висказали голові товариства подяку за єго дотечерішні труди, а він, відповідаючи, заявив, що для него найбільшою нагородою булаб хвиля, коли товариство перемінилось би в правдиву академію наук.

З порядку дневного мало наступити відчитанє справозданя з діяльности Товариства. На внесенє п. К. Паньковского ухвалено справозданя не читати, бо оно напечатанє Голова отворив дискусію над справозданєм, але голосу не забрав ніхто, отже дискусію замкнено. Наступило

справозданє касієра п. К. Паньковского. В дискусії над тим справозданєм забирали слово кількох членів, і касієр давав кождому потрібні поясненя Проф. Врецьона, здавши в імени контрольної комісії справозданє з веденя касових книг товариства, які она знайшла в порядку, виіс, щоби уділити виділови абсолюторію, а п. К. Паньковскому висказати подяку і признає. Обидва внесеня прийато Наступили вибори, якими виділ майже весь в попереднім составі було вибрано. Потім прийшов відчит проф. Грушевського про боярство в галицькій Русі. По відчиті на внесенє голови збори заявили подяку референту за єго працю коло наукового розвитку товариства. На тім перервано загальні збори і назначено другу їх часть т. є. відчит проф. Верхратского про галицькі діалекти і внесеня та інтерпеляції на 4 г. пополудни. Відчит проф. Верхратского викликав дуже оживлену дискусію. Коли на порядок дневний прийшли внесеня і інтерпеляції, ніхто не зголосивсь до слова, отже голова подяковавши зібраним, а особливо замісцевим за участь, заквив загальні збори.

Виділ товариства уконституовавсь так: голова Олександр Барвінський, заступник голови Сидір Громницький, адміністратор і касієр Кость Паньковский, секретар Осип Маковей, а по єго виїзді зі Львова — Остап Макарушка, виділові — Антін Дольницький і Петро Огоновский, заступник Василь Білецький; окрім того з титулу директорів секцій належать до виділу Іван Верхратский і Мих. Грушевський (він же і бібліотекар); редакторами: Історичної бібліотеки О. Барвінський, Записок М. Грушевський, Часописі Правничої К. Левицький, Зорі — В. Лукіч-Левицький.

Діяльність секцій (січень—квітень 1895 р.)

14 н. ст. січня 1895 IV засіданє секції природничої, під проводом проф. Верхратского: 1) Обговорювано справи укладаня термінології. 2) Проф. Верхратский читав оцінку праці проф. Маріяна Ломницького п. з. „Pleistoceneńskie owady z Bogusławia“ (видруковано в Записках т. V.). 3) Проф. Волошак обіцяє владити до „Записок“ працю з царини ботаніки.

19 н. ст. січня XI засіданє секції фізіологічної під проводом проф. Верхратского: 1) По прочитаню протоколу з попередного засіданя проф. Громницький повідомив, що Виділ прихилив ся до внесеня секції фізіологічної про виданя етноі; афічні і ухвалив 200 зл. річно. 2) П. Маковей перечитав вступні части зі своєї розирави про рекрутські і вояцькі пісни в Австро-Угорщині. Праця єго єсть продовженєм і доповненєм дотичних праць Драгоманова і Васильєва, подає історію мілітаризму

в Австрії, зображує погляди народу на вояцку службу на підставі просторого матеріялу і подає збірник рекрутських і вояцких пісень, піде доси не друкованих. 3) На внесенє проф. Грушевського приступлено до уложеня програми збираня матеріалів етнографічних; дотичні частини квестіонара розібрали: проф. Грушевський, д-р К. Левицкий, І. Конач і В. Щурат. 4) Проф. Верхратский відчитав свою рецензію на „Матеріяли для словаря древне-русского языка Срезневского“ 5) О. Макарушка відчитав коротку розвідку про професорську діяльність бл. п. д-ра Ом. Огоновского і подав уложений покійником словарець слів арабських, перських і турецьких, що стрічають ся в язичі малоруськім (реф. проф. Верхратского і Макарушки видрук. в Записках т. V).

21 н. ст. січня засіданє історичної секції, під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. Верхратский відчитав замітку про „печеру Домапрю“, агадану в Галицько-волинський літописи під р. 1241 (видрук. в Записках т. V). 2) проф. В. Коцовский дав рецензію розвідки Ів. Каманина про козачину до Б. Хмельницкого.

5 н. ст. лютого засіданє історичної секції під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. В. Білецький відчитав реферат про „Monumenta confraternitatis Stauropigiana Leopoliensis Tomus I.“ 2) проф. Грушевський про Історично-літературні замітки до „Слова о полку Игоревъ“ В. Коцовского (видрук. в Записках т. V).

8 н. ст. лютого XII засіданє секції фізіологічної під проводом проф. Ів. Верхратского 1) Перечитано і прийнято протокол з попереднього засіданя. 2) Др. К. Слудинський відчитав свою рецензію на студію Дра Ів. Франка „Іван Вишеньский і його творя“ (видруковано в V т. Записок).

26 н. ст. лютого XIII засіданє фізіологічної секції під проводом проф. М. Грушевського: 1) проф. Грушевський повідомляє секцію про прийнятю віділом пропозицію д-ра Франка про видаванє апокріфів, на початок — апокріфів старозавітних. 2) І. Конач відчитав некрольоф проф. Ом. Партицкого (видрук. в Записках т. V); цікаві причинки до біографії подали в дискусії др. Франко, др. Коцовский, К. Левицкий і Макарушка. 3) Проф. Грушевський реферовав працю І. Кокорудза: „Житє і діяльність д-ра Ом. Огоновского“ (видрук. в Записках т. V).

1 н. ст. марта засіданє історичної секції 1) Д-р К. Левицкий відчитав реферат про нові студії про карне право Литовского статута Демченка, Максимейка і Малиновского (видруков. в Часописі правничій і в скороченю — в Записках т. V). Відтак на внесенє д-ра Левицкого секція застанавлялась над справою видавництва пам'яток руского права. Прийнято думку проф. Грушевського, що найвідповіднішим предметом ви-

даня на перший раз має бути Литовский статут в трех его редакциях. Задля спіаненої нори реферат проф. Грушевського про останній том „Исторіи Россіи“ Іловайского відложено на другій раз.

19 н. ст. марта секція історично-філософична під проводом директора: 1) Проф. Грушевський вказав на цінну рукопись в львівській бібліотеці ім. Оссолінських п. з. „Metrica samboriensis“ і здав справу за неї; є то римско-католицька метрика самбірська з XVI в. а звертають в них увагу записки що до відносин латиньства і православія. Рішено надруковати в „Записках“. 2) А. Дольницький подав початок свого реферату про студію Липницького „Черты изъ истории сословій югозападной Руси“. (друковано в Записках т. VI).

Наукове товариство імени Шевченка, окрім видань періодичних (Записок, Часописі і Зорі) друкує тепер два томи джерел — Люстрації королевщин воеводства Руського (земля Галицька і Перемиська) з р. 1564—5, приготовані М. Грушевським, і Апокріфи старозавітні, приготовані д-ром І. Франком, збірник етнографічний т. I і Історичної бібліотеки т. XVII (переклад „Мазени“ Костомарова).

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII Jahrhunderte, von M. Hruszewskij	1—28
2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Rylskij	29—86
3. Szevczenko's Jugendjahre, kritisch-biographische Skizze von Alex. Koniskij	87—123
4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa	124—208
5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung des Szevczenko-Vereines mitgetheilt von A. Barwinskij	209—212

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus im heutigen Kuban und in den anliegenden Gebieten (mit einer Karte des alten Bosphorus-Gebietes), von Panaczownyj	1—61
2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Thadaeus Rylskij (Fortsetzung)	62—113
3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen (mit 2 Illustrationen) von Dr. Czerniachiwskij	114—118
4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV Jahrhunderte von Ivaniv	119—146
5. Zum Jubiläum I. Kottlarewskij's Desiderata von M. Hruszewskij	147—161
6. Wissenschaftliche und kritische Mittheilungen und Notizen	162—172
7. Bericht über die Entwicklung und die Thätigkeit des wissenschaftlichen Szevczenko-Vereines und dessen philologischer, philosophisch-historischer und mathematisch-naturwissenschaftlicher Sectionen	173—189

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. Johann Puluj	1—24
2. Zur Erinnerung an Markian Szaszkievicz, von Vladimir Kocowskij	25—35
3. Szevczenko und Mickiewicz. Ueber die Bedeutung des Einflusses des Mickiewicz in der Entwicklung der dichterischen Schöpfung und in der Genesis der einzelnen Dichtungen des Szevczenko, vergleichende Studie von Dr. Alexander Kolessa	36—152
4. Dialect der „Samiszanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. Johann Verchratskij	153—210
5. Wissenschaftliche Chronik, von Prof. Michael Hruszewskij	211—221
6. Historische, archeologische und kritische Notizen von Al. Koniskij und M. H.	222—231

Inhalt des IV Bandes. 1. Szevczenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), kritisch-biographische Skizze von Alex. Koniskij	1—28
2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskij	29—123
3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij	124—139
4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von Prof. M. Hruszewskij	140—150
5. Wissenschaftliche Chronik, Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko	151—168
6. Bibliographie	169—194
7. Miscellanea	195—200

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskij, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz	1—34
2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruszka	1—14
3. T. Szevczenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Koniskij	1—26
4. Miscellanea	1—19
5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruszewskij	1—18
6. Bibliographie	1—90
7. Bericht über die Thätigkeit des wissenschaftlichen Szevczenko-Vereines in den J. 1893—4	1—16

НБ ПНУС

632167

45.00

АДРЕС ТОВАРИСТВА:

Львів, уличя Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Wissenschaftlicher Szevczenko-Verein, Lemberg, Akademiegasse 8.

*П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо о надсиланні
Редакції примірників рецензійних.*

Ціна 1 зр. або 2 корони.

ІБ ПІУС

632167